

Anul X, 2017

ANUARUL
Muzeului Național al Literaturii Române Iași

**ANUARUL
MUZEULUI NAȚIONAL AL LITERATURII ROMÂNE
IAȘI**

Anul X, 2017

**Editura Muzeelor Literare
Iași – 2017**

**Muzeul Național
al Literaturii Române
Iași**

**ANUARUL MUZEULUI NAȚIONAL AL LITERATURII ROMÂNE IAȘI
YEARBOOK OF THE IAȘI NATIONAL MUSEUM OF ROMANIAN LITERATURE**

Redacția/ Editorial Board:

Julian Pruteanu (Redactor coordonator/Editor in chief)

Georgiana Leșu (Secretar de redacție/Editorial secretary)

Monica Salvan

Andreea Tacu

Corina M. Irimiș

Oana Daniela Melinte

Publicația este indexată în Baza de Date Internațională CEEOL

The publication is indexed in the International Database CEEOL –
Central and Eastern European Online Library

Responsabilitatea pentru corectitudinea și obiectivitatea științifică a materialelor inserate
în volum aparține fiecărui autor în parte.

The authors are responsible for the scientific content of the articles included in this volume.

Pe copertă: Universitatea din Iași (*Carte poștală*).

cuprins

istorie

- Maria Danilov**, *Filiala Basarabeană a Societății Biblice Ruse și difuzarea cărților sfinte (la 200 de ani de la fondare)* / 7
- Andrei Melinte**, *Apariția și evoluția târgușorului Păcurari* / 21
- Mihai Anatolii Ciobanu**, *Urmașii institutorului Mihai Duca (1841-1883)* / 39
- Daniel Pavăl**, *Meșterii ceasornicari din Piatra Neamț (1865-1947)* / 53
- Adrian Tătăran**, *Mauvais rêveurs, révoltés et terroristes: notes sur l'émergence du «type de l'anarchiste» dans la littérature* / 61
- Mircea-Cristian Ghenghea**, *A.D. Xenopol, Riria și revista „Arhiva”* / 69
- Anton Adămuț**, *Portretul unui european veritabil – Camil Petrescu* / 77

patrimoniul

- Alina Ștefania Buterez**, *Aspecte privind degradarea suprafețelor cu poleiri metalice – Icoana împărătească Sf. Nicolae pe tron (secolul al XVIII-lea)* / 92
- Diana Mirea**, *Studiu de caz: restaurarea unei icoane „Prăznicar” aparținând lui Stan Zugravu* / 110
- Daniela Moraru**, *Valorificarea icoanelor prin restaurare. Studii de caz* / 116
- Maria-Valentina Dudu, Alexandrina Bădescu**, *Restaurarea unei icoane „Prăznicar” de secol XIX* / 137
- Irina Zamfira Dănilă**, *Valori ale patrimoniului folcloric bucovinean: trompetistul Alexandru Havriliuc* / 145
- Alexandru Chiselev**, *Hrana rituală și ceremonială la rușii-lipoveni din nordul Dobrogei* / 156

abrevieri / 169

autori / 171

table of contents

history

Maria Danilov, *The Bessarabian Branch of the Russian Bible Society and the Distribution of Holy Books (200 years from its establishment)* / 7

Andrei Melinte, *The Establishment and the Evolution of Păcurari Neighbourhood* / 21

Mihai Anatolii Ciobanu, *The Heirs of Mihai Duca, an Elementary School Teacher (1841-1883)* / 39

Daniel Pavăl, *Clockmakers of Piatra Neamț (1865-1947)* / 53

Adrian Tătăran, *Bad Dreamers, Rebels and Terrorists: Notes on the Emergence of the Anarchist Type in Literature* / 61

Mircea-Cristian Ghenghea, *A.D. Xenopol, Riria and the “Arhiva” Journal* / 69

Anton Adămuț, *The Portrait of a Truly European Figure – Camil Petrescu* / 77

heritage

Alina Ștefania Buterez, *Notes on the Degradation of Metal Polished Surfaces – The Royal Icon of St. Nicholas on the Throne (18th century)* / 92

Diana Mirea, *Case study: The Restoration of an Icon of Feast Belonging to Stan Zugravu* / 110

Daniela Moraru, *The Use of Icons after Restoration. Case studies* / 116

Maria-Valentina Dudu, **Alexandrina Bădescu**, *The Restoration of an Icon of Feast from the 19th century* / 137

Irina Zamfira Dănilă, *Bukovina’s Artistic Heritage: Trumpet Player Alexandru Havriliuc* / 145

Alexandru Chiselev, *Ritual and Ceremonial Feasts of the Russian-Lipovans from the North of Dobrogea* / 156

abbreviations / 169

authors / 171

Filiala Basarabeană a *Societății Biblice Ruse* și difuzarea cărților sfinte (la 200 de ani de la fondare)

Maria Danilov

Istoricul Filialei Basarabene a *Societății Biblice Ruse* rămâne o problemă insuficient cercetată în istoriografia basarabeană. Subiectul tematicii luate în dezbatere este doar unul din multiplele aspecte ale acestui fenomen ce ține de istoria ecleziastică a provinciei, în perioada țaristă (primele trei decenii ale secolului al XIX-lea). De reținut că problema *Societății Biblice Ruse* în ansamblul ei și aspectele misionare legate de aceasta au rămas mult timp neglijate și în istoriografia rusă. Doar în măsura în care epoca țarului Alexandru I a suscitât un interes sporit printre istoricii ruși – pe tot parcursul secolului al XIX-lea – problemele legate de istoricul *Societății Biblice Ruse* n-au putut fi evitate cu desăvârșire. După cum consemna istoricul A. Pâpin într-o adresă către *Societatea Biblică* din Marea Britanie, arhiva propriu-zisă a *Societății Biblice Ruse* – după închiderea acesteia (1826) – a rămas inaccesibilă persoanelor particulare. De aceea a fost nevoit să se limiteze doar la sursele publicate – dărilor de seamă ale *Societății* (de altfel, foarte rare și care se găseau integral doar în colecția Academiei Imperiale din Sankt Petersburg), știrile despre *Societatea Biblică* (despre ședințele Comitetului) publicate în presa vremii, memoriile unor personalități implicate în activitatea *Societății*¹. Mai mult, A. Pâpin i-a rugat pe cei de la *Societatea Străină* să-i acorde unele informații din arhivele britanice, presupunând că acestea din urmă dispun „de date curioase ce ar putea vărsa mai multă lumină asupra cauzelor căderii mișcării misionare în Rusia”².

Sursele sunt dispersate în mai multe fonduri și inventare: fondul Dicasteriei Duhovnicești³, al Dicasteriei și Consistoriului Duhovnicesc⁴, al Cancelariei Guvernatorului civil/militar⁵, al vămii Sculen⁶ etc. Cele mai consistente informații

¹ А. Пыпин, *Религиозные движения при Александр I*, Петроград, Огни, 1916, с. 461.

² *Ibidem*, p. 462 (vezi adresa profesorului A. Pâpin din 3 februarie 1869 către *British and Foreign Bible Society*).

³ ANRM, F. 205, inv. 1, d. 1.628, 144 f.; inv.1, d. 2.876, 323 f.; inv. 1, d. 6.184, 6 f.; inv. 1, d. 6.008, 8 f.

⁴ ANRM, F. 208, inv. 2, d. 3.360, 17 f.; F. 208, inv. 3, d. 120, 16 f.; F. 208, inv. 3, d. 103, 23 f.; F. 208, inv. 5, d. 639, 14 f.

⁵ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 570, 4 f.; F. 2, inv. 1, d. 696, 16 f.; F. 2, inv.1, d. 781, 5 f.

cu privire la subiectul luat în dezbateri se găsesc, totuși, în dosarele Dicasteriei Duhovnicești. De asemenea, trebuie menționat că datele oferite de acest fond, în special cele ce țin de istoricul Filialei Basarabene, au fost valorificate parțial în secolul al XIX-lea⁷. Unele date de referință sunt consemnate în lucrările lui A. Stadnitzki, Șt. Ciobanu, N. Popovschi, Al. Boldur⁸. Abia în ultimul deceniu din secolul al XX-lea, mai exact după anul 1989, are loc o revenire a „subiectului biblic” în literatura istorică basarabeană.

Apariția societăților biblice în Europa continentală a coincis cu perioada Restaurației (1660-1688). În Imperiul Rus, această mișcare religioasă se va extinde abia către începutul secolului al XIX-lea, înscriindu-se în epoca țarului Alexandru I (1801-1825), mai exact în cea de-a doua perioadă a domniei acestuia (se va deosebi esențial de cea dintâi). În plan european, este epoca triumfului obținut asupra lui Napoleon, dar și epoca unei noi politici, atât externă, cât și internă, ca urmare a constituirii Sfintei Alianțe și a Congresului de la Viena. Este epoca în care, în societățile europene, se frământau atâtea curente nelămurite, rămășițe ale unor zguduirii revoluționare. Pe deasupra, în urma războiului ruso-turc din anii 1806-1812, purtat pe teritoriul Principatelor Române, Imperiul Rus a rupt o bucată din Principatul Moldovei – teritoriul dintre Prut și Nistru – drept recompensă pentru pierderile de război. Țarul Alexandru I era astfel mulțumit de rezultatul negocierilor de pace cu otomanii (Tratatul de la București, 16 mai 1812). Toate aceste fenomene nelimpezite se regăsesc în societatea rusă în destinul *Societății Biblice Ruse*, care, de altfel, aparține unei inițiative străine, unei influențe europene. Dacă în apusul Europei această mișcare religioasă a fost și rămâne una particulară, în Imperiul Rus aceasta s-a manifestat într-o formă incipientă marcată de controlul drastic al autorităților sinodale care, în final, va conduce la interzicerea societății. Aceste scăderi ale societății imperiale ruse s-au manifestat deplin și în Basarabia anexată de ruși.

⁶ ANRM, F. 195, inv. 1, d. 321, 2 f.

⁷ A. Балцатеску, *Бессарабское Отделение Российского Библиейского Общества*, în *Кишиневские Епархиальные Ведомости*, nr. 7-8, Кишинев, 1872, c. 210-215, c. 239-346.

⁸ A. Стадницкий, *Гавриил Бэнулеско-Бодони екзарх молдовлахийский и митрополит Кишиневский* (Кишинев: 1894), 355-360; Nicolae Popovschi, *Istoria Bisericii din Basarabia sub ruși*, Chișinău, 1931, p. 7-72. Alexandru Boldur, *Istoria Basarabiei*, București, 1992, p. 312-315.

Fondarea *Societății Biblice Ruse*. Contextul european al anului 1812

Interesul religios – adevărat sau fals – ce se manifesta în societățile biblice din imperiu nu s-a putut menține în cadrul unor acțiuni raționale. Timpul societăților misionare a devenit unul marcat de un misticism extrem. După anul 1812, starea morală a însuși împăratului Rusiei, Alexandru I, suferă o schimbare radicală. Este o etapă marcată de lupta permanentă dintre două tendințe contradictorii: una liberală, care s-a manifestat benefic, și alta reacționară (după 1812). Trebuie să luăm în considerare faptul că Alexandru I, în urma evenimentelor istorice petrecute în anul 1812, și-a manifestat pentru prima oară deschis sentimentul de religiozitate, fapt care în anii următori a luat proporții neașteptate⁹. Acest fenomen din viața particulară a țarului poate fi urmărit și în comportamentul anturajului său din societatea imperială de la Sankt Petersburg: dintre cele „mai diverse animozități religioase roiesc în jurul țarului. Acesta se supune anturajului, înclinându-se spre sentimentul de exaltare religioasă, care la acea vreme cuprinsese o bună parte din mințile Europei. Și, în sfârșit, în mod deschis, aceste stări de anomie s-au proiectat în manifestul politic care, fără îndoială, a fost gândit din cele mai bune și/sau sincere intenții, însă, în scurt timp, va suporta cele mai violente insinuări, în sensul unor manifestări extreme, îmbibate de obscurantism și reacțiune [...]”¹⁰. Astfel, fenomenul biblic poate fi considerat un rezultat direct al crizei morale și sociale trăite de societatea imperială rusă în cea de a doua jumătate a domniei lui Alexandru I. Acest moment va fi consemnat, între altele, și în actul final al Sfintei Alianțe¹¹. În legătură cu activitatea societăților biblice se cuvine să subliniem că fețele implicate în această mișcare religioasă erau, în majoritate, funcționarii imperiali de primă mărime: miniștri sau secretari ministeriali, șefi de departamente, curatori ai instituțiilor de învățământ etc. Astfel se face că principele Alexandru N. Golițan (1773-1844), un amic apropiat al țarului, va fi ales în calitate de președinte al *Societății Biblice Ruse* (1812-1824), acesta deținând și funcții duble în administrația de vârf a Imperiului Rus: cea de ober-procuror al Sf. Sinod (1803-1824) și cea de ministru al Instrucțiunii Publice (1817-1824).

Activitatea *Societății Biblice Ruse* a mai fost influențată de persoane care au îmbrăcat masca falsă a unor propovăduitori ai creștinismului (cazul lui D.P. Runicî, V.M. Popov și M.L. Magnitzki)¹². În acea atmosferă de confuzie socială care domina Rusia după anul 1812, aceștia au ajuns să afirme că: „Activitatea societăților biblice în imperiu este un impact direct al programului aprobat de alianța împăraților luminați și

⁹ Gh. Eynard, *Vie par madame de Krudener*, Paris, 1849, p. 323-342.

¹⁰ А. Пыпин, *op. cit.*, p. 9.

¹¹ Alexandru I, *Manifest la încheierea păcii cu Franța. 18 mai, Paris, 10-11 iunie, Sankt-Petersburg*, Chișinău, 1814, f. 1.

¹² А. Пыпин, *op. cit.*, p. 147-149.

îndreptat împotriva întunericului”¹³. Aceste idei mistice pot fi întâlnite frecvent în literatura care împânzise societatea rusă la acea vreme. Misticii biblici, susține A. Pâpin, „erau în așteptarea unei tainice prefaceri, a unei reînnoiri a lumii: va renaște societatea și statul, iar rațiunea falsă va cădea în fața forței de renaștere religioasă. Pe pământ se va instala Biserica creștină, cea de la începuturi”¹⁴.

Pe fundalul acestor fenomene de criză socială și politică ce planau asupra noii provincii încorporate în Imperiul Rus, ia naștere, în 1817, Filiala Basarabeană a *Societății Biblice Ruse*. Înainte însă de a intra în unele amănunte referitoare la activitatea filialei, considerăm necesar să conturăm mai întâi o imagine a fenomenului biblic în Imperiul Rus.

Existența unei *Societăți Biblice* în Rusia este consfințită prin Ucazul imperial din 6 decembrie 1812, emis în baza raportului prezentat țarului de către contele Al. Golițan. *Societatea* nou-creată, după cum se constata în raport, „trebuia să urmărească un scop unic – editarea cărților sfinte: *Vechiul și Noul Testament* în limbile popoarelor care locuiau în Imperiul Rus”¹⁵. Vom observa că proiectul societății, aprobat de țarul Alexandru I, era o copie exactă a celui britanic – *British and Foreign Bible Society* (1804)¹⁶. În cele 14 puncte de proiect, alcătuitorii nici nu se încumetă să vorbească direct despre o activitate biblică/misionară în mijlocul populației ruse. Deși, ar trebui să observăm și altceva: aceasta inițiativă străină – crearea *Societăți Biblice* în Rusia – și-a găsit un teren destul de fertil în spațiul întinsului Imperiu Rus, fiind însă marcată de amprente social-politice specifice regimului țarist. Pe 11 ianuarie 1813, în casa principelui A. Golițan a avut loc ședința de constituire a *Societăți Biblice* din Petersburg. A fost ales Comitetul de conducere al *Societății*. Conform regulamentului statutar, în Comitet erau acceptate fețe bisericești și laice, de orice rang, gen, confesiune etc. În componența comitetului biblic au fost aleși, în marea lor majoritate, laici (cu excepția unei singure persoane, a pastorului Pitte), după cum urmează: președinte: principele Al. Golițan; șeful Departamentului pentru confesiunile străine; vicepreședinti: V. Kociubei, A. Razumovski, M. Donaurov, ober-hofmeister R. Koșelev, O. Kozodavlev, K. Gabliț; directori: general-super-intendent Reinbot, pastorul Pitte, principele P. Mescerski, K. Liveni, baronul B. Fitingof, N. Fuse, N. Jukovski, S. Djunkovskij, A. Lenivțev, S. Uvarov; secretari: V. Popov și A. Turghenev; casier: Ia. Șmidt¹⁷. În prima sa ședință de lucru, comitetul nou ales a pus în

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Ibidem*, p. 149.

¹⁵ *Ibidem*, p. 21-22.

¹⁶ Societăți biblice existau deja în Germania, Elveția, Finlanda, în mai multe orașe din Statele Unite ale Americii.

¹⁷ Țarul a devenit membru onorific al *Societății Biblice* și a donat în acest scop 25.000 de ruble și o cotizație anuală de 10.000 de ruble.

evidență sarcina imediată, prioritară a *Societății*: de a obține banii necesari editării cărților sfinte, scopul final al mișcării fiind „de a asigura cu Biblii toți locuitorii statului care nu au posibilitatea să și-o procure”. În acest scop erau prevăzute și alte sarcini:

1. Să fie reduse prețurile pentru procurarea cărților *Noului* și *Vechiului Testament* în limba slavă editate de Sfântul Sinod.

2. Editarea și multiplicarea cărților sfinte în alte limbi pentru creștinii de diferite confesiuni din imperiu: nemți, polonezi, finlandezi, elvețieni, letoni, români, armeni, greci etc.

3. Asigurarea cu Biblii a categoriilor de cetățeni săraci, care nu aveau posibilitatea să-și procure cărțile sfinte, în special dintre cei care au suferit în „ultimul război”, după anul 1812 ș.a.

4. Asigurarea cu cărți sfinte a majorității populației multietnice a Imperiului Rus, inclusiv a „mahomedanilor” și altor categorii de „necredincioși”¹⁸.

În 1813, *Societatea* avea deja șase filiale nou create. Inițial, până la începerea activității editoriale, *Societatea* a procurat Biblii (în diverse limbi) apărute în străinătate, cărțile fiind distribuite filialelor. În scopul inițierii unei activități editoriale proprii, *Societatea Biblică* din Petersburg a primit ajutoare esențiale de la societăți străine similare, în primul rând de la *Societatea Britanică*¹⁹: în 1813 – 500 de lire sterline; în 1814 – 2.200 de lire sterline²⁰. Primele cărți tipărite de *Societate* au fost: Biblia în finlandeză, apoi în germană, *Noul Testament* în limba armeană. Au urmat edițiile în polonă, franceză și slavă²¹. În total, tirajul edițiilor *Noului Testament* a atins cifra de 600.000, iar în limbile letonă, estonă – la 22.500 de exemplare.

Pe parcursul anului 1814, printre membrii *Societății Biblice* apare ideea traducerii Bibliei în limba rusă²². Trebuie să observăm că această idee a fost promovată de *Societate*, prin contele Al. Golițan, cu o foarte mare precauție. Acest gând al lui Golițan era, de altfel, o adevărată revoluție pentru mentalitatea imperială din epocă. Deși, privită din perspectiva activității misionare întreprinsă de *Societatea Biblică*, ideea apare ca un rezultat firesc al acesteia. Cum altfel ar putea fi explicat faptul că *Societatea*, asumându-și responsabilitatea în asigurarea tuturor străinilor din imperiu – a nemților și francezilor, letonilor și tătarilor, armenilor și românilor – cu cărțile Sfintei Scripturi, nu avea intenții să declare că și rușii, la fel ca alte popoare, au nevoie de o Biblie „în limba lor”²³. Cum, totuși, au evoluat lucrurile. În raportul lui Al. Golițan

¹⁸ О цели Библийскаго Овещства и средствах к достижению оной (СПб: 1814), с. 3-17.

¹⁹ La aniversarea de 50 de ani, în 1854, *British and Foreign Bible Society* editase biblii în 148 de limbi, cu un tiraj de 46.000.000.

²⁰ А. Пыпин, *op. cit.*, p. 31.

²¹ Filiala Moscovită era condusă de N. Bantâș-Kamenscki și a tipărit *Noul Testament* după ediția sinodală de la 1778.

²² Второй отчет Российскаго Библийскаго Комитета, Санктпетербург, 1815, с. 7.

²³ А. Пыпин, *op. cit.*, p. 39.

asupra proiectului *Societății Biblice*, prezentat țarului la 6 decembrie 1812, situația era prezentată astfel: „lăsând neatinsă editarea Sfintelor cărți în limbă slavă pentru confesiunea greco-rosienească, ce aparține în exclusivitate Sfântului Sinod, eu găsesc acest proiect benefic, atât pentru răspândirea în Rusia a cărților Vechiului și Noului Testament între locuitorii de diferite confesiuni, cât și pentru faptul că aceste cărți vor putea fi procurate la prețuri reduse, adică accesibile multor categorii sociale, iar cei săraci le vor primi gratuit”²⁴. Observăm că, inițial, Al. Golițân a declarat că va lăsa neatinsă problema cărților tipărite în slavă, urmând ca peste trei ani să revină la această chestiune. Președintele *Societății*, principele Al. Golițân, s-a folosit, de altfel, de un moment foarte prielnic. La întoarcerea țarului în Sankt Petersburg, la sfârșitul anului 1815, i-a prezentat acestuia, în numele Comitetului, câte un exemplar din edițiile cărților sfinte, în diferite limbi editate de *Societate*. Mulțumit de activitatea editorială desfășurată de *Societate*, țarul a cerut președintelui să intervină cu propunerea către Sfântul Sinod: „Precum că Măria Sa dorește sincer ca și rosienii să poată citi cuvântul Domnului în limba lor rosienească, decât în dialectul slav în care sunt tipărite Sfintele Cărți”²⁵. În 13 martie 1815 țarul a aprobat propunerea Sfântului Sinod. Trebuie evidențiat faptul că traducerea Bibliei în rusă a fost delegată către alte instituții duhovnicești și anume, Comisia școlilor duhovnicești. Aceasta delegare putea fi echivalată însă cu refuzul Sinodului de a-și asuma responsabilitatea în realizarea acestui act cultural și spiritual, deopotrivă. Astfel, în edițiile tipărite de *Societate* vor apărea doar numele acelor fețe duhovnicești care erau și membrii *Societății Biblice*, însă fără binecuvântarea Sfântului Sinod. Acesta a fost marele risc pe care și l-a asumat președintele pentru realizarea scopului misionar în Rusia pravoslavnică, iar consecințele asupra sa nu s-au lăsat mult așteptate. Protestele curentelor ostile orientate împotriva *Societății Biblice* s-a declanșat imediat. În darea de seamă (a șasea) pe anul 1818 se amintea de cele patru *Evanghelii*, cu text paralel – slavono-rus – tipărite de *Societate*. În 1819 au fost scoase de sub tipar două ediții cu un tiraj de 10.000 de exemplare fiecare. *Evanghelia* se vindea la un preț de 5 ruble. În darea de seamă pe anul 1821 era consemnat că traducerea cărților *Vechiului Testament* s-a făcut de către teologii de la Academia Duhovnicească din Moscova și Kiev²⁶. În 1822 a ieșit de sub tipar *Psaltirea* în versiune rusă. În 1824, Comitetul din Petersburg anunța despre finalizarea tipăririi *Noului Testament*, în limba rusă. Comentariile asupra acestei cărți reflectă, de fapt, multiple aspecte ale luptei ascunse care s-a dus în jurul acestei ediții. Întrucât traducerea cărților sfinte în limba rusă era interpretată de către o bună parte a

²⁴ *Второй отчет Российскаго Библейскаго Комитета*, Санктпетербург, 1815, с. 10-11.

²⁵ И. Чистовичъ, *История перевода Библии на русский язык, ч. Первая*, Санктпетербург, 1875, с. 38.

²⁶ *Ibidem*, p. 51-64 (I. Cistovici declară că în sarcinile lucrării nu intră și prezentarea informațiilor privitor la editarea/traducerea Bibliei în alte limbi).

clerului rus drept o abatere flagrantă de la ortodoxia pravoslavnică, în opinia lor, acesta ar fi fost scopul adevărat urmărit de *Societatea Biblică*. Bineînțeles că nici președintele, nici *Societatea* în ansamblu, nu și-au manifestat o asemenea atitudine față de Biserica pravoslavnică. Altceva deranja duhul pravoslavnic rusesc: această mișcare misionară venită din apus nu putea fi echivalată cu „adevărata credință pravoslavnică”. Nu putea o autoritate laică – *Societatea Biblică* – să-și asume editarea cărților sfinte. Or, Biserica și Sinodul erau acele instituții cărora le aparținea în exclusivitate acest drept. Atunci când *Societatea Biblică* a fost închisă (1826), munca de traducere a fost doar temporar suspendată pe fundalul protestelor împotriva societății²⁷. Cert este că protestele manifestate în legătură cu traducerea cărților sfinte din slavă în rusă, sub egida Societății, au constituit un pretext subtil care a provocat viitoarele conflicte și a condus în mod inevitabil la distrugerea misionarismului rusesc din interior.

Ce a însemnat, în fapt, activitatea unei Societăți misionare în Imperiul Rus. Timp de nouă ani (1812-1821), *Societatea Biblică* a tipărit: 129 de ediții în 29 de limbi: „slavă, rusă, idiș, elino-greacă și greaca-nouă, germană, franceză, polonă, finlandeză, estonă, letonă, georgiană, armeană, turco-armeană, carelă, ciuvașă, ceremisă, samoghită, mordovă, bulgară, română, persană, zăreană, kalmâcă, mongolo-bureată, tătaro-turcă, în dialectul tătar de orienburg și în cel tătaro-evreiesc”, cu un tiraj de 675.600 de exemplare. Cu excepția edițiilor (în 29 limbi) menționate mai sus, trebuie să precizăm că *Societatea* a fost preocupată și de distribuirea cărților aduse din străinătate – în 14 limbi: engleză, olandeză, elvețiană, daneză, evreiască-germană, evreiască-polonă, italiană, latină, arabă, chineză etc. În adunarea solemnă a *Societății Biblice Rosienești* din 1822 (la 10 ani de activitate misionară), principele Al. Golițan sublinia cu satisfacție meritele deosebite în editarea primei ediții integrale a *Noului Testament* și a *Psaltirii* în limba rusă²⁸.

Distribuirea Cărților Sfinte

Preocupările constante ale *Societății* erau direcționate spre distribuirea cărților tipărite. Însuși țarul s-a implicat în această activitate misionară. Din porunca lui au fost distribuite în unitățile militare cărți în valoare de 25.000 de ruble. La fel, cărțile editate de *Societate* erau distribuite către filialele existente iar acestea, la rândul lor, le repartizau în biserici, mănăstiri și schituri. Doar de la depozitul *Societății* din Sankt Petersburg, în 1821, au fost redistribuite și vândute 70.455 de exemplare, inclusiv donații – 2.753. Comitetul biblic avea o evidență strictă a cărților în limbă slavă – *Biblia și Noul Testament* – pentru a fi distribuite în fiecare eparhie a imperiului.

²⁷ Traducerea cărților sfinte din slavă în rusă va continua ulterior sub egida Sf. Sinod până în anul 1856.

²⁸ А. Пыпин, *op. cit.*, p. 68.

Statisticile pe anul 1821 au înregistrat un număr de 15.000 de exemplare expediate în eparhii. *Societatea* a manifestat, chiar de la început, o atenție sporită în activitatea de editare a cărților sfinte față de ediția în polonă a *Bibliei*. În *Darea de seamă* pe anul 1821 *Societatea* sublinia cu o deosebită satisfacție faptul că *Biblia* în limbă polonă fusese tipărită integral. Și mai mult, ea devenise la acea vreme o raritate bibliografică²⁹. Evident că, peste acest context, se suprapune și retrospectiva „catolică” asupra problemei. În totalitate, pe anul 1821, statisticile arată că au apărut 16 ediții în opt limbi, cu un tiraj de 111.000 de exemplare. În tipar se găseau încă 18 ediții, în șapte limbi, cu tirajul de 138.000 de exemplare. Dacă în perioada inițială *Societatea* a respectat modelul britanic, ulterior s-a distanțat tot mai mult de acesta. Cercurile opoziționiste și-au făcut simțită prezența chiar din primii ani de activitate. În raportul prezentat în adunarea generală din 1815, președintele *Societății*, principele A. Golițan, susținea, între altele: „[...] Incredibil, însă, în societatea noastră sunt încă fețe bisericești care nu pricep simplitatea cauzei noastre, nici nu gândesc asupra rolului salvator al răspândirii cărților sfinte în mijlocul poporului, ci văd în aceasta doar scopuri ascunse”³⁰. Din păcate, scopul promovat de *Societate* n-a reușit să se manifeste în funcție de o paradigmă proprie imperial – rusească. O propagandă religioasă în afara Bisericii oficiale era ceva de neconceput în Rusia pravoslavnică. În 1824, după demiterea principelui Al. Golițan, mitropolitul Serafim declara triumfător: „Biblia din nou va fi tipărită doar de Sinod”³¹. Excesul de liberalism manifestat de reprezentanții *Societății Biblice* nu putea fi acceptat de oficialitățile eclesiastice ruse, cu atât mai mult cu cât societatea rusească nu era pregătită pentru un asemenea salt social. Apoi, Biserica rusă avea problemele sale interne foarte grave în lupta cu „raskolul”³², mult prea dificile pentru a-și permite luxul difuzării Cărților Sfinte. Misionarii biblici vor fi învinuiți de „înmulțirea raskolului” în Rusia, de susținerea și răspândirea literaturii mistice, de masonerie, dar și de surparea autorității Bisericii oficiale ruse. Activitatea misionară a *Societății* a fost marcată de impactul metamorfozelor social-politice produse în imperiu după anul 1812. Trebuie să distingem, totuși, două direcții între acele oscilări din anturajul țarului Alexandru I: cel liberal, măreț și admirabil, de

²⁹ *Societatea* a tipărit trei ediții ale *Noului Testament* și ediția integrală a *Bibliei*. De asemenea, se constată că polonezii, în ultimii 220 de ani, au cunoscut doar trei ediții ale *Bibliei* (traducerea în polonă de Iakub Wujka), cu un tiraj foarte redus, de doar de 3.000 de exemplare, la o populație de peste 10 milioane de catolici.

³⁰ А. Пыпин, *op. cit.*, p. 38.

³¹ И. Чистовичъ, *op. cit.*, p. 74.

³² Raskol – mișcare religioasă de protest împotriva Bisericii oficiale ruse, provocată de reforma bisericească a Patriarhului Nikon din anii 1650-1660, în urmă căreia au fost unificate cărțile și ritualul liturgic, potrivit canoanelor grecești. Părtașii vechii credințe (de până la Nikon) sunt numiți „raskolnici” și prizoniți de Biserica oficială. În secolele XVII-XVIII, aceștia au emigrat masiv spre zonele sud-vestului european. Pe teritoriul țărilor române raskolnicii mai sunt cunoscuți cu numele de „lipoveni”.

altădată și cel mistic și reacționar, spre sfârșitul domniei sale³³. Ce conțin însă arhivele locale basarabene cu privire la viața religioasă de la începutul secolului al XIX-lea?

Filiala Basarabeană a *Societății Biblice Ruse*

Basarabia era cu mult mai realistă decât centrul, „ea nu se lasă ademenită de misticism și nici masonism” – susținea Alexandru Boldur³⁴. Ședința de constituire a Filialei Basarabene a *Societății Biblice Ruse* a avut loc pe 27 septembrie 1817³⁵. A fost ales comitetul Filialei nou-create. În componența acestuia intrau atât fețe bisericești, cât și fețe laice. Vicepreședinte a fost ales exarhul Gavriil Bănulescu-Bodoni. Sarcina imediată a comitetului consta în organizarea distribuirii cărților sfinte de la depozitul central al Filialei.

Mișcarea biblică a cuprins majoritatea parohiilor basarabene. În diverse etape, au intrat în această mișcare nu numai protopopii de ținut/circumscripții, călugării de la mănăstiri și schituri sau reprezentanți ai diferitor confesiuni, ci și persoane laice din diverse categorii sociale. Apoi, această mișcare de la periferiile imperiului era susținută și cu diverse materiale informative, de propagandă. După fiecare ședință a Comitetului Biblic din Sankt Petersburg se expediau către filiale informații (extrase tipărite) cu privire la succesele activității misionare din alte gubernii ale imperiului. Tabloul mișcării misionare din Basarabia poate fi lesne conturat în baza documentului oficial. Pentru că, în linii mari, acest specific local (după cum mărturisesc sursele) reiese dintr-o scara ierarhică oficială. Autoritățile administrative de la diferite nivele s-au implicat direct în desfacerea cărților. Acest straniu fenomen al misionarismului basarabean nu era altceva decât o stare reală a sistemului de comandă/polițienesc existent în provincie, care, pe deasupra, mai avea și o acoperire de propagandă de cancelarie (nimic comun cu modelul britanic, în baza căruia s-a constituit *Societatea Biblică Rosienească*)³⁶. Realitățile sociale ale Imperiul Rus – altele decât cele din Occident – și-au pus amprenta totalmente asupra acestei mișcări. Mișcarea va fi, din start, sub tutela și autoritatea funcționarilor imperiali, de aceea și formele ei sunt foarte stranie, foarte oficiale, de cazarmă, provocând o nedumerire printre misionarii străini care au vizitat Imperiul Rus la acea vreme. Astfel, în final, avem o difuzare a *Bibliei* sub controlul „jandarmului imperial”³⁷.

³³ А. Пыпин, *op. cit.*, p. 82.

³⁴ Alexandru Boldur, *Istoria Basarabiei*, București, 1992, p. 312.

³⁵ А. Балцатеску, *Бессарабское Отделение Российского Библиейского Общества*, în *Кишиневские Епархиальные Ведомости*, nr. 7-8, Кишинев, 1872, p. 210.

³⁶ În țările din Occident mișcarea misionară a fost/este o inițiativă particulară.

³⁷ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 696: *Рапорт городской полиции о распространении книг Святого Писания в Бессарабии* (20.08.1820-04.09.1820), 16 f.

Dincolo de aceste câteva considerații referitoare la specificul mișcării biblice în Basarabia, rămâne valabilă constatarea lui Al. Boldur: „Basarabia era cu mult mai realistă decât centrul. Ea nu se lăsa ademenită de misticism și nici masonism [...]. O singură mișcare din timpul acest a avut un oarecare succes în Basarabia, anume cea biblică”³⁸. Cărțile Sfinte editate în limba română la Sankt Petersburg – *Noul Testament* (ediții separate, 1817, 1819) și *Biblia*, 1819, ediție integrală – au avut un rol deosebit de important în viața cultural-duhovnicească a românilor basarabeni din secolul al XIX-lea. Să nu uităm că cele două ediții anterioare ale *Bibliei*, cunoscute în spațiul românesc (București, 1688, Blaj, 1795), au avut o difuzare restrânsă în spațiul dintre Prut și Nistru³⁹. Puține probe mărturisesc despre prezența acestora în Basarabia⁴⁰. Motivele sunt multiple. Să amintim doar că o *Biblie* costa foarte scump la acea vreme, nefiind accesibilă oricărei comunități/parohii. Să mai adăugăm și faptul că tirajul acestor cărți sfinte a fost foarte mic față de cerințele din epocă. Or, pentru mulți basarabeni, ediția de la 1819 ar fi prima *Biblie* românească cunoscută *de visu*⁴¹.

Care era procedura de desfacere a cărților? Filiala Basarabeană a *Societății Biblice Ruse* își desfășura activitatea după modelul imperial, din centru: scara ierarhică/socială era respectată întocmai – dispozițiile sinodale/episcopale erau aduse la cunoștința tuturor supușilor prin intermediul funcționarilor eclesiastici sau laici. Încă de la apariția primelor ediții din Cărțile Sfinte editate de *Societatea Biblică* din Petersburg, acestea erau expediate pentru difuzare în eparhia Chișinăului și Hotinului. Începând cu anul 1815, mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni trimitea donații anuale de la filantropii locali⁴². Difuzarea Cărților Sfinte se făcuse și mai înainte de anul 1817, însă numai odată cu crearea Filialei această activitatea a căpătat un caracter organizat. Oricum, către acest an (1817), încă nu existau la Consistoriul Duhovnesc din Chișinău nici la Comitetul biblic liste concrete referitor la acele parohii/biserici care și-ar fi dorit să procure *Biblii* sau *Noul Testament*⁴³. Acest lucru li s-a cerut odată ce a fost constituită Filiala Basarabeană. Sursele locale au înregistrat o abundență copleșitoare a unui asemenea tip de document de cancelarie. Solicitățile care au fost făcute pe teren –

³⁸ Alexandru Boldur, *op. cit.*, p. 312-315.

³⁹ Virgil Căndea, *Războiul Dominant. Contribuții la istoria umanismului românesc*, Cluj-Napoca, 1979, p. 172.

⁴⁰ ANRM, F. 1232, inv. 1, d. 36, f. 23-23 (*Biblia* de la Blaj, 1795, este înregistrată în inventarul bibliotecii mănăstirii Hârjaucă sub nr. 53).

⁴¹ ANRM, F. 205, inv. 1, d. 2.876, f. 38-41. Protoiereul Ioan Rodeus informa în 1820 Consistoriul Duhovnesc din Chișinău că toate bisericile vizitate de el „niciodată nu au avut și nu au *Biblii*”.

⁴² ANRM, F. 205, inv. 1, d. 1.628, f. 4-5.

⁴³ А. Пыпин, *op. cit.*, p. 41. În primii ani de activitate, *Societatea Biblică* din Sankt Petersburg a fost constant susținută financiar de cea Britanică. În scopul editării *Noului Testament* în limba română au fost expediate sume speciale. În darea de seamă pe anul 1815 se indică suma de 9.500 de lire sterline, ceea ce echivala cu 200.000 de ruble.

de către preoții din parohii – ne oferă date surprinzătoare⁴⁴. Toate aceste informații din arhivele locale, adunate la un loc, ar întregi, cu certitudine, o viitoare imagine mai clară asupra fenomenului basarabean din perioada ocupației țariste (1812-1918).

Sursele imperiale ar trebui analizate împreună cu surse locale și alături de cele publicate în istoriografia rusă în secolele XIX-XX, referitoare la subiectul biblic. Importante în acest sens sunt informațiile în legătură cu personalitatea exarhului Gavriil Bănulescu-Bodoni, publicate în darea de seamă a *Societății Biblice* din Petersburg (1817): „Mitropolitul Gavriil, exarhul Chișinăului și Hotinului, vicepreședintele Filialei Basarabene, ne-a informat precum că bulgarii, vecini cu noi și de aceeași credință, au mare nevoie de cărți în limba lor, deoarece în slavona veche nu pricep (s.n. – M D). De aceea, s-a interesat dacă *Societatea* nu dispune de cărți deja traduse în bulgară, în caz contrar va încerca să caute un traducător”⁴⁵. În istoriografia oficială rusă, subiectul de mai sus a fost interpretat astfel: „Se pare că exarhul și Comitetul la acea vreme nu aveau știință că acest popor vecin și de aceeași credință este tocmai acela căruia îi aparține prima traducere în slavonă a cărților sfinte”⁴⁶. Comentariile par a fi de prisos. Și totuși, să ne întrebăm, cât cunoștea academicianul Al. Pâpin, la 1868, despre personalitatea exarhului român din Basarabia?

Problema fondului de carte gestionat de Filiala Basarabeană a *Societății Biblice Ruse*

În 28 februarie 1827, la Chișinău, a fost recepționat ucazul Sfântului Sinod semnat de mitropolitul Serafim (președinte al *Societății Biblice Ruse* din 1824), emis în baza *Rescriptului* țarului din 12 aprilie 1826, privitor la „încetarea activității *Societății Biblice Ruse* și a tuturor filialelor existente în gubernii, acestea din urmă fiind obligate să întreprindă o inventariere generală a fondului de carte și bani pe care îl dețineau. Pentru a avea o evidență strictă a fondului de carte/bani era absolut necesar ca aceste informații să fie selectate nu numai din cele deținute de Consistoriul din Chișinău sau de la Comitetul Biblic al Filialei. Mai era necesar să fie adunate date exacte referitoare la numărul de cărți expediat în parohii, sau aflat în posesia unor persoane particulare și neachiziționate încă. Raportul protoiereului Petru Lanckovschi din 5 mai 1827 referitor la registrul cărților primite din Sankt Petersburg la Filiala Basarabeană pe anul 1825 este elocvent în acest sens⁴⁷. În raport sunt arătate și cărțile primite în 1825 de la Filiala

⁴⁴ Maria Danilov, *Mișcarea biblică în Basarabia. Aspecte misionare (1817-1829)*, în „Destin Românesc”, anul VIII, nr. 30, 2001, Chișinău, p. 47-51.

⁴⁵ *Отчет Российской Библейскаго Комитета*, Санктпетербург, 1820, c.17-18.

⁴⁶ Studiul lui A. Pâpin referitor la mișcarea bisericească a fost publicat prima dată în revista „Vestnik Evropy”, nr. 8, 9, 11, 12, 1868.

⁴⁷ ANRM, F. 208, inv. 2; F. 208, d. 3.360, f. 13-26.

Moscovită: 216 – *Bibliei* și 86 – *Noul Testament*⁴⁸. Mai constatăm că arhiepiscopul din Chișinău – după patru ani de la încetarea activității propriu-zise a *Societății Biblice Ruse* – era preocupat încă de activitatea biblică/misionară. Drept exemplu ne poate servi adresa arhiepiscopului Dimitrie Sulima din 5 decembrie 1830 către ober-procurorul Sfântului Sinod, principele Petru Mescerschi, în care acesta solicita cărți în limba greacă: *Bibliei* – 65, *Noul Testament* – 80⁴⁹. Preocuparea acestuia, se vede, era una constantă, odată ce arhivele locale păstrează suficiente probe în acest sens. Mai ilustrăm șirul exemplelor cu o mărturie documentară: adresa arhiepiscopului Dimitrie Sulima din 6 august 1830 către Sfântul Sinod, în care solicita permisiunea de a distribui gratuit de la depozitul bibliotecii 25 de exemplare din *Noul Testament* în limba română elevilor bursieri ai Seminarului Duhovnicesc⁵⁰. În baza dispoziției sinodale din 18 octombrie 1829 (nr. 1.226) și din 14 august 1835, cărțile rămase de la Filiala Basarabeană a *Societății Biblice Ruse* se vindeau la un preț redus, iar banii adunați – 10 copeici din fiecare rublă – urmau să fie depuși la cancelaria Sinodului⁵¹.

Sursele de arhivă mărturisesc că depozitul Filialei Basarabene era suprasaturat de carte în limba rusă/slavă⁵². De exemplu, departamentul administrativ de pe lângă Sfântul Sinod – circulara din 1 martie 1848 (nr. 983) – roagă autoritățile ecleziastice din Chișinău să expedieze urgent, din fondul de carte local, 350 de exemplare din *Noul Testament* în slavă, pentru completarea fondului de carte al Bibliotecii sinodale⁵³. În biblioteca Seminarului erau doar 50 de exemplare⁵⁴, restul volumelor fiind recuperate de la depozit. În 6 aprilie au fost expediate primele 28 de cărți, pe 10 aprilie încă 32 și pe 18 mai – 162⁵⁵. Cărțile inventariate, din fondul de altădată al Filialei Basarabene, au continuat să fie vândute la prețuri reduse și după aproape două decenii de la închiderea acesteia (1826). Cităm după darea de seama pe anul 1865 despre cărțile Sfintei Scripturi, vândute la preț redus, din biblioteca Seminarului Duhovnicesc din Chișinău: *Biblia* – 69 de exemplare (1 rublă 42 copeici), *Noul Testament* – 98 de exemplare (40 copeici). La depozit mai erau: *Noul Testament* – 109 exemplare, *Bibliei* – 2.850. În total: 3.925 de cărți⁵⁶.

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, intrarea cărților străine în scop misionar pe teritoriul Imperiului Rus era persecutată de autorități. Drept exemplu ne poate servi circulara guvernatorului militar al Basarabiei (nr. 243) din 15 ianuarie

⁴⁸ ANRM, F. 208, d. 3.360, f. 26.

⁴⁹ *Ibidem*, f. 452.

⁵⁰ *Ibidem*, f. 496.

⁵¹ ANRM, F. 208, inv. 3; F. 208, d. 120, f. 2-3.

⁵² ANRM, F. 208, d. 120, f. 13-14.

⁵³ *Ibidem*, f. 16.

⁵⁴ *Ibidem*, f. 20.

⁵⁵ *Ibidem*, f. 20-23.

⁵⁶ ANRM, F. 208, inv. 5, d. 639, f. 2.

1858, către Direcția carantinei centrale Sculeni: „Măria sa, Împăratul, a dat poruncă să fie interzis misionarilor englezi și altora străini, să aducă sau să răspândească în Rusia cărți sfinte editate de *Societăți Biblice* străine. De asemenea, cu aprobarea cenzurii se permite vânzarea cărților în prăvălii. Despre această înaltă poruncă am fost înștiințat eu, guvernatorul general al Novorosiei și Basarabiei, prin ucazul din 3 ianuarie, nr. 7. Se anunță Direcția Carantinei centrale Sculeni pentru a fi pus în aplicare”⁵⁷.

Concluzii

Situația generală a Basarabiei, în momentul anexării ei la Rusia (1812), era una deplorabilă. În acest teritoriu – contrar știrilor calmante difuzate către țar de către funcționarii imperiali – domneau haosul și dezordinea. Populația era înspăimântată de apropierea unei epidemii de ciumă dinspre Răsărit, dar și de introducerea în ținut a sistemului rusesc al șerbiei. Spaima și dezordinea generală care cuprinsese întreaga provincie deveniseră îngrijorătoare și dezastruoase nu numai pentru Basarabia, ci și pentru prestigiul puterii și al măreției Imperiului Rus. Numeroase familii de țărani nesiguri își abandonează căminele și încearcă o refugiere dincolo de graniță.

Biserica era cea mai statornică instituție socială, autoritatea care a contribuit, într-o oarecare măsură, la crearea unei aparențe de stabilitate în provincia anexată de ruși. Pe fundalul acestor fenomene de criză socială și politică care planau asupra noii provincii încorporate în Imperiul Rus ia naștere, în 1817, Filiala Basarabeană a *Societății Biblice*. Fondul de documente privitor la activitatea Filialei, în special pe segmentul 1817-1827, conține suficiente mărturii care conduc la concluzia că mișcarea biblică în Basarabia a fost orientată, în principal, spre distribuirea prin vânzare a Cărilor Sfinte. Această formă de misionarism biblic a căpătat la noi o amploare deosebită. Mișcarea religioasă pentru difuzarea Cărilor Sfinte a fost un fenomen absolut străin în viața bisericească a provinciei, fiind provocat de o decizie arbitrară a centrului imperial. În consecință, această mișcare s-a produs în funcție de un model dirijat de comitetul biblic din Sankt Petersburg, adică a urmat unei structuri identice celei din centru, care, la rândul său, activa conform unor modele străine (*British and Foreign Bible Society*).

⁵⁷ ANRM, F. 195, inv. 1, d. 321, f. 3.

Summary

Bessarabia, part of the tsarist empire (after the seizure of the territory in 1812), was pushed gradually towards a forced assimilation/integration to Russia's social-political life. The immediate impact of the annexation was marked by the social-political and ecclesiastical crisis of the 19th century's first three decades: migrations of the population, plague and cholera epidemics, shortages and poverty. The phenomenon was later compared to "le Grande Peur" of 1789 during the French Revolution because the local population's fear of the sudden changes was as great as in France. The later development of the province was a tormenting process of adaptation by which the Bessarabian Romanian society tried to conform to the conditions of the foreign social, political, cultural, and ecclesiastical environment of the empire.

Political division was followed arbitrarily by an administrative-religious rupture due to the creation of a new eparchy in the annexed territory – the Eparchy of Chişinău and Khotyn, subordinated canonically/anti-canonically to a foreign Church. Metropolitan Gavriil Bănulescu-Bodoni (1813-1821) who led the newly created eparchy in the annexed territory had to look for a compromise to reconcile the Russian political and ecclesiastical domination with the spiritual life of the Bessarabian people. The scholarly activity of the Metropolitan Gavriil Bănulescu-Bodoni was situated "between tradition and the tsarist policy". Against the background of these phenomena of social and political crisis in the new province incorporated into the Russian Empire, the Bessarabian Branch of the Bible Society founded in 1817. The Bessarabian Branch of the Russian Bible Society was created and the distribution of the books of the Holy Scripture with missionary aims was done in accordance with a model directed by the Bible Committee of Saint Petersburg, which means, it followed a structure identical with the central one which, in turn, functioned according to a foreign model (the British and Foreign Bible Society).

Keywords:

Bible movement, Bessarabia, Russian Empire, Church, History of Books.

Apariția și evoluția târgușorului Păcurari

Andrei Melinte*

Una din principalele caracteristici ale vieții social-economice în Moldova primei jumătăți de secol XIX a fost apariția unor așezări semi-urbane la încrucișarea unor drumuri comerciale, în preajma vechilor ratoșe sau hanuri, a diferitelor stații de poștă și, nu în ultimul rând, în vecinătatea unor orașe mari, cum a fost cazul Iașilor. Formarea acestor tipuri de așezări a constituit un proces de urbanizare care răspundea nevoilor economice și numărului redus al așezărilor urbane, începând cu cea de-a doua parte a secolului al XVIII-lea¹. Pentru unele din ele, autoritățile utilizau termenul de „târg”, iar pentru altele cel de „târgușor”, neexistând un termen precis pentru localitățile apărute în prima jumătate a secolului al XIX-lea².

În cazul așezărilor semi-urbane din ținutul Iași, o categorie au reprezentat-o târgușoarele apărute la o anumită distanță de orașele deja existente, cam la 15-20 de kilometri, jucând rol de piață pentru teritoriul învecinat, asigurând un echilibru economic în zona în care se aflau. Din acestea am putea enumera: Poeni, Bivolari, Podul Iloaiei, Căminărești, Zapolotenii, Țigănași și Țibana. În aceeași categorie mai pot fi incluse vechile târguri medievale, precum cele de la Târgu Frumos și Ștefănești, decăzute economic în prima jumătate a secolului al XIX-lea³.

Târgușoarele formate în preajma orașului Iași, având rol de legătură economică și socială între oraș și satele din împrejurimi, intră în cea de-a doua categorie. Acestea au cunoscut o dezvoltare paralelă cu cea a Iașilor, atât din punct de vedere administrativ, cât și fiscal⁴. Lucrul acesta s-a datorat stadiului social-

* Andrei Melinte a fost beneficiar al Programului de Burse „Junimea” și Rezidențe de cercetare științifică privind istoria și viața culturală a Iașului, ediția a IV-a, 2017 – inițiativă a Muzeului Național al Literaturii Române Iași.

¹ Laurențiu Rădvan, *Primul Târgușor din Moldova: Târgușorul Nicolina*, în *Orașe vechi, orașe noi în spațiul românesc*, Iași, 2014, p. 119.

² Ecaterina Negruți, *Clasificarea localităților urbane din Moldova*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A.D. Xenopol Iași»”, XII, 1975, p. 6.

³ Cele mai multe din aceste localități le găsim trecute separat de orașe, purtând denumirea de *mestechky*, localități specifice spațiului polono-rus în secolele XVIII-XIX: A se vedea ANIC, Colecția Microfilme U.R.S.S., fond 438, opis nr. 535, c. 200-201; Yohanan Petrovsky-Shtern, *The Golden Age Shtetl. A New History of Jewish Life in East Europe*, Princeton, 2014, p. 13.

⁴ Laurențiu Rădvan, *Primul Târgușor din Moldova: Târgușorul Nicolina*, p. 119.

economic, dar și administrativ, al Iașilor începutului de secol XIX, care nu permitea asimilarea acestor așezări⁵. Spre periferiile orașului, dincolo de bariere, un surplus de energie economică a favorizat astfel dezvoltarea activităților economice, impulsând apariția noilor așezări⁶.

Odată cu venirea la domnie a lui Mihail Sturdza, în anul 1834, au avut loc numeroase schimbări în terminologia edilitară, apărând termeni proveniți din diferite limbi precum: „rohatcă” sau „barieră” și „șanț”, cuvânt ce a înlocuit vechiul „hindichi” turcesc⁷. În cazul de față, aceste cuvinte vor fi utilizate pentru a preciza limitele dintre oraș și noile târgușoare. Printre așezările de acest timp, apărute „dincolo de rohatcele” orașului⁸, le amintim pe cele de la: Nicolina, Socola, Salhana, Ipsilanti, Copou și, nu în ultimul rând, cel al Păcurarilor, acesta constituind subiectul studiului de față.

Spre deosebire de târgușorul Nicolina, căruia profesorul Laurențiu Rădvan i-a dedicat recent un generos⁹, cel de la Păcurari nu a beneficiat de o atenție specială din partea istoricilor. În studiile Ecaterinei Negruți¹⁰ și în volumul dedicat istoriei Iașilor, coordonat de Constantin Cihodaru și Gheorghe Platon¹¹, întâlnim referiri sumare doar despre târgușoarele de la Nicolina, Socola și Copou. Târgușorul Păcurari îl găsim menționat vag la Gheorghe Ungureanu¹², într-un studiu de Victor Tufescu¹³, care susținea că acesta s-ar fi format mai cu seamă în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, și, nu în ultimul rând, într-o analiză recentă la Laurențiu Rădvan, privind evoluția mahalalei Păcurari¹⁴. Prin urmare, demersul nostru reprezintă atât o provocare datorată lipsei surselor privitoare la acest subiect, cât și o necesitate, a creionării unei ipoteze valide privind importanța economică și socială a târgușoarelor apărute în preajma orașului Iași. Vom proceda astfel la analizarea cantitativă și mai ales calitativă a

⁵ Gheorghe Cliveti, *Evoluția urbanistică a Iașilor la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea*, în „Cercetări Istorice” (serie nouă), IX-X, Iași, 1978-1979, p. 391.

⁶ Ecaterina Negruți, *Structura demografică a orașelor și târgurilor din Moldova 1800-1859. Contribuții*, Iași, Fundația Academică „A.D. Xenopol, 1997, p. 11.

⁷ Mircea Ciubotaru, „Misterele onomastice” ale Iașilor (XIV), în „Cronica Veche”, anul V, nr. 7-8, iulie-august 2015, p. 6.

⁸ Bariere situate la intrarea în oraș (*Regulamentul Organic al Moldovei*. Ediție realizată de Dumitru Vitcu și Gabriel Bădărau, Iași, 2004, p. 606).

⁹ Laurențiu Rădvan, *Primul Târgușor din Moldova: Târgușorul Nicolina*, p. 119-172.

¹⁰ Ecaterina Negruți, *op. cit.*

¹¹ C. Cihodaru, Gh. Platon (coord.), *Istoria orașului Iași*, Iași, 1980, p. 353.

¹² Al. Ungureanu, *Evoluția comparativă a zonării funcționale a orașelor Iași și Galați*, în „Analele științifice ale Universității Alexandru Ioan Cuza” (serie nouă), Geografie, tomul XVIII, 1972, p. 78.

¹³ Victor Tufescu, *Cum s-a întins Iașul*, în „Însemnări Ieșene”, anul I, vol. II, nr. 17-18, 1936, p. 189.

¹⁴ Laurențiu Rădvan, *O cișmea și începuturile mahalalei Păcurari din Iași*, în „Analele științifice ale Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Istorie, 2016, p. 97-124.

surselor documentare, în special a celor inedite, pentru a ne face o imagine cât mai bogată asupra acestui aspect.

Din punct de vedere cronologic, cercetarea noastră va cuprinde perioada deceniilor cinci și șase ale secolului al XIX-lea, delimitând aproximativ primele menționări ale târgușorului și momentul includerii acestuia din punct de vedere administrativ în cadrul orașului.

Dacă cele mai multe târgușoare au preluat denumirea vechii așezări rurale în mijlocul sau în prejma căreia s-au format¹⁵, târgușorul Păcurari a luat numele mahalalei Iașilor în continuarea căreia a apărut. Acest nume se alătură celor mai vechi toponime din Iași, precum: Nicolina, Copou sau Tătărași, termeni ce datează cel puțin din secolele XV-XVI¹⁶. În cazul Păcurarilor, s-ar crede că denumirea ar proveni de la un păstor de oi sau un om care avea ca îndeletnicire extragerea și vânzarea păcurii. Cercetările recente sunt însă de altă părere, susținând proveniența de la un personaj istoric numit Păcurar, mare vornic al Țării de Sus în perioada 1572-1573, cel care ar putea fi și ctitorul fântânii lui Păcurar¹⁷.

Spre deosebire de alte târgușoare apărute în prima parte a secolului al XIX-lea, stabilirea modalității și a datei întemeierii târgușorului de la Păcurari nu este un lucru facil, datorită lipsei surselor documentare privitoare la acest aspect. În general, târgușoarele se înființau pe o proprietate particulară, în urma unei convenții de bezmen între proprietarul moșiei și locuitorii stabiliți acolo, iar pentru a fi valabilă, respectiva înțelegere trebuia întărită printr-un hrisov domnesc¹⁸. În cazul târgușorului Păcurari, cercetările în arhive de până acum nu au condus la identificarea actului propriu-zis de înființare a acestuia. Totuși, sursele arată că una din enigmele cu care s-au confruntat mai târziu autoritățile a fost să stabilească dacă târgușorul se înființase cu acceptul domniei, după cum era prevăzut în Regulamentul Organic. Astfel, în adresa Ministerului de Interne către cel al Lucrărilor Publice din februarie 1850, se cereau lămuriri privind drepturile de înființare ale târgușoarelor de peste barierele orașului, Departamentul trebuind să verifice dacă târgușoarele de la barierele Socola și Păcurari au apărut cu acceptul Ocârmuirii¹⁹. Din câte se pare, cercetarea a rămas la stadiul de proiect, fără a fi dusă la capăt.

Informații despre data înființării târgușorului nu avem până în prezent, de aceea, mergând pe firul surselor documentare, vom stabili cu aproximație perioada de

¹⁵ Ecaterina Negruți, *op. cit.*, p. 13.

¹⁶ Laurențiu Rădvan, *O cișmea și începuturile mahalalei Păcurari din Iași*, p. 97.

¹⁷ *Ibidem*, p. 99.

¹⁸ Victor Tufescu, *Târgușoarele din Moldova și importanța lor economică*. Extras din „Buletinul Societății Regale Române de Geografie”, anul LX, 1942, p. 106.

¹⁹ *Documente privitoare la istoria economică a României. Orașe și târguri. Moldova*, Seria A, vol. II, sub redacția lui Gh. Ungureanu et. al, București, 1960, nr. 234, p. 355.

formare a acestuia, cât și principalii factori care au dus la acest lucru. Unul din indiciile formării târgușorului îl reprezintă diferitele acte de vânzare ale caselor și dughenilor ce se găseau „dincolo de rohatca Păcurarii”. Printre primele documente în acest sens datează din aprilie 1839, atunci când un Iosip Rozănbor, cumpăra o dugheană cu 380 lei de la un Vasile Adam și soția sa, Varvara²⁰.

Treptat, odată cu dezvoltarea târgușorului, a crescut și numărul locuitorilor, în special al evreilor. Astfel, dintr-o jalbă din 1842 a acestora din urmă, locuitori din „târgușorul de peste rohatca Păcurarii” reiese că se aflau acolo de aproximativ doi ani „așa precum sântem așezați cu acareturile aice în acest târgșor afară de rohatca Păcurarului și plătind dare noastră cu oraș, dare ocolului Căpou acum de doi ani de cari și după poronca slobozită de către cinstita Vistierie”²¹. În aceeași sursă, așezarea de dincolo de bariera Păcurari apărea pentru prima dată cu termenul de târgușor²². Din câte se pare, mulți dintre ei proveneau din Iași „fiindcă după struncinare noastră cu stricări casălor din oraș siliț am fostu a ni căuta locuri undi să ni putem găsi hrana vieții noastre”²³, fiind nevoiți să se așeze dincolo de „rohatca” orașului. Pe lângă interesele comerciale pe care le aveau, o altă posibilă cauză a strămutării lor a constituit-o măsura luată de autorități, după adoptarea Regulamentelor Organice, care prevedea ca toți locuitorii ce se aflau în interiorul orașului care aveau casele și dughenele construite din materiale inflamabile să le dărâme în termen de șase luni, toate construcțiile urmând a fi ridicate din piatră sau cărămidă²⁴. Din nefericire, nu am identificat o sursă care să ne permită datarea așezării propriu-zise a evreilor aici.

Coroborând informațiile anterioare cu faptul că în „matcile târgurilor” ținutului Iași dintre 1838 și 1839 nu am găsit informații despre târgușorul Păcurari²⁵, una din ipotezele noastre ar fi că perioada 1839-1842 a fost cea în care a avut loc formarea acestuia. Unul din factorii care au favorizat trecerea negustorilor evrei dincolo de limitele orașului a fost reparația podului „de la rohatca Păcurarii”, din suma provenită din bugetul Eforiei orașului pe anul 1839²⁶.

Situat în partea vestică a orașului la ieșirea spre Târgu Frumos, târgușorul Păcurari a apărut și s-a dezvoltat dincolo de „rohatca” orașului, continuând mahalaua cu același nume, spre deosebire de târgușorul Copou, de exemplu, care a luat numele

²⁰ **SJANI**, Documente, 822/13, f. 1.

²¹ **SJANI**, Vistieria Moldovei, 317/1838, f. 454.

²² *Ibidem*.

²³ *Ibidem*, f. 455.

²⁴ Silviu Văcaru, *Dezvoltarea urbanistică a orașelor și târgurilor din Moldova*, în *Orașe vechi, orașe noi în spațiul românesc*, Iași, 2014, p. 342.

²⁵ În statistica respectivă găsim informații doar despre: Târgul Frumos, Podul Iloaiei, Sculeni și târgușorul de peste apa Nicolinei (**SJANI**, Vistieria Moldovei, 330/1839).

²⁶ „Analele Parlamentare ale României”, tomul XI, partea a II-a (bis.), 1840, p. 704.

dealului pe care se afla²⁷. Barierele au fost înființate de autorități începând cu anul 1829²⁸, servind ca puncte de control ce aveau și rol sanitar, “despărțindu-să de capital numai cu rohatcile, și în apropiere cu cari să gălesc cu orașenii, neputându-să deosăbi în alt chip ca să se cunoască ca din ținut, iar nu ca din lăuntru orașului”²⁹. Patru ani mai târziu s-a amenajat o încăpere destinată celor care se ocupau de barieră³⁰. În scop sanitar, autoritățile au înființat aici o carantină, astfel de construcții găsindu-se și la ieșirile de la Târgușorul Nicolinei și Salhana, și la aceste carantine urmau să se rânduiască câteva încăperi destinate medicilor și cinovnicilor³¹.

Pentru a desluși unde se afla limita dintre oraș și târgușorul Păcurari, ne sunt utile atât planurile și hărțile alcătuite la începutul secolului al XIX-lea³², cât și cercetările din studiile recente ale lui Laurențiu Rădvan³³. Bariera Păcurari se afla la răscrucea dintre ulița cu același nume și Ulița Toma Cozma (Moara de Foc de astăzi), iar șanțul orașului mergea spre nord-est, ajungând până la capătul dinspre Copou³⁴. Mai exact, șanțul ducea spre colțul Grădinii Publice înființate în 1832, coborând pe traseul străzii Aurora, ajungând la rohatca Păcurarilor și de acolo în apa Bahluiului³⁵.

Din rapoartele Departamentului Lucrărilor Publice rezulta faptul că, deseori, bariera necesita efectuarea unor reparații, una din cauze constituind-o furtul fierului care făcea legătura între cumpăna și topul de la barieră, top care „face înlesnit toată cumpăna la rădicat și la lăsat”, toate acestea având loc din cauza neglijenței paznicului de acolo³⁶. Asemănător barierelor Moara de Vânt, Sărăria și Podul Verde și la cea de la Păcurari s-au realizat reparații în anul 1843, amenajându-se niște podețe de piatră peste șanțul care delimita orașul de târgușor. Mai mult, din câte se pare, tot la Păcurari s-a ridicat și o căsuță din cărămidă în folosul păzitorilor barierii³⁷.

Precum în cazul târgușoarelor Nicolina și Podul Iloaiei, înființate pe mai multe moșii, cu proprietari diferiți, sunt indicii că și cel de la Păcurari avea un statut similar. Conform surselor, o parte a târgușorului se afla pe moșia mănăstirii Trei Ierarhi, iar cea

²⁷ Victor Tufescu, *Iașii și orașele din nordul Moldovei*, Chișinău, 1932, p. 12.

²⁸ La începutul acestui an izbucnea la Iași epidemia de ciumă ce a produs spaimă și îngrijorare printre locuitorii orașului (Dr. Pompei Gh. Samarian, *Din epidemiologia trecutului românesc. Ciuma*, București, 1932, p. 504).

²⁹ **SJANI**, Secretariatul de Stat al Moldovei, 1970/1855, f. 3.

³⁰ Laurențiu Rădvan, *O cișmea și începuturile mahalalei Păcurari din Iași*, p. 115.

³¹ Sorin Grigoruță, *Boli, epidemii și asistență medicală în Moldova (1700-1831)*, Iași, 2017, p. 66.

³² A se vedea planurile orașului Iași din 1844, 1855 și 1857 (Österreichischen Staatsarchiv, cota G1b0129, apud Laurențiu Rădvan, *Primul Târgușor din Moldova: Târgușorul Nicolina*, p. 173).

³³ Laurențiu Rădvan, *O cișmea și începuturile mahalalei Păcurari din Iași*, p. 97-124.

³⁴ *Ibidem*, p. 115.

³⁵ Mircea Ciubotaru, „Misterele onomastice” ale Iașilor (XX), în „Cronica Veche”, anul VI, nr. 3 (62), martie 2016, p. 5.

³⁶ **SJANI**, Ministerul Lucrărilor Publice, 515/1850, f. 43.

³⁷ „Analele Parlamentare ale României”, tomul XII, partea a II-a, Obicinuita Obșteasca Adunare a Moldovei, legislatura a III-a, 1843-1844, București, 1902, p. 258.

de-a doua parte era pe proprietatea beizadelei Nicolae Suțu³⁸. Despre ultima parte de târgușor, aflăm că Nicolae Suțu încredința pentru doi ani, începând cu 1843, otcupul pităriei de „pisti rohatca Păcurarii în târgușor, ci esti pi moșia lor” lui Vasile, fiul lui Maței, și lui Gheorghi Vasîliu³⁹. Conform contractului de dare a pităriei în antrepriză, care, din punct de vedere juridic, era valabil doar dacă avea întăritura Isprăvnicii ținutului Iași⁴⁰. Aceștia erau datori să treacă pâinea din târgușor în oraș pentru a avea „pâine cu îndestulari pentru obștia de acolo”⁴¹. În cealaltă parte de târgușor, aflată pe moșia Copou a mănăstirii Trei Ierarhi, se afla o căsăpie, dată prin contract valabil pe durata unui an⁴². Pe aceeași parte a târgușorului, un anume Chirilă evreu vindea, în octombrie 1845, o dugheană lui Lascarachi Vasîliu, în preț de 380 lei⁴³. Aceasta se învecina la apus cu dugheana lui Gheorghi Vasîliu, cel mai probabil fratele său, iar la răsărit cu cea a lui Iancul rachieru⁴⁴. În lipsa surselor care să ne arate care era limita precisă dintre cele două moșii și analizând informațiile anterioare, am putea presupune că partea târgușorului ce-i aparținea lui Neculai Suțu începea odată cu dugheana deținută de Gheorghi Vasîliu, fiind situată cel mai probabil în continuarea moșiei mănăstirii Trei Ierarhi.

Ținând cont de datele apariției unor nume în documente, precum Lascarachi Vasîliu și Iancu jidov, cât și a locului unde se aflau casele și dughenile acestora, una din ipoteze este că formarea târgușorului a început mai întâi pe moșia mănăstirii Trei Ierarhi, după care, pe măsură ce numărul locuitorilor a crescut, s-a dezvoltat în continuare și pe moșia beizadei Nicolai Suțu.

Din punct de vedere administrativ, târgușoarele care au apărut la periferia orașului Iași nu depindeau de autoritățile din oraș, având o evoluție separată de acesta⁴⁵. Asemănător târgușoarelor de la Socola și Nicolina, și cel de la Păcurari se afla sub „privigherea” Isprăvnicii ținutului Iași. De aceea, pentru a fi valabil, orice act de vânzare sau de dare în antrepriză a pităriei sau căsăpiei avea nevoie de confirmarea Isprăvnicii ținutului Iași, sub a cărei autoritate se afla târgușorul⁴⁶. Printre atribuțiile Isprăvnicii era și numirea unui comisar, ca reprezentant al ei în târgușor⁴⁷. Desemnat la recomandarea proprietarului moșiei pe care se afla târgușorul, acesta avea ca principale atribuții menținerea ordinii publice și a liniștii, cât și judecățile diferitelor

³⁸ A se vedea: **SJANI**, Ministerul de Interne, tr. 1.772, op. 2.020, nr. 3.690.

³⁹ *Ibidem*, f. 13.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² *Ibidem*, f. 2.

⁴³ **SJANI**, Documente, 822/40, f. 1.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ C. Cihodaru, Gh. Platon (coord.), *Istoria orașului Iași*, p. 354.

⁴⁶ **SJANI**, Ministerul de Interne, tr. 1.772, op. 2.020, nr. 3.690, f.13.

⁴⁷ **SJANI**, Secretariatul de Stat, 1970/1855, f. 2.

abuzuri ale locuitorilor⁴⁸. Devenit o persoană importantă a așezării, comisarul adevărea și actele de vânzare-cumpărare⁴⁹, care trebuiau să treacă și de girul comisiei târgușorului de peste rohatca Păcurari, condusă tot de comisar, înființată, din câte se pare, în anul 1847⁵⁰.

Din documente reiese că la 1848 târgușoarele Păcurari și Nicolina aveau același comisar. Conform surselor, acesta se bucura de aprecierile locuitorilor din cele două târgușoare, care îi adevăreau destoinicia: „prin osăbită mărturie am încredințat că de când să găsaști comisar acestor târgușoare dum(nea)lui Neculai Angheliu ne găsam liniștiți și în toată mulțumirea după ale sale bune purtări cu neadâncită privighere pentru orișice întâmplare ar urma între noi”⁵¹.

În pofida acestui fapt, spre deosebire de târgurile și târgușoarele aflate la distanță de orașul Iași, unde comisarii beneficiau de lefuri hotărâte de vistierie cuprinse între 100 și 150 lei, în cele din preajma orașului activitatea lor era benevolă⁵². Lipsa fondurile destinate lefurilor comisarilor i-a împins pe aceștia la diferite abuzuri⁵³. Unul din acestea consta în lipsa măsurilor pe care ei trebuiau să le ia împotriva speculanților care treceau din târgușoare în oraș, vânzându-și produsele la suprapreț, „fără să fie opriți la rohatce sau neîngăduiți de acei sub nume de comisari ai Isprăvniciei, ca unii ce se mituiesc cu bani și tot felul de produse și lucruri, de către precupeți”⁵⁴. De aceea, se urmărea „ca să să însămnă și pentru acești târgușoare o liafă di câti o sută lei pi lună pentru fiecare comisar”, determinând astfel ca aceștia să fie mai vigilenți în măsurile luate⁵⁵. După măsura extinderii jurisdicției autorităților orașului dincolo de barierele acestuia, comisarul târgușorului Păcurari avea în grijă o suprafață mai mare, astfel că se cerea o suplimentare a personalului administrativ și un necesar spor de leafă⁵⁶.

Asemănător celorlalte târgușoare, un important rol în apariția și dezvoltarea din punct de vedere economic a târgușorului Păcurari a fost situarea acestuia la unul din principalele drumuri comerciale ce legau Iașii de celelalte localități importante ale Moldovei.

Pe aici trecea spre Iași drumul sării sau „drumul cel mare al Sculenilor”, ce străbătea ținuturile Bacău, Roman și Iași⁵⁷. Cu toate că era o importantă arteră

⁴⁸ D. Ciurea, *Noi considerații privind orașele din Moldova*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A.D. Xenopol» Iași”, 1970, p. 42.

⁴⁹ Laurențiu Rădvan, *Primul Târgușor din Moldova*, p. 163.

⁵⁰ **SJANI**, Documente, 822/40, f. 1.

⁵¹ *Ibidem*, 371/1.028, f. 1.

⁵² **SJANI**, Secretariatul de Stat, 1970/1855, f. 2.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ *Documente privitoare la istoria economică a României...*, nr. 265, p. 394.

⁵⁵ **SJANI**, Secretariatul de Stat, 1970/1855, f. 2.

⁵⁶ *Documente privitoare la istoria economică a României...*, nr. 268, p. 398.

⁵⁷ Dumitru Vitcu, *Istoria salinelor Moldovei în epoca modernă*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A.D. Xenopol» Iași”, Iași, 1987, p. 165.

comercială, acest drum nu se afla într-o stare prea bună. Astfel, din relatările călătorilor străini rezultă că: „partea dinspre apus a Uliței Mari ducea, din mijlocul orașului în sus, către mahalaua Păcurari și apoi se unea cu drumul de țară către Târgu Frumos, al cărui caracter îl împrumuta cu totul, în împrejurimile orașului”⁵⁸. La 1834, în prima parte a domniei lui Mihail Sturdza, drumul se afla într-o stare jalnică, fiind plin de gropi⁵⁹. S-a încercat îndreptarea acestei situații, iar una din măsurile autorităților a vizat, cel puțin la nivel declarativ, reparația acestuia, pentru care, în anul 1847 era repartizată o sumă de aproximativ 8.250 lei, destinată construirii a zece podețe de piatră pe drumul de la bariera Păcurari spre Podul Iloaiei⁶⁰. Ca în cazul multor alte reparații, și acestea întârziiau din diferite motive, iar sursele documentare identificate nu ne-au permis să descoperim dacă lucrările s-au finalizat sau nu.

Înscriindu-se în același registru cu cel al drumului, aspectul general al târgușorului Păcurari se apropia de înfățișarea shtetl-urilor evreiești din spațiul polono-rus, nota cea mai pregnantă fiind dată de sărăcie și neglijență, cu un aspect simplu și ponosit⁶¹. Ca în cazul celorlalte așezări, autoritățile din prima parte a secolului al XIX-lea au contribuit doar în mică măsură la îmbunătățirea stării sanitare și igienice a acestora⁶².

Din punct de vedere topografic, un lucru interesant pe care îl putem descoperi în planurile și documentele primei jumătăți de secol XIX, constă în faptul că, spre deosebire de târgurile și orașele care aveau în componență atât ulițele cât și mahalalele adiacente, târgușorul Păcurari era asemănător cu alte așezări de acest gen, ca Poieni, Bivolari, Socola, Salhana sau Nicolina, alcătuite doar dintr-o ulița principală, la care erau dispuse casele și dughenele negustorilor și meșteșugarilor. Acestea formau un front continuu, având caracter comercial, spre deosebire de mahalale, unde casele erau mai răsfirate⁶³. Modul acesta de aranjare a locuințelor este specific unei așezări de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și mai ales prima parte a secolului al XIX-lea⁶⁴. Acest nucleu de locuire și activitate urbană reprezenta pentru autorități și un important reper în vederea colectării dărilor de la populație⁶⁵.

În ceea ce privește construcțiile care se găseau în acest târgușor, trebuie subliniată din nou influența spațiul polono-rus, unde casele și dughenele erau

⁵⁸ *Călători străini sec. XIX*, vol. VI, p. 547.

⁵⁹ Laurențiu Rădvan, *O cișmea și începuturile mahalalei Păcurari în Iași*, p. 116.

⁶⁰ **SJANI**, Ministerul Lucrărilor Publice, 253/1847, f. 1.

⁶¹ F.H. Palmer, *Russian life in town and country*, London, 1901, p. 110.

⁶² N.A. Bogdan, *Orașul Iași, Monografie istorică și socială ilustrată*. Ediția a II-a, 1913, p. 70.

⁶³ Simion Câlția, *Așezări urbane sau rurale? Orașele din Țările Române de la sfârșitul secolului al XVII-lea la începutul secolului XIX*, București, 2011, p. 426.

⁶⁴ D. Ciurea, *Noi considerații privind orașele din Moldova*, p. 41.

⁶⁵ Marius Chelcu, *Istoria orașelor din Moldova de la jumătatea secolului al XVI-lea până la jumătatea secolului al XVIII-lea*, Iași, 2015, p. 160.

construite din material ieftine și ușor disponibile, având o stare deplorabilă⁶⁶. Aflate la ulița târgușorului, ele erau construite în general din lut cu „un acoperiș de stuf, de o mărime potrivită, pe un număr de stâlpi subțiri, cu găurile dintre ei umplute cu bulgări de lut, pământ îndeaproape înrudit cu noroiul de pe stradă”⁶⁷. Prin urmare, era necesară curățenia în preajma acestora și a șanțurilor din fața lor, însă acest lucru, din câte se pare, se lăsa așteptat⁶⁸. Peisajul era în contrast cu partea centrală a orașului Iași, unde, conform relatărilor diferiților călători, erau „case încăpătoare, zidite din cărămidă și înălbite cu var”⁶⁹.

Din punct de vedere al întinderii și al populației, târgușorul Păcurari a ajuns, în preajma includerii sale sub administrația orașului din anul 1855, să ocupe al doilea loc după cel de la Nicolina⁷⁰ – după numărarea tuturor caselor și a dughenelor, autoritățile au găsit un total de 96⁷¹.

O altă problemă cu care se confruntau locuitorii era lipsa iluminatului public de la uliță, fapt ce favoriza dese furturi, soldate cu pagube materiale. Locuitorii se plângeau că deși erau supuși cu dări Eforiei orașului Iași, în târgușor „lipsăsc cu totul fanarele pentru luminări și fanaragii, din care pricină suferim îndeostele prădăciuni noaptea”⁷². Pentru a grăbi lucrurile și pentru a veni în sprijinul autorităților, ei promiteau chiar să facă respectivele fanare cu cheltuieli proprii „numai să li s-a dea materialul de aprindere pentru luminări și fanaragii”⁷³. Cumva specific pentru atitudinea autorităților din prima jumătate a secolului al XIX-lea, acest lucru nu s-a realizat nici până în octombrie 1855, când comisarul târgușorului specifica trebuința fanarelor și a fanaragiilor pentru paza târgușorului⁷⁴.

Pentru perioada de care ne ocupăm, nu beneficiem de date concrete referitoare la numărul locuitorilor din târgușorul Păcurari. Găsim în schimb unele indicii, e drept cam sumare, referitoare la principalele categorii etnice și ocupațiile lor. Din categoria acestor surse, fac parte actele de vânzare ale caselor și dughenilor sau listele negustorilor și meșterilor ce se aflau „dincolo de rohatca Păcurarii”. În ceea ce privește actele de vânzare, sursele evidențiază, pentru perioada de formare a târgușorului, cuprinsă între 1839-1842, ca locuitori „afară de rohatca Păcurarilor” atât creștini, cât și evrei. Astfel, îi găsim pe: Vasile Adam împreună cu soția sa Varvara, Iosip

⁶⁶ Ben-Cion Pinchuk, *The shtetl. An ethnic town in the Russian empire*, în „Cahiers du monde russe”, 41(2000), 4, p. 501.

⁶⁷ *Călători străini sec. XIX*, vol. 6, p. 548.

⁶⁸ *Documente privitoare la istoria economică a României...*, nr. 268, p. 399.

⁶⁹ Georgeta Crăciun, *Călători străini despre Iași în secolele XIV-XIX*, în „Studii și Articole de Istorie”, VIII, București, 1966, p. 250.

⁷⁰ **SJANI**, Secretariatul de Stat, 1970/1855, f. 14.

⁷¹ *Documente privitoare la istoria economică a României...*, nr. 268, p. 399.

⁷² **SJANI**, Primăria Iași, 28/1851, f. 1.

⁷³ *Ibidem*.

⁷⁴ *Documente privitoare la istoria economică a României...*, nr. 268, p. 398.

Rozămberg, Iancu jidov⁷⁵, Gheorghi Vasluiianul, Vasile Popa sau Neculai Filip⁷⁶. Un an mai târziu, în „Tabla precum urmiaz împlinire birului cfert 1-iu an următori di la birnicii satilor și a târgurilor din cuprinsul acestui ținut” din anul 1843 îl regăsim pe Gheorghi Vasluiianul ca benjenar hrivolit⁷⁷. Pe lângă aceștia, o bună parte a populației era alcătuită din evreii pe care i-am menționat anterior, veniți din oraș începând cu anul 1840⁷⁸. Informații despre numărul lor se desprind din semnăturile în ebraică de la finalul documentului: în 1843, găsim aproximativ 12 semnatori evrei⁷⁹. Deși își plăteau dările împreună cu ocolul de care aparținea târgușorul „în greotati. pol galbăn pe stânjăn”, evreii erau deranjați de acțiunile taxierului orașului, de care au aparținut până la stabilirea în târgușor. Acesta a intrat în conflict cu hahamul lor, afectându-i astfel și pe ei, „acum ne-am trezit că de cătră tacsierul orașului s-au alungat pe acel haham cu totul și noi acum de o săptămână de zile sântem cu totul în lipsă de carne cușăr ci nici pentru un bolnav nu avem cine să ne taie un pui măcar”⁸⁰. Lucrul acesta s-a datorat fie evreilor, care doreau să se sustragă de la plata birului pe care îl datorau în oraș, fie lipsei de profesionalism a autorităților, incapabile să gestioneze statisticile ce sufereau mereu modificări cauzate de mutațiile demografice care aveau loc.

O altă sursă demografică, care atestă prezența târgușorului în înregistrările fiscale ale anului 1845, o reprezintă listele negustorilor care își desfășurau activitatea în acest târgușor. Una din acestea, „Vidomostii di soma vedrilor rachiului ci s-au găsit la târgușoarele di pi lângă rohatcile orașului Eșii”, datată din anul 1845⁸¹ cuprindea un număr 17 negustori creștini și evrei, ce aveau ca principală îndeletnicire comerțul cu alcool: Ițic Ștein, Șmil Alioci, David sân Ițic, Șmil Haimovici, Iancu casapu, Iosăp rachieriu, Cotzici, Leiba lui Haim, Neculai ciobanu, Todir Timofti, Herșcu sân Herșcu, Leiba Botoșineanu, Herșcu sân Zalman, Ițic sân Leiba, Ștefan Tofan, Gheorghi Vasiliu și Dumitru Popa⁸². În majoritatea târgușoarelor, comerțul cu alcool reprezenta principala ocupație a negustorilor, aducându-le importante beneficii. Beneficii avea și domnia, interesată de producerea, tranzitarea și vânzarea alcoolului, datorită veniturilor mari rezultate din taxele fiscalului⁸³. Încă din mai 1804, domnul Moldovei, Alexandru Moruzi, întărea interdicția evreilor de a cumpăra moșii, „afară numai de orânzile

⁷⁵ **SJANI**, Documente, 822/13, f. 1.

⁷⁶ *Ibidem*, 822/21, f. 1.

⁷⁷ **SJANI**, Vistieria Moldovei, 126/1843, f. 125.

⁷⁸ *Ibidem*, 317/1838, f. 454.

⁷⁹ *Ibidem*, f. 455.

⁸⁰ *Ibidem*, f. 454.

⁸¹ **SJANI**, Primăria Iași, dos. 9/1845, f. 4.

⁸² *Ibidem*.

⁸³ Alexandru I. Gonța, *Începutul industriei alcoolului în Moldova feudală*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A.D. Xenopol» Iași”, VIII, 1971, p. 155.

băuturii de care nu sunt opriți”⁸⁴. Acest lucru este evidențiat în timp și de înmulțirea numărului velnițelor în Moldova, începând cu 1832⁸⁵.

Încă din cea de-a doua parte a secolului al XVIII-lea, hrisoavele domnești interziceau cât se poate de clar evreilor de a se așeza prin sate și de a lua în arendă cârciumi și moșii, dorindu-se astfel să-și direcționeze activitățile numai în târguri⁸⁶. Acest ordin s-a păstrat și în prima jumătate a secolului următor, una din aceste decizii, fiind cea a Adunării Obștești din anul 1844 „prin cari pune îndatorire jidovilor orândari de pi la sate a să tr(a)ge prin târguri, cari hotărâre s-au și pus în lucrare făcându-se pe de o parte obștește cunoscut prin Foile Sătești, iar pe de alta prin Isprăv(ni)ciile țănutali. S-au pus în datorire orândarilor de a să pregăti și a să desfăci de orânzi, ei văzându-se siliți a să muta numaidecât prin târguri în cari era cunoscută strâmtoare și mai ales în târgușoarele”⁸⁷.

Se dorea astfel „să să urmezi cu împlinire dării de la ei”⁸⁸. În același timp, Adunarea ar fi dorit ca evreii să nu țină cârciumi nici în târguri, dar domnul Moldovei, observând că târgurile erau locuite în special de aceștia, a hotărât ca legea să nu fie adoptată, deoarece ar fi însemnat decăderea multora din aceste așezări⁸⁹. Hotărârea domnului avea în vedere și un alt motiv bine întemeiat, imigrarea evreilor aducându-i numeroase beneficii în scop personal⁹⁰. În cazul târgușorului Păcurari au fost câteva exemple în acest sens, documentele evidențiindu-i ca provenind din sate: Moscu Leibovici, Nusăm Boroh, Aron sânz Lazăr venit din satul Borilești, Moisa Marcu de la Brătuleni și un Iosăp sânz Iancu din Miroslava „dumisale vornic Beldiman”⁹¹.

Toate aceste evenimente au contribuit la o creștere din punct de vedere numeric a populației târgușorului, formată în cea mai mare parte din negustori și meșteșugari evrei. Primele informații mai importante referitoare la aceștia le aflăm din „Tăblița târgușorului de piste rohatca Păcurarii din ocolul Copoului țănutului Iași” din anul 1851(vezi **Anexa 1**)⁹². Respectivul document surprinde lipsa negustorilor și a meșterilor creștini, spre deosebire de târgușoarele Nicolina și Socola unde aceștia erau

⁸⁴ *Manualul Administrativ al Principatului Moldovei*, tomul I, p. 525.

⁸⁵ N.A. Bogdan, *Din trecutul comerțului moldovenesc și mai ales a celui ieșean*, Iași, 1925, p. 124.

⁸⁶ Alexandru-Florin Platon, *Geneza burgheziei în Principatele Române (a doua jumătate a secolului al XVIII-lea – prima jumătate a secolului al XIX-lea)*, Iași, 1997, p. 318.

⁸⁷ **SJANI**, Vistieria Moldovei, 27/1844, f. 20.

⁸⁸ *Ibidem*, f. 46.

⁸⁹ I.C. Filitti, *Domniile române sub Regulamentul Organic (1834-1848)*, București, 1915, p. 534.

⁹⁰ Dumitru Ivănescu, *Evrei și români la mijlocul secolului al XIX-lea, în Modernizare și construcție națională în România. Rolul factorului alogen (1832-1918)*. Volum coordonat de Dumitru Vitcu, Dumitru Ivănescu și Cătălin Turliuc, Iași, 2002, p. 99.

⁹¹ **SJANI**, Vistieria Moldovei, 27/1844, f. 119.

⁹² *Ibidem*, 418/1851, f. 199.

menționați. Erau în total cincizeci și doi evrei, din care patruzăci erau „raele”, șapte sudiți, un nevolnic și patru văduve. Din aceeași statistică, reies ocupațiile și dacă dețineau sau nu proprietăți⁹³. Aici mai trebuie să arătăm faptul că proprietatea lor era numai asupra caselor și dughenelor în care își desfășurau activitatea, ei trebuind să plătească un bezmen anual proprietarului moșiei, pentru terenul pe care se găseau acestea.

Pe lângă evreii pământeni, o altă categorie întâlnită în statistica din anul 1851, era cea a străinilor sau sudiților, aflați sub jurisdicția puterilor străine. Astfel, găsim un număr de 7 persoane: Leiba sân Ițic, David Rabinovici, Meer Șpaner, Froim Șpaner, Iosăp Haim sân Moisa, Iancu Goht și David sân Ițic⁹⁴. Din păcate, pe aceștia nu i-am putut încadra categoriei supușilor din care făceau parte, neputând afla nici anul venirii lor aici.

Spre deosebire de negustorii și meșterii creștini, evreii aveau o paletă mult mai variată a activităților. Dacă pământenii practicau aproximativ 24 ramuri de negoț, evreii aveau 41⁹⁵. Acest lucru reiese și din statistica pe anul 1851 pentru târgușorul Păcurari, evidențiată anterior. Îndeletnicirile evreilor din târgușor erau variate, de la rachieri și vânzători de băuturi care alcătuiau marea majoritate a negustorilor, până la ceauși (comandanți al unui grup de slujitori), boccegi (negustori ambulanți de mărunțișuri), chetrari, chitari (vânzători de pâine), hahami (măcelari) și croitori. Unii din aceștia „spiculariseau băutură”, adică că făceau speculă cu alcool, cumpărând mai ieftin din satele învecinate și vânzându-l mai scump în oraș⁹⁶. În ceea ce privește domiciliul, cei mai mulți locuiau în casele și dughenile personale, restul aflându-se în chirie la alți evrei localnici.

Din cele evidențiate anterior, putem arăta faptul că populația târgușorului Păcurari era formată din punct de vedere etnic în special de evrei. Numărul acestora din urmă a fost influențat și de măsurile adoptate de autorități în scopul măririi bugetului Vistieriei Moldovei prin colectarea de taxe pe care ei le datorau.

Cifrele evidențiate anterior trebuie însă privite cu prudență. Mutațiile demografice care au caracterizat prima jumătate a secolului al XIX-lea, cât și slaba organizare a instituțiilor statului care se ocupau cu organizarea catagrafiilor determinau, nu de puține ori greșeli mai mult sau mai puțin voite. Astfel, într-o jalobă din anul 1852 de obște a evreilor „viețuitori în târgușorul di piste rohatca Păcurarii”, aceștia se plângea Vistieriei Moldovei că în lista birnicilor din care făceau parte erau trecute aproximativ 16 nume în plus „care de fel nu să găsească” în târgușor. Drept urmare, ei rugau Vistieria să scoată din listă pe acele persoane, deoarece nu mai

⁹³ *Ibidem*, f. 200.

⁹⁴ *Ibidem*, f. 199-202.

⁹⁵ Alexandru-Florin Platon, *op. cit.*, p. 320.

⁹⁶ Laurențiu Rădvan, *Primul Târgușor din Moldova*, p. 159.

locuiau în târgușor „di aciasta năzuim cinstitei Vi(st)(ie)r(ii) și o rugăm a regularisi dare noastră numai pentru numărul de 24 nume, bez de ciauș și haham care ne găsim locali și inchizășluim unul pentru altul să rămânem scutiți di acei străini ci i-au înscris comisăia și cari s-au înprăștiet precum am mai zis în toată lume”⁹⁷. Răspunsul la această problemă îl găsim în același document, într-un raport al Administrației ținutului Iași către onoratul Departament al Finanțelor din 8 iunie 1852, în care se afla o anexă al „izvodului de jidovi strămutați din târgușorul di piste rohatca Păcurarii după prisciriia catagrafiei” în despărțiturile orașului. În această listă erau cuprinși: Lupu sân Haim, Iosăp Manaș. Nahman croitoriu, Herșcu sân Buruh și Ițic sân Strul⁹⁸.

În ceea ce privește starea materială a locuitorilor, analizând statisticile cât și înfățișarea caselor și dughenilor din târgușor, reiese că, asemănător celorlalte așezări de acest gen, aflate la periferia Iașilor, vorbim de oameni proveniți din categoriile de jos, formate în mare parte din negustori și meșteșugari⁹⁹. Din nefericire, nu am găsit nicio sursă unde să fie menționată și starea din care fiecare din aceștia făcea parte.

Locuitorii târgușorului trebuiau să achite proprietarului moșiei pe care se găseau, chiria sau bezmenul pentru suprafețele și construcțiile pe care le dețineau¹⁰⁰. Pentru locuitorii aflați în târgușorul Păcurari nu avem date concrete, care să arate cât datorau anual celor doi proprietari și nici facilitățile de care se bucurau din partea celor din urmă.

Numărul populației a crescut în perioada 1850-1855, iar una din măsurile Departamentului Treburilor din Lăuntru, din mai 1855, a constat în propunerea de extindere a jurisdicției autorităților orașului Iași dincolo de barierele acestuia, ținându-se cont și de numărul destul de mare al populației, în special din târgușoarele Păcurari și Nicolina¹⁰¹. Astfel, în statistica din 1861 găsim informații referitoare la numărul locuitorilor aflați „piste bariera Păcurarii” la „Despărțitura I” a orașului Iași¹⁰².

Apariția și evoluția târgușorului apărut în partea vestică a orașului Iași, „dincolo de rohatca Păcurarii”, în prima jumătate a secolului al XIX-lea s-a încadrat în fenomenul care a caracterizat Moldova încă din cea de-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, de formare a unor noi tipuri de așezări semi-urbane care de cele mai multe ori apăreau în documentele cu termenul de „târgușoare”. Printr-o analiză atentă, în special a surselor de primă mână, am dorit să deslușim pas cu pas principalele aspecte care au caracterizat lumea „târgușorului de dincolo de rohatcă”: cauzele și modalitatea

⁹⁷ **SJANI**, Vistieria Moldovei, 502/1852, f. 66.

⁹⁸ *Ibidem*.

⁹⁹ Laurențiu Rădvan, *Primul Târgușor din Moldova*, p. 142.

¹⁰⁰ Adrian Macovei, *Din evoluția urbanistică a Iașilor*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A.D. Xenopol» Iași”, XXXII, Iași, 1995, p. 160.

¹⁰¹ Laurențiu Rădvan, *Primul Târgușor din Moldova*, p. 166.

¹⁰² **SJANI**, Eforia Orașului Iași, 59/1861, f. 1v.

de formare a acestuia, înfățișarea, aspectul economic, cel social și nu în ultimul rând cel demografic. Am văzut astfel și problemele întâmpinate în aceste direcții, atât datorită vechilor mentalități, cât mai ales amatorismului autorităților, incapabile de cele mai multe ori să gestioneze noua conjunctură social-economică din prima parte a secolului al XIX-lea. De asemenea, din punct de vedere demografic, perioada este marcată de o mobilitate socială extraordinară, mai ales în rândul evreilor, interesele lor comerciale jucând un rol important în acest sens.

ANEXA 1

(SJANI, Vistieria Moldovei, dos. 418/1851)

Tăblița no. 2

**Târgușorului de piste rohatca Păcurarii din ocolu Copoului ținutului Eșii
Jădovii**

f. 199v-200r

Prescrierea jidovilor din târgul		ținutul		breasla	
Numărul cășilor	Numirea ciastiilor	Meserie ce uneltește fieștecare	Supușii dărilor		Luare Aminte
	Numele și porecla		Raele	Sudeți Bătrânii nevolnici văduvile	
2	Calmăn Șmilovici	Slugă la Jăd(o)v Altăr casapu din târgușoru Necolinii	1		cu biletul comisii din anul 1846
	Jăd(ao)vca Vicle			1	
8	Jăd(o)v Lupu Ziscănovici	ceauși	1		venit din capitalie cu biletu isprăv. supt no. 1838
9	Șapsă Moșcovici	prăcupeți	1		

	Jidoavca Astăr Chivăn					1	
10	Leiba Moșcovici	asămine	1				Șăde în casă cu chirie, propieta a vătavului Alicsandru din Lețcani
13	Jăd(o)v Marcu Ziscunovici	asămine	1				Lăcuește în casă cu chirie a lui Tănasă surugiu
16	Jăd(o)v Moisi Marcovici	căruceri	1				lăcuește în casa sa
17	Jăd(o)v Leiba Marcovici	precupeți	1				venit din capitalie cu biletu poliții orașului de supt no. 91: lăcuește în casă cu chirie propieta a lui Dumitrachi Mihalachi
18	Jăd(o)v Moişte Meer sân Calman	asămine	1				lăcuește în casă cu chirie propieta a lui Aron sân Lazăr
20	Jăd(o)v Lupu sân Ștăim	asămine	1				lăcuește în casă cu chirie propieta a văduvii Maranda lui Ion Liton
21	Jăd(o)v Bercu sân Herșcovici	asămine	1				șăde în casa sa
23	Jăd(o)v Aron sân Mioșă	asămine	1				venit de la Podu Iloaei, șăde cu chirii a lui Leiba sân A(i)zic
24	Jăd(o)v Leiba sân Aizic	crășmari	1				
	Jăd(o)v David Rabinovici	rabin	1				aceștiia șăd în casa lui Leiba Aizic
	Jăd(o)v Laba lițcanu					1	
25	Jăd(o)v Laba Bucence	spicularisăști băutură	1				lăcuește în dughiana lui
			12	2	1	2	
			12	2	1	2	
	<i>Soma urmii</i>						<i>f. 200v-201r</i>
28	Altăr sân Herșcu	precupeți	1				lăcuești în casă cu chirie, propieta a lui Haim din Târgu Frumos

30	Avram Leiba sân Haim	spicularisăști băutură	1	în dugheana lui
31	Lupu sân Haim	asămine	1	în dugheana lui
33	Leiba Scariovici	precupeți	1	în dugheana lui
37	Ghidali sân Moisă	Asămine	1	în casă cu chirie lui Altăr casapu
42	Aizic sân Herșcovici	salahor	1	șăde cu chirie la Leiba sân Haim
45	Iosăp sân Zamfil	țăne băutură	1	în casa lui
	Aizic sân Leiba	salahor	1	
46	Haim David sân Ștaim	dascăl	1	în casa lui
	Ehil sân Manașă	chetrar	1	cu chirie în casa lui Haim David
47	David sân Avram	chitar	1	în casa lui
	Ițic Urnițic	slugă	1	în casa lui
	Solomon sân Avram	slugă	1	în casa lui
48	Altăr haham	haham	1	în casă cu chirie lui Șmil sân Solomon
49	Meer Șpaner	Făr spiculații	1	în casa lui
	Froim Șpaner	buccegiu	1	în casa lui
50	Moișă sân Zisu	țăne han	1	în casa lui
51	Iosăp Haim sân Moisă	țăne han	1	în casa lui
52	Hahman croitoriu	croitor	1	în casă cu chirie a văduvii Sura Itii
	Jădauca Sura Ita			1

	Jădauca Milca			1	
			28	5	1
			28	5	1
	<i>Soma urmii</i>				4
					f. 201 v-202 r.
53	Herșcu Șmariovici	precupeți	1		
54	Iosăp sâ Avram Ițic	rachieri	1		șăde în casa lui
	Leiba Horniștei	dascăl	1		în casa lui
55	Iancu Goht	rachier		1	în casa lui
	Herșcu sâ Boruh	slugă	1		în casa lui
57	Marcu sâ Laba	țâne băutură	1		în casa lui
58	David sâ Aizic	țâne dugheană		1	cu chirie propieta a măn. Trisfetitile
59	Șmil Iliovici	țâne băutură	1		în casa lui
	Ițic sâ Strule	cărucer	1		în casa lui
62	Leizăr sâ Heim	calfă la dugheana de rachieriu	1		în casa lui
	Manașa sâ Ițic	asămine	1		
	Leiba Ițicovici	asămine	1		
	Altăr sâ Daniil	asămine	1		La orânda de pe moșia Rădiul lui Tătar ce să țâne în posesie de cătră jădovu Leib Ștein din capitalie
	Solomon sâ Moisă	asămine	1		
			40	7	1
					4

Adecă patruzăci raele, șapți sudeți, un nevolnic, patru văduve, iar piste tot alcătuiesc un no. de cincizăci și doi liuzi, anul 1851 avgust 12 zile.

Acesta fiind no. lăcuiitorilor jădovi sudeți și raele descoperit de comisii în târgușoru acesta. Să adeverește.

Summary

The emergence and the evolution of Moldavian boroughs in the second half of the 18th century represented an element of modernism for the Romanian society of that time especially if we consider both social and economic aspects. In this context, special attention is given to the boroughs that appeared near the large cities. In most cases, they had an economic role, connecting the centre and the newly formed outskirts that afterwards developed socially and economically. Such a case is represented by the Păcurari borough, which appeared in the western periphery of Iași. For the most part, its history is found in original documents which make the mission of discovering it both beautiful and difficult.

Keywords:

Borough, Păcurari, Jews, merchant, statistics.

Urmașii institutorului Mihai Duca (1841-1883)

*Mihai Anatolii Ciobanu**

Amintirile despre înaintații noștri și trecutul lor sunt o *Istorie vie, trăită și de neșters din memorie*, după cum mi-a spus doamna Doina Ormeneanu, născută Duca. În rândurile ce urmează am scris despre urmașii institutorului Mihai Duca, de la primul înaintaș cunoscut până la cei care mai sunt încă în viață.

Adrian Brudariu, „genealogistul familiei”, relatează „Căutând să aflu cine sunt strămoșii mei din ramura maternă, am făcut o serie de investigații, am cules unele mărturii, am cercetat și pe firul lor am ajuns la concluzia că trebuie să-mi îndrept cercetările în trecut, în negura vremurilor anilor 1650-1786”¹. Nu este vorba decât de închipuite legături cu familia domnească Duca. Așadar, observăm cum, indiferent de epocă, omul este atras de ideea unui strămoș nobil, din rândurile cercurilor intime ale puterii, cu toate că realitatea, de cele mai multe ori, este alta. În cazul acestei familii cercetătorul nu trebuie să caute indicii ale unor legături îndepărtate, în negura vremurilor, cu Duca vodă. În primul rând, fiindcă ele nu există. În fapt, Duculeștii institutorului ieșean nu sunt os domnesc. Cel mai probabil, ei erau dintre acei greci veniți pe pământ românesc pentru un trai mai bun². Din patria lui Pericle, asuprită de turci de secole, ei au ajuns să se chivernisească în capitala Moldovei.

Cunoaștem cine a fost tatăl lui Mihai Duca, un anume Iordache, născut, se spune, pe la 1785. Nu putem ști când anume au sosit membrii acestei familii în Moldova. Poate chiar mai înainte de anul nașterii lui Iordache sau la câțiva zeci de ani după. Se știe, însă, că el s-a căsătorit cu Maria Căpățână din Suceava³. Mariajul a fost unul rodnic. Conform informațiilor vehiculate de urmașii acestui Iordache, cuplul ar fi avut patru băieți: Costache (?), Neculai, Vasile și Mihai. Iordache Duca a fost un om

* Mihai Anatolii Ciobanu a fost beneficiar al Programului de Burse „Junimea” și Rezidente de cercetare științifică privind istoria și viața culturală a Iașului, ediția a IV-a, 2017 – inițiativă a Muzeului Național al Literaturii Române Iași.

¹ Adrian Brudariu, *Strămoșii după ramura maternă. Genealogia familiei Duca*, f. 1; manuscris primit de la doamna Doina Ormeneanu, îi mulțumim și pe această cale.

² Idem, BCU Iași, Arh. 427-3, *Genealogia familiilor Brudariu și M. Duca – paternă și maternă, 1 volum legat, dactilografiat și cu fotografii*, f. 84, partea II din manuscris (mai jos: *Genealogia*). Despre acest manuscris am susținut o comunicare la Comisia de Heraldică, Genealogie și Sigilografie a Academiei Române, Filiala Iași, în data de 9 februarie 2016.

³ *Ibidem*, f. 104.

cu avere. Era proprietarul unei vii de pe dealul Vișan de lângă Iași și mai avea o casă cu livadă în Tătărașii Iașului, actuala stradă Călărași nr. 18⁴. Nu credem că el este psaltul Iordache Duca Popovici de la biserica Sf. Vineri din Iași trimis cu canon la Bisericiani. Este drept că acesta a fost căsătorit tot cu o Maria, dar personajul avea o purtare cel puțin condamnabilă. Era un curvar bețiv care vreme de 26 de ani și-a chinuit nevasta. Săraca femeie a avut „cea mai crâncenă și miserabilă conviețuire, precum bății nenumărate, batjocuri pe uliță”, fiind amenințată și cu moartea, când cu cuțitul, când cu arma sau „sugrumarea”. Amintitul psalt umbla pe la alte femei în 1857 și s-a căsătorit cu Maria prin 1831⁵ și nu prea avea cum să se fi născut tocmai în 1785. Așadar, el este un personaj omonim și nu înaintașul Duculeștilor noștri.

După *Genealogia* familiei, primul fiu al lui Iordache Duca a fost Costache. Despre personajul amintit se știe că s-a căsătorit cu Paulina (Polina), sora vitregă a scriitorului Alecu Russo. El a activat în rândurile cadrelor militare, fiind ofițer maior. El este, după opinia noastră, „patriotul Constantin Duca [...] numit tagmatarh⁶ al armatei grecești și stratopedarh permanent”, prin ordinul lui Alexandru Ipsilanti, pentru organizarea armatei revoluționare, din 25 februarie 1821⁷. Adrian Brudariu a scris că această rudă îndepărtată a decedat în anul 1856⁸. Într-adevăr, căutând prin documentele din arhivele ieșene, aflăm că maiorul a decedat în acest an, la 12 noiembrie, la Iași, și a fost înmormântat la Protopești, moșia sa. A avut o fiică, Elena. Ea s-a născut la 1 octombrie 1850⁹. A fost botezată la 8 ale aceleiași luni, la biserica Banu. Mama ei a fost o anume Arhilia. Costache Duca a rămas, după nașterea copilei, cel mai probabil, văduv și s-a recăsătorit cu Paulina. Nașul fetei a fost Grigore Codreanu postelnicul. Paharnicul Constantin Sion ne spune că Grigore Codreanu a fost căsătorit cu Safta Cazimir și a primit zestre moșia Oncești, în ținutul Sucevei¹⁰.

Costache Duca era stăpân de moșie și avea prieteni în rândurile boierilor. Firesc ar fi fost ca și el să fi făcut parte din tagma lor. Într-adevăr, spătarul Ioniță Duca, căsătorit cu fata cea mare a căminarului Dumitrache Florea a avut un singur fiu, Costache¹¹. Ioniță a fost văr de-al doilea cu Vasile Duca din Bârlad, tatăl

⁴ *Ibidem*, f. 10.

⁵ **SJANI**, Fondul Mitropolia Moldovei și Sucevei, dos. B243/1860. Acest psalt a preacurvit cu Elena, Anița și cu o slujnică, Maria. Întregul dosar al cercetării celor reclamate de soție și a condamnării sale este savuros în detalii.

⁶ Tagmatarh este, într-adevăr, maior, v. *Documente privind istoria României. Răscola din 1821*, vol. IV, București, 1960, p. 245.

⁷ *Ibidem*, p. 136, nr. 75.

⁸ Adrian Brudariu, *Genealogia*, f. 9.

⁹ **SJANI**, Colecția Starea Civilă orașul Iași, Căsătorii (mai jos: CSCIC), dos. nr. 209/1866, f. 13.

¹⁰ Constantin Sion, *Arhondologia Moldovei*. Cu o prefață analitică de G. Ghibănescu, Iași, 1892, p. 150.

¹¹ *Ibidem*, p. 395.

maiorului Ioan din Galați¹², strămoșul ministrului I.G. Duca. Ioniță Duca s-a boierit, după Sion, în vremea lui Mihail vodă Sturdza¹³, iar fiul său „au fost aghiotant la domnul Mihai Sturza și Maior”. Așadar, toate informațiile ne impun să reconsiderăm ipoteza lui Adrian Brudariu. Maiorul Costache nu a fost fiul lui Iordache Duca, ci a spătarului Ioniță.

Un alt fiu al lui Iordache se presupune că ar fi fost Nicolae. Acesta a deținut funcția de agă și a avut trei copii: Anieste, Cristea și Ecaterina. Cel ce a fost preocupat de genealogia familiei a scris în veacul trecut că pentru alte detalii „urmează să mai cercetăm arhivele”¹⁴.

Vasile, un alt presupus frate al institutorului, a ajuns șef de poștă la Calafat, sau, „după alții”, șef de gară pe linia Iași-Vaslui-Galați. A avut o fată: Natalia¹⁵.

Mihai, ultimul dintre fiii lui Iordache, s-a născut în 1841 ori în 1843¹⁶. În mod regretabil, nu am putu afla la ce școli a învățat, dar suntem siguri că a avut un parcurs educațional strălucit, căci a fost numit institutor la 18 ani. De altfel, întreaga sa viață a fost dedicată școlii. Printre altele, a fost prieten cu Ion Creangă. Povestitorul i-a dăruit prietenului său cartea *Povățuitoriu la cetire prin scriere după sistema fonetică*¹⁷ (1876), scrisă împreună cu Gh. Ienăchescu, cu următoarea însemnare:

„Domniei sale domnului Mihai Duca, colegului meu de școală, ca semn de frăție și iubire, recomand această mică lucrare didactică, pe care o socot a fi folositoare în ramul activității noastre dascălești”.

Atașat politicește de Gheorghe Mârzescu, Mihai Duca a deținut funcția de institutor la Ploiești, unde a activat timp de două luni de zile – un adevărat „surghiun”¹⁸ pentru omul obișnuit cu lumea ieșeană. Apoi, una dintre fiicele sale afirma că el ar fi fost o vreme și director al Institutului Gregorian. La 12 martie 1884, Înalta Curte de Conturi a eliberat un certificat prin care confirma că Mihai Duca a slujit statul vreme de 21 de ani, patru luni și 23 de zile. De la 22 noiembrie 1861 la 1 martie 1877 a fost institutor la Școala Normală nr. 1 din Tătărași. Apoi, până la 1 septembrie, același an, a activat la Școala nr. 1 din Ploiești. S-a reîntors, ulterior, în orașul natal și a ocupat

¹² *Ibidem*, p. 79.

¹³ *Ibidem*, p. 53.

¹⁴ Adrian Brudariu, *Genealogia*, f. 10.

¹⁵ La 21 martie 1908 a decedat un anume Vasile Duca, de 50 de ani, domiciliat în comuna Ciurea, Iași, căsătorit cu Anica Duca (**SJANI**, Colecția Starea Civilă orașul Iași, Morți (mai jos: CSCIM), dos. nr. 4/1908, f. 22, nr. act 1.341); nu credem, însă, că este același personaj.

¹⁶ Adrian Brudariu, *Strămoșii după ramura maternă*, f. 20 (anul 1841); idem, în *Genealogie* este scris că s-ar fi născut în 1843 (v. la f. 9). În documentele oficiale este aceeași „oscilare” între 1841 și 1843. De pildă, conform informațiilor găsite în dosarul căsătoriei fiicei sale, Pulcheria, ambii ani ar fi corecți (**SJANI**, CSCIC, dos. nr. 454/1889, f. 8 pentru 1841 și f. 9 pentru 1843).

¹⁷ Cartea se află în patrimoniul Muzeului Național al Literaturii Române din Iași – Muzeul „Ion Creangă”, și are următorul număr de inventar: 34.13.1.04872.

¹⁸ Adrian Brudariu, *Genealogia*, f. 11.

funcția de institutor la Școala normală nr. 2 din Păcurari, de la 1 septembrie 1877 la 15 aprilie 1883¹⁹. Pentru o vreme a fost și director al Orfelinatului de băieți de pe lângă spitalul Pașcanu²⁰. Mihai Duca nu a avut o viață lungă. A trecut la cele veșnice la 15 aprilie 1883²¹; avea în jur de 42 de ani. Nepotul său îl descria ca fiind „o fire voioasa, ambițios, muncitor și conștiincios, pasionat pentru muzică și vânătoare”²².

Soția lui Mihai Duca, Eufrosina Pânzariu, s-a născut la Iași, la 25 septembrie 1849²³. Bunicul dânzei, Ioan Pânzariu, a avut doi copii – Vasile și Elena. Vasile a murit când fiica sa era o copilă. În aceste circumstanțe, ea a fost crescută de bunic²⁴. Printre altele, Ion Pânzariu era un om bogat, având o vie și o carieră de piatră la Tomești, o vie la Vișan, Iași, o vie la Nebuna, Galata, o altă vie la Bucium și casele din str. Palat nr. 27-29, 33, 37. Și-a făcut testamentul în 1874; a decedat în același an, avea 78 de ani²⁵. Așadar, era născut în 1796.

Eufrosina Pânzariu s-a căsătorit cu Mihai Duca în 1865. Împreună au avut pe Constantin, Pulcheria, Vasile, Natalia, Theodor, Ion și Gheorghe²⁶. Frosa (Eufrosina), după cum îi spuneau copiii și nepoții, a murit la 9 martie 1911, la 62 de ani. Conform celor spuse de unele rude, ea ar fi fost otrăvită chiar de fosta noră, Ortansa Damaschin²⁷. În realitate, este un simplu zvon. Divorțul dintre Ortansa și fiul Eufrosinei a fost pronunțat în 1910 și ni se pare imposibil ca presupusa otrăvire să fi avut loc tocmai la un an distanță. Revenind, trupul soției institutorului Mihai Duca a fost înmormântat la Cimitirul Eternitatea, „la 50 metri distanță de capela cimitirului”²⁸, actuala parcelă 3/II, rândul 16, locul 11. Situația cu locul de veci este confuză. În prezent acolo s-ar părea că se află mormântul altui personaj sau este locul 12 și atunci mormântul încă există, dar fără vreo inscripție?

Constantin Duca, primul dintre fiii institutorului, s-a născut, cel mai probabil, la scurt timp de la căsătoria părinților, cândva prin 1866²⁹. Când a ajuns la maturitate, s-a

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ Idem, *Strămoșii după ramura maternă*, f. 8; **SJANI**, CSCIC, dos. nr. 454/1889, f. 9; **SJANI**, CSCIC, dos. nr. 379/1896, f. 6.

²² Adrian Brudariu, *Strămoșii după ramura maternă*, f. 8.

²³ *Ibidem*, f. 13v. Sau în 1848? În dosarul căsătoriei fiicei sale, Pulcheria, scrie că ar fi avut 18 ani în 1866, la nașterea acesteia. Or, conform informației date Eufrosina s-a născut în 1848 (**SJANI**, CSCIC, dos. nr. 454/1889, f. 8).

²⁴ Adrian Brudariu, *Genealogia*, f. 20.

²⁵ *Ibidem*, f. 21.

²⁶ Idem, *Strămoșii după ramura maternă*, f. 7.

²⁷ Idem, *Genealogia*, f. 23.

²⁸ Idem, *Strămoșii după ramura maternă*, f. 17v.

²⁹ În *Ibidem*, f. 7 avem anul 1866. Cu toate acestea, știm că Pulcheria, una dintre fiicele lui Mihai Duca, s-a născut la 30 noiembrie 1866 (v. mai jos în text). Este imposibil să se fi născut doi copii în același an.

stabilit cu traiul în comuna Bucium, la o vie de 10 ha, primită moștenire³⁰. A fost căsătorit de două ori. Prima lui soție, Elena Secăreanu, a decedat în 1907, ca urmare a chinurilor nașterii. Acest prim mariaj a fost binecuvântat cu 7 odrasle: Mihai, Aurica, Aglaia, Elena, Maria, Alexandru și Neculai³¹. Văduvia nu a durat mult, căci s-a recăsătorit în ianuarie 1910 cu Elena Dimitriu, născută la 14 martie 1881³², decedată la 18 martie 1957. Cu dânsa i-a avut pe Ion, mort de mic copil, și pe Constantin. Costică Duca a fost, printre altele, primar al comunei în care trăia, în perioada 1916-1918. A avut un sfârșit tragic. Din neatenție s-a împușcat cu propria armă³³. Întâmplarea a avut loc la casa sa, în 1928. Este înmormântat în cimitirul bisericii Pogorârea Sfântului Duh din Bucium³⁴.

Constantin, fiul nefericitului, s-a născut la 4 decembrie 1910³⁵. Școlit de mic, a devenit colonel de pompieri la Brașov. Cu prima lui nevastă, Minodora Cozma din comuna natală, căsătorit la 24 decembrie 1935, nu a avut un mariaj fericit și s-a ajuns la divorț. Prin decizia Tribunalului Brașov nr. 132, din data de 20 iunie 1940, s-a pronunțat separarea legală a soților³⁶. Ulterior, și-a refăcut viața familială alături de Bibiana Silagy. Căsătoria a fost oficiată la Sibiu, la 20 noiembrie 1948. Soția avea o fată dintr-un alt mariaj³⁷. Bibiana Silagy a decedat înaintea lui Constantin. Dânsul a trăit până la 22 mai 1986³⁸.

Mihai C. Duca a urmat cursurile Școlii normale din Bucium, apoi pe cele ale Școlii de Agricultură din Belcești. A murit de boală la plămâni în 1918. Aurica, sora lui Mihai, născută în ianuarie 1893, a învățat la Maternitatea din Iași și a ajuns moașă de plasă³⁹. S-a mutat la Târnăveni, în Ardeal, la fiica ei, Elena⁴⁰. Ea a mai avut doi băieți: Ion și Costică. Primul s-a căsătorit cu Ana și a avut trei copii: un alt Ion, Alexandru și Adriana.

Aglaia C. Duca, născută la 26 mai 1897, la Trifești⁴¹, a fost nevasta lui Constantin Pogor⁴². Căsătoria a avut loc la 12 noiembrie 1919. Soțul s-a născut la 26 februarie 1890, la Iași, la ora 12, în casa părintească din str. Țicău nr. 6⁴³. Era fiul lui

³⁰ Idem, *Genealogia*, f. 28.

³¹ *Ibidem*.

³² *Ibidem*, f. 31; 41.

³³ Idem, *Strămoșii după ramura maternă*, f. 18v.

³⁴ Pe crucea de la mormânt anul nașterii este 1864, puțin probabil.

³⁵ **SJANI**, Colecția Starea Civilă orașul Iași, Născuți (mai jos: CSCIN), dos. nr. 6/1910, f. 211, act nr. 2.208; Adrian Brudariu, *Genealogia*, f. 41.

³⁶ **SJANI**, CSCIN, dosar nr. 6/1910, f. 211, act nr. 2.208.

³⁷ Adrian Brudariu, *op. cit.*, f. 30; 41.

³⁸ **SJANI**, CSCIN, dos. nr. 6/1910, f. 211, act nr. 2.208.

³⁹ Adrian Brudariu, *Strămoșii*, f. 23v. În *Genealogie*, f. 28 anul nașterii este 1895.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ *Ibidem*, f. 40. Sau la 25 mai, la Hermeziu, după cum susține Sergiu-Vasile Pogor.

⁴² Idem, *Strămoșii după ramura maternă*, f. 18.

⁴³ **SJANI**, CSCIN, dos. nr. 1/1890, f. 246, act nr. 240.

Teodor, de 31 ani, și al Elenei Pogor, de 23 ani. A mai avut doi frați: Teodor și Petru. Căsătoria dintre Constantin și Aglaia Duca a fost oficiată la 12 octombrie 1919, la Bucium⁴⁴. Conform informațiilor din sânul familiei, Constantin ar fi fost 15 ani președintele Camerei de Comerț și Industrie din Iași și alți 15 ani vice-președinte al Casei de Asigurări Sociale⁴⁵.

Împreună cu soția a avut o vie în comuna Bucium. Au locuit o vreme pe str. Cuza Vodă nr. 42, apoi s-au mutat în Copou și, ulterior, pe Sărărie. După venirea la putere a comuniștilor proprietatea din Bucium a fost naționalizată. Aglaia și Constantin au plecat din Iași și au renunțat la activitățile comerciale. Constantin a trecut în lumea celor dreپți la 3 ianuarie 1972⁴⁶. Cei din familie spun că ar fi rudă cu Vasile Pogor, presupusul său unchi⁴⁷. În mod regretabil, nici acum nu suntem siguri asupra acestei bănuite legături de rudenie, din moment ce Sergiu-Vasile Pogor, un nepot de-al lui Constantin, ne-a informat doar că ar exista acte care dovedesc cu certitudine corectitudinea afirmației, dar aceste acte nu ne-au fost puse la dispoziție⁴⁸. Aglaia a trăit ultimii săi ani din viață la Arad. Acolo a murit la 16 mai 1973⁴⁹. A avut patru copii. Primul dintre ei, Ionel, s-a născut în 1921; a decedat la vârsta de 14 ani, în 1936, de peritonită. A fost înmormântat la Bucium. Elena, sora sa, numită de apropiați Coca, s-a născut la 19 decembrie 1921, la Iași⁵⁰. În 1945, ea s-a căsătorit cu profesorul Gino Prateni, din misiunea italiană de la București. Soțul a plecat în Italia, în 1948. Astfel, Elena Pogor a rămas singură până la sfârșitul vieții. Nu a avut urmași. A ajuns să locuiască la Arad⁵¹. A decedat la 28 septembrie 2008. O altă soră, Maria-Zamfira, născută la Iași, la 11 septembrie 1926, a locuit o vreme la Arad. Acolo a și decedat la 21 mai 2010. Vasile, fratele celor trei, s-a născut la 1 ianuarie 1938, la Bucium. Prima lui nevastă a fost Elisabeta Bălașa Jitariu⁵². Sorin, născut la Arad, este fiul lui Vasile din această căsătorie. Vasile Pogor s-a căsătorit pentru a doua oară cu Antoneta, născută la 25 mai 1949, la Andrieșeni, Iași. Căsătoria a avut loc în 1975. Mariajul a fost binecuvântat cu un fiu, Sergiu-Vasile, născut la 23 octombrie 1975⁵³. Se pare că acest Vasile a mai avut o fată, Violeta, despre care rudele știu doar că a crescut la Iași și apoi a plecat în Gabon.

⁴⁴ Scrisoare primită prin poșta electronică de la Sergiu-Vasile Pogor, la 1 martie 2017.

⁴⁵ Adrian Brudariu, *Genealogia*, f. 37.

⁴⁶ **SJANI**, CSCIN, dos. nr. 1/1890, f. 246, act nr. 240, însemnare pe marginea actului. Data de 1 ianuarie 1972 la Adrian Brudariu, *Genealogia*, f. 37. Conform Elenei Duca, măritată Boian, Constantin ar fi murit la 3 ianuarie 1972; informație greșită (v. idem, *Strămoșii*, f. 24).

⁴⁷ *Ibidem*, f. 22.

⁴⁸ Informație semnalată și de dl. Iulian Pruteanu-Isăcescu.

⁴⁹ Adrian Brudariu, *Strămoșii*, f. 33.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² Idem, *Genealogia*, f. 29; idem, *Strămoșii după ramura maternă*, f. 21v.

⁵³ Scrisoare primită prin poșta electronică de la Sergiu-Vasile Pogor, la 25 februarie 2017.

Maria C. Duca, născută la 6 august 1900⁵⁴, a locuit la Bucium, la Fundacul Păun nr. 2. Acolo a primit ca zestre o bucată de vie. S-a căsătorit cu Emanuel Cristescu (sau Chirițescu), agronom. Nunta a avut loc în 1928. Soțul a fost un bun gospodar și și-a chivernisit bucată de pământ cu multă trudă. Rudele sale, mai ales cele din neamul Duca, se adunau la soții Cristescu pentru a depăna amintiri și construi planuri de viitor. În timpul celui de-al doilea Război Mondial, Maria Cristescu a rămas văduvă. Ulterior s-a căsătorit cu Ștefan Grămătic. Mariajul nu a fost unul fericit. Soțul a decedat după vreo 5 luni de la căsătorie⁵⁵. Dânsa a trăit până în 1986. A fost înmormântată în cimitirul bisericii Pogorârea Sfântului Duh din Bucium.

Alexandru C. Duca s-a născut în 1902⁵⁶. A urmat seminarul la București. În toamna lui 1929 s-a căsătorit cu Eliza Petrescu. Ulterior, a fost numit preot la Buznea, Iași. În 1935⁵⁷, a fost transferat la Osoi. A avut un destin tragic. Ajuns la Osoi, a trebuit să stea în gazdă la un om de-al locului. Fiul proprietarului casei l-a somat pe preot să plece. Cel mai probabil au apărut niște neînțelegeri. În cele din urmă, Alexandru Duca a fost ucis. Trupul a fost dus la cimitirul din Bucium. Asasinul era, desigur, amețit de prea multă băutură. Pentru odioasa faptă a primit 20 de ani de privare de libertate⁵⁸. Unei vieți de om, însă, i s-a pus capăt.

Neculai, fratele preotului ucis, s-a născut în noiembrie 1903. A urmat cursurile Școlii Normale din Bucium și apoi pe cele ale Școlii de Arte și Meserii din Iași. A fost, apoi, angajat la Uzinele Zlatna-Alba Iulia. S-a căsătorit cu o ardeleană, Aglaia. Au avut împreună pe Marina⁵⁹.

Sora lui Neculai, Elena, a văzut lumina zilei la 10 aprilie 1905. A învățat la Dumbrava, Ciurea, județul Iași. Apoi la Școala Normală din Bârlad. A terminat studiile în 1928. Și-a dedicat 34 de ani profesiei de învățătoare, dintre care 28 a predat la școala din Bucium. S-a măritat cu preotul Ion Boian din aceeași localitate. Soțul s-a născut la 17 ianuarie 1903. A urmat seminarul la Iași și Edineț, apoi teologia la Cernăuți⁶⁰. Mariajul dintre cei doi a fost oficializat la 27 aprilie 1930. Ioan Boian a fost numit, probabil în același an, preot paroh la Parohia Socola. La 5 octombrie 1940, a devenit membru al comisiei pentru inventarierea lucrurilor evreiești, la primăria Bucium. După înlăturarea legionarilor de la putere a fost condamnat, la 23 septembrie 1941, la un an și opt luni de detenție, pentru „propagandă legionară, sechestrare de persoane, abuzuri”. A fost eliberat la 28 mai 1942 și trimis pe front. În răstimpul decembrie

⁵⁴ Adrian Brudariu, *Genealogia*, f. 33.

⁵⁵ *Ibidem*, f. 29.

⁵⁶ Sau 1901 cum este scris pe piatra de la mormântul său.

⁵⁷ Sau 1933 la Adrian Brudariu, *Genealogie*, f. 29.

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ *Ibidem*, f. 30.

⁶⁰ *Ibidem*, f. 34.

1943-februarie 1944 a fost preot la Ocna, județul Dubăsari. Ulterior, a revenit în România și a slujit la Parohia Slobozia, comuna Sirețel, Iași. Între 1946 și 1948 a slujit la parohia Bălușești, comuna Dochia, Neamț. Ulterior, s-a reîntors la Parohia Socola. A fost arestat de Securitate la 16 iulie 1958 și condamnat pentru activitatea sa legionară la 27 noiembrie, același an, la 12 ani de muncă. A fost eliberat la 31 iulie 1964. Împreună cu Elena Duca au avut un singur copil, Toma, născut la 19 aprilie 1931, mort de meningită la 5 august 1935⁶¹. Ioan Boian a decedat la 9 octombrie 1993 și a fost înmormântat în cimitirul bisericii Pogorârea Sfântului Duh din Bucium, în cavoul familiei. Elena, văduvă, a trăit până la 15 iunie 1997, fiind înmormântată în același cimitir.

Pulcheria, una dintre fiicele institutorului Mihai Duca, s-a născut la 30 noiembrie 1866⁶². S-a căsătorit în 1889. Alesul a fost fiul de țăran Constantin Brudariu, zis Osoianu, la acea vreme învățător, născut la Osoi, la 9 iulie 1866⁶³. Cununia civilă a avut loc la 29 ianuarie, iar cea religioasă, la biserica Sf. Constantin, la 5 februarie⁶⁴. Din această căsătorie au rezultat trei copii: Natalia (n. la 2 mai 1891, m. la 13 ianuarie 1980), Emil (n. la 18 iulie 1895, m. la 6 ianuarie 1981) și Adrian (n. la 26 august 1893, m. la 12 decembrie 1990). Între Pulcheria și soțul ei au apărut un șir de neînțelegeri, pricinuite mai ales de lipsa banilor necesari creșterii copiilor. În cele din urmă, s-a ajuns la divorț, care a fost pronunțat în 1902. Ulterior, Pulcheria Duca a trăit cu cei trei copii la mama sa, Eufrosina, în Tătărașii Iașului. Nu s-a mai recăsătorit. A murit la Piatra Neamț, la 16 februarie 1962⁶⁵. Dintre fiii ei, doar Adrian⁶⁶ a avut urmași, pe Dan Adrian Brudariu. Domnia sa s-a născut la 19 ianuarie 1928, la Timișoara, în casa părintească. Între 1938-1946, domnul Dan Adrian Brudariu a urmat cursurile Liceului Diaconovici Loga din orașul natal. Ulterior, s-a înscris la Facultatea de Drept din București. Absolvent promoția 1950. Din acest an și până în 1952 a fost asistent

⁶¹ *Ibidem*, f. 30. Piatra de mormânt de la Bucium.

⁶² **SJANI**, CSCIC, dos. nr. 454/1889, f. 8.

⁶³ Despre acest personaj, v. BCU, Iași, Arh. 427-9 (b), Constantin Brudariu, *Memorii manuscrise în versuri; a. autobiografie; b. memorii*, Arh. 427-9; Ion H. Ciubotaru, *Cultura populară în preocupările lui G.T. Kirileanu*, în vol. *G.T. Kirileanu sau viața ca o carte, memorii inedite*, ediție îngrijită și cuvânt înainte de Constantin Bostan, București, 1985, p. 130.

⁶⁴ **SJANI**, CSCIC, dosar nr. 454/1889, f. 5; Pulcheria nu avea cum să aibă 19 ani în ziua căsătoriei, după cum scrie la f. 2, 3 și 4.

⁶⁵ Adrian Brudariu, *Genealogia*, f. 45.

⁶⁶ Despre activitatea lui Adrian Brudariu, v. *Mărturii din anii dictaturii, „Cumpăna de moarte prin care am trecut”*, de Adrian Brudariu, cu o prezentare de Marian Ștefan, în „Magazin istoric”, nr. 5, mai 1992, p. 38-40; Ștefan Ciudin, *Adrian Constantin Brudariu*, în „Acta Moldaviae Meridionalis”, XXV-XXVII, Vol. II, 2004-2006, p. 354; Gheorghe I. Florescu, *Un dialog epistolar: Adrian C. Brudariu-G.T. Kirileanu (1920-1925, 1956)*, în „Zargidava”, XI, Bacău, 2012, p. 210-242; idem, *Adrian C. Brudariu. Un „caz” controversat (1960-1961)*, în *loc. cit.*, XIII, Bacău, 2014, p. 180-199.

universitar la aceeași facultate, Catedra Istoria statului și a dreptului românesc⁶⁷. A activat în Colegiul Avocaților de la București. A plecat la Paris în 1968⁶⁸. Cerându-i-se să se reîntoarcă acasă, a decis să rămână în exil, mutându-se în Elveția. Într-un final, a ajuns și editor de cărți⁶⁹ la editura Delachaux & Niestle din Neuchatel, a cărui director adjunct a fost. La 49 de ani, domnia sa s-a înscris la Facultatea de Drept din Lausanne. A terminat doctoratul și a ajuns consilier juridic. S-a retras la pensie în 1992. După 1994, a revenit în țara sa natală, profesând avocatura la București până în 2014⁷⁰. Merită să amintim că este autorul mai multor lucrări de jurisprudență. A fost cândva căsătorit, dar nu are urmași. La vârsta venerabilă de 88 ani el este ultimul dintre urmașii lui Constantin Brudariu Osoianu.

Cel de-al treilea copil al profesorului Mihai Duca, Vasile, s-a născut la 21 decembrie 1869, la ora 17:15, în casa părintească din str. Tătărași nr. 1.109⁷¹ (aproape de Călărași nr. 18). El nu apare menționat în *Genealogia* familiei. Cel mai probabil a murit la o vârstă fragedă⁷².

Natalia, o altă fată a aceluiași institutor, s-a născut la 27 decembrie 1870⁷³. A terminat Școala profesională „Reuniunea Română”. Ulterior, a ajuns secretară la aceeași instituție de învățământ. S-a căsătorit cu Zamfir Handoca, născut la 20 februarie 1875. Unirea dintre cei doi a fost oficiată la 3/10 octombrie 1899⁷⁴. Au avut patru copii: Margareta, măritată cu Alfonso Papadopol din Fălticeni, Justin, Victor și Aurel.

Theodor-Dimitrie, al patrulea dintre frați, a văzut lumina zilei la 17 februarie 1873, la ora șase dimineața, în casa părintească din str. Palat nr. 1.134⁷⁵. Conform celor spuse de urmașii săi ar fi lucrat ca funcționar la primăria Iași și apoi a ajuns primar al comunei Galata⁷⁶. Este drept că în acte, uneori, fiul lui Mihai Duca, apare menționat ca

⁶⁷ Informație de la Dan Adrian Brudariu, scrisoare primită prin poșta electronică, la 18 aprilie 2016.

⁶⁸ Adrian Brudariu, *op. cit.*, f. 43-44. În scrisoarea trimisă prin poșta electronică, la 9 martie 2016, domnul Dan Brudariu ne-a scris că a plecat în 1970.

⁶⁹ Adrian Brudariu, *op. cit.*, f. 43-44; idem, *Școala și războiul*, manuscris consultat cu bunăvoința doamnei Florica Brudaru (Iași).

⁷⁰ Scrisoare de la d-l Dan Adrian Brudariu din 9 martie 2016.

⁷¹ **SJANI**, CSCIN, f. 57v, act nr. 1235, dos. nr. 37/1869.

⁷² Este drept că într-un act de deces al lui Constantin Duca, de la 18 ianuarie 1899, în vârstă de 37 de ani, apare în calitate de martor un anume Vasile Duca. Personajul însă avea la acea dată 35 de ani, deci se născuse în 1864 (**SJANI**, CSCIN, dosar nr. 1/1899, f. 39, act nr. 75).

⁷³ **SJANI**, CSCIN, dos. nr. 31, f. 67, act nr. 329, nașterea a avut loc la ora 9.30. Anul nașterii 1869 apare menționat la Adrian Brudariu, *Genealogia*, f. 82.

⁷⁴ **SJANI**, CSCIC, dos. nr. 331/1899, f. 3.

⁷⁵ **SJANI**, CSCIN, dos. nr. 27/1873, vol. II, ex. 2, f. 6, nr. actului 209; **SJANI**, CSCIC, nr. 379/1896, f. 5. Nu 1871 cum este scris la Adrian Brudariu, *Genealogia*, f. 95; idem, *Strămoșii după ramura maternă*, f. 19.

⁷⁶ *Ibidem*, f. 51.

funcționar, însă în actul de deces în dreptul meseriei este trecut: fochist la C.F.R.⁷⁷. Personajul a luat de nevastă pe Maria Dimitriu, fiica lui Ilie și a Mariei. Cununia a avut loc la biserica Sf. Vasile din str. Curchi, la 28 iulie/4 august 1896⁷⁸. Soția era născută la 27 septembrie 1876⁷⁹. Ilie Dimitriu a fost administrator de moșii, locuia pe str. Toma Cozma⁸⁰. S-a născut în 1831, într-o familie de religie romano-catolică, fiind, printre altele, și cantor. Soția sa, Maria, s-a născut în 1841⁸¹. Theodor Duca a avut cinci fete. Despre Margareta știm că a decedat la 7 ani; Lucreția a fost răpusă de T.B.C. la 17 ani, iar Aneta, căsătorită cu I. Boroleanu, a decedat la 1 ianuarie 1975⁸² fără să aibă urmași. Gheorghe Duca o caracteriza pe Aneta drept „un drac înfipt, nu știu cui seamănă”⁸³.

Căutând prin arhive, am aflat că la 24 octombrie 1897, în casa părintească din str. Dorobanți nr. 6 (foarte aproape de str. Călărași nr. 18!), s-a născut Maria Duca. În *Genealogia* familiei ea nu apare menționată. Suntem, însă, siguri că era fiica lui Theodor Duca, chiar dacă vârsta tatălui în certificatul de naștere este 25 de ani în loc de 26 de ani. Faptul că mama copilei este Maria și printre martori apare și Ion M. Duca, funcționar, în vârstă de 22 de ani, arată, fără tăgadă, că este vorba despre un alt membru al acestei familii⁸⁴. Cea de-a cincea copilă a cuplului, Florica, s-a născut la 11 martie 1900⁸⁵. Aceasta s-a căsătorit la 4 septembrie 1917 cu Vasile Păun, militar. Părinții acestuia erau veniți la Iași din Dorohoi⁸⁶. Au avut patru copii: Dumitru (zis Puiu), mort în 1940, Corneliu, dispărut în 1944, Iuliana, măritată cu Aurel Fîntînarul, și Sandu, căsătorit cu Ana Grigore din Iași – fiica lor, Cornelia Păun, a lucrat la BCU Iași⁸⁷; s-a măritat cu inginerul Teodorescu Mihai și are un copil, Ștefan. Theodor Duca, înaintașul acestor personaje, a decedat în 1912, la 13 ianuarie⁸⁸.

Ion M. Duca, fratele său, s-a născut la Iași, la 27 februarie 1875, în casa părintească din str. Stejar nr. 1086 (în Tătărașii Iașilor, foarte aproape de Călărași nr. 18!). Durerile nașterii au durat până la ora patru și patru minute dimineața, când copilul a văzut lumina zilei⁸⁹. A ajuns funcționar. A fost căsătorit cu Ortansa Damaschin.

⁷⁷ SJANI, CSCIC, dos. nr. 478/1917, f. 4.

⁷⁸ SJANI, CSCIC, dos. nr. 379/1896, f. 3-4.

⁷⁹ SJANI, CSCIC, dos. nr. 379/1896, f. 7.

⁸⁰ Adrian Brudariu, *Strămoșii pe linie maternă*, f. 51.

⁸¹ SJANI, CSCIC, dos. nr. 379/1896, f. 7.

⁸² Adrian Brudariu, *Genealogia*, f. 95.

⁸³ Idem, *Strămoșii*, f. 60v.

⁸⁴ SJANI, CSCIN, dos. nr. 7/1897, f. 116, act nr. 1024.

⁸⁵ SJANI, CSCIC, dos. nr. 478/1917, f. 3.

⁸⁶ SJANI, CSCIC, dos. nr. 478/1917, f. 2, f. 6, f. 1.

⁸⁷ Adrian Brudariu, *Genealogia*, f. 95.

⁸⁸ SJANI, CSCIC, dos. nr. 478/1917, f. 4. Doar anul 1912 în idem, *Strămoșii*, f. 60v. Fiica lui Theodor, Florica, afirma însă că tatăl ei a decedat la 16 ianuarie 1911 (Adrian Brudariu, *Strămoșii*, f. 53).

⁸⁹ SJANI, CSCIN, dos. nr. 24/1875, vol. 2, ex. 2, f. 19, act nr. 233. Anul nașterii greșit în Adrian Brudariu, *Genealogia*, f. 98 și idem, *Strămoșii după ramura maternă*, f. 54, „1873”.

Nunta a avut loc în martie 1902⁹⁰. Soția s-a născut în familia lui Gheorghe și Elisabeta Damaschin, la 24 aprilie 1880. La momentul căsătoriei era studentă⁹¹. Cei doi soți au avut un băiat, Victor, decedat în 1924 din cauza tuberculozei. Era student al Facultății de Drept din Iași⁹². Mariajul părinților săi nu a fost, însă, de lungă durată. La 16 aprilie 1910 s-a pronunțat divorțul, iar la 9 septembrie același an fiul lui Mihai Duca s-a recăsătorit cu Agripina Ghiorghiu⁹³. Cea de-a doua soție s-a născut la 23 iunie 1883 în familia lui Grigorie și a Profirei Ghiorghiu⁹⁴. Din această căsătorie nu au mai rezultat urmași⁹⁵. Penultimul fiu al lui Mihai Duca a fost grefier la Tribunalul Iași și apoi funcționar la Primărie, unde a ajuns șef al Oficiului Stării Civile. A ieșit la pensie la 70 de ani⁹⁶.

Gheorghe M. Duca, „bădia Guță” – după cum îi spuneau nepoții – s-a născut la 9 martie 1877⁹⁷. S-a logodit la 25 decembrie 1907 cu Ecaterina V. Petrescu. Era originară din Fălticeni. S-a născut la 20 decembrie 1886, în familia lui Vasile Petrescu și a Mariei Bădeanu⁹⁸. Publicațiunea căsătoriei dintre cei doi tineri a avut loc la 3 ianuarie 1908, la biserica Nicoriță⁹⁹. Primul lor copil, un alt Gheorghe, a trecut într-o cealaltă lume la mai puțin de un an de la naștere. Cel de-al doilea a fost o fată: Ana, născută la 28 iunie 1910. Bădia Guță a locuit la Iași, în vechea casă din str. Călărași nr. 18. S-a stins din viață la 18 februarie 1964¹⁰⁰, la 87 de ani, în mijlocul celor dragi¹⁰¹. Era văduv de ceva vreme; soția sa a decedat la 13 august 1952¹⁰².

Fiica sa, Ana, a urmat cursurile Școlii „Reuniunea Femeilor Române” din Iași. S-a căsătorit cu Nicolae Horodniceanu și s-a mutat la Câmpulung Moldovenesc. Au avut o fată, Rodica. A ajuns funcționară la o policlinică din orașul amintit¹⁰³. Este soția lui Iftimie Traian.

⁹⁰ **SJANI**, CSCIC, dos. nr. 245/1902, f. 3.

⁹¹ **SJANI**, CSCIC, dos. nr. 245/1902, f. 6.

⁹² Adrian Brudariu, *Genealogia*, f. 98.

⁹³ **SJANI**, CSCIC, dos. nr. 480/1910, f. 5, f. 3. Despre divorțul de Ortansa, v. Adrian Brudariu, *Genealogia*, f. 24.

⁹⁴ **SJANI**, CSCIC, dos. nr. 480/1910, f. 4.

⁹⁵ Adrian Brudariu, *Genealogia*, f. 98.

⁹⁶ Idem, *Strămoșii după ramura maternă*, f. 54.

⁹⁷ **SJANI**, CSCIN, dos. nr. 21/1877, f. 33, act nr. 263; Adrian Brudariu, *Strămoșii după ramura maternă*, f. 58v.

⁹⁸ **SJANI**, CSCIC, dos. nr. 489/1908, f. 6. Conform **SJANI**, CSCIN, dos. nr. 2/1912, f. 114, act nr. 712 s-ar fi născut în 1890. Este, evident, o greșeală.

⁹⁹ **SJANI**, CSCIC, dosar nr. 489/1908, f. 3; 3 februarie în Adrian Brudariu, *Genealogia*, f. 107. În idem, *Strămoșii după ramura maternă*, f. 19 se vorbește doar despre doi copii, Gheorghe nu mai este amintit.

¹⁰⁰ *Ibidem*, f. 58v.

¹⁰¹ Idem, *Genealogia*, f. 119.

¹⁰² Idem, *Strămoșii*, f. 58v.

¹⁰³ Idem, *Genealogia*, f. 107.

Cel de-al treilea copil al lui Gheorghe Duca, Mircea, s-a născut la 30 martie 1912, „la orele zece mai înainte de amiază”, în casa părintească din str. Elena Doamna nr. 55¹⁰⁴ (spre Tătărași, aproape de str. Călărași nr. 18). A urmat Liceul Militar General Macarovici din Iași și Școala Militară de III ani – primul an la București și ceilalți doi la Sibiu. A ajuns ofițer al Armatei Române. În timpurile grele ale celui de-al doilea război mondial a fost trimis pe front. În 1944, Mircea Duca a fost luat prizonier de sovietici și deținut în lagărul Oranki-Mănăstârka¹⁰⁵. S-a reîntors în patrie în 1948. Ulterior, a funcționat în diferite servicii militare. A fost, printre altele, director al Școlii Militare din Beiuș și al Școlilor Militare de Infanterie din Sf. Gheorghe și Iași. A ieșit la pensie în 1952. Autoritățile comuniste nu l-au privit cu ochi buni. Chiar în vremea în care Mircea Duca a trăit cu familia la Beiuș, casa i-a fost percheziționată de procurori. În cele din urmă, este arestat și închis la Jilava.

A avut două soții. La 18 iulie 1936, s-a căsătorit cu Olga Ionescu din comuna Ungheni, județul Iași. Soarta însă nu le-a binecuvântat mariajul. La 20 august 1938, Olga Ionescu a decedat. Ulterior, Mircea Duca s-a recăsătorit, în timpul războiului, la 1 mai 1943, cu Alexandrina Didilescu. Dânsa, născută la 30 mai 1920¹⁰⁶, era copila lui Ion Didilescu și a Mariei, născută Romașcanu. Alexandrina a trăit, în copilărie, la Dănești, Vaslui, în casa părintească. Familia Didilescu era una de răzeși bogați, având chiar și câteva hectare de pădure. După colectivizare au rămas fără nimic¹⁰⁷.

Soții Duca au avut două fete – Anca, născută la 24 mai 1950, a studiat medicina la Iași, și Doina, venită pe lume la 30 iunie 1951. În 1975, domnia sa a terminat Institutul Politehnic din Iași, Facultatea de Construcții Civile și Industriale¹⁰⁸. Doamna Anca Duca s-a căsătorit cu Niculae Carcu (n. 15.08.1954), fiul Mariei (n. 16.05.1929) și al lui Neculai (n. 10.12.1924). Soțul a absolvit Facultatea de Sociologie din București și Facultatea de Drept din Iași. În prezent este președintele Consiliului Național pentru Refugiați¹⁰⁹. Împreună cu Anca Duca au doi copii – Andrei, născut la 18 februarie 1987, absolvent al Facultății de Cibernetică, ASE București, și Alexandra născută la 14 septembrie 1988; este absolventă a Facultății de Relații Internaționale și Studii Europene din cadrul Universității bucureștene¹¹⁰.

¹⁰⁴ **SJANI**, CSCIN, dos. nr. 2/1912, f. 114, act nr. 712.

¹⁰⁵ Informație preluată din scrisoarea doamnei Doina Ormeneanu din 16 noiembrie 2016, primită prin poșta electronică.

¹⁰⁶ **SJANI**, CSCIN, dos. nr. 2/1912, f. 114, act nr. 712.

¹⁰⁷ Informație preluată din scrisoarea doamnei Doina Ormeneanu din 16 noiembrie 2016, primită prin poșta electronică.

¹⁰⁸ Adrian Brudariu, *Genealogia*, f. 108; Scrisoarea primită de la doamna Doina Ormeneanu la 20 noiembrie 2016.

¹⁰⁹ Informație preluată din scrisoarea trimisă prin poșta electronică de Alexandra Carcu, la 20 noiembrie 2016.

¹¹⁰ Scrisoare de la Alexandra Carcu, din 18 noiembrie 2016.

Doina Duca a fost căsătorită cu Florin Negoită. Mariajul nu a durat mult și cei doi s-au despărțit. În 1980, s-a recăsătorit, soțul fiind Cornel Florian Ormeneanu, născut la 7 iulie 1941, la București. Este absolvent ASE. Părinții săi erau originari din Ardeal¹¹¹.

Mircea Duca a trecut la cele veșnice la 14 octombrie 1998. Născut în timpul monarhiei, era copil când s-a declanșat războiul și apoi s-a făurit Unirea. A ajuns ofițer al Armatei Române și a asistat la destrămarea Țării. A luptat pentru Întregirea ei și a trecut prin calvarul lagărelor sovietice. Întors acasă, a trăit într-o lume complet schimbată. A ajuns, însă, să vadă și căderea regimului comunist și încercarea de revenire la normalitate. Soția sa, Alexandrina, a mai trăit până la 16 mai 2009¹¹².

Elena Pogor, fiica Aglaiei Duca, i-a scris lui Adrian Brudariu că „ministrul Duca ce a fost omorât în gară la Sinaia” era „văr primar al tatălui mamei”¹¹³. Tatăl Aglaiei, după cum am arătat mai sus, a fost Constantin, primul dintre copiii institutorului Mihai. Or, conform informației semnalate în aceste rânduri, Mihai Duca ar fi unchiul ministrului ucis de legionari în 1933. Dar, în realitate, părintele lui I.G. Duca, Gheorghe, era fiul unui alt Ion G. Duca; militar și om politic din vremea Unirii mici, născut în 1816¹¹⁴ și nu al unui Iordache, născut în 1785. Prin urmare, nu putea fi vorba despre „veri primari”, după cum considera Elena Pogor, ci poate, despre o legătură de rudenie mai îndepărtată, cu cel puțin un grad.

În realitate s-ar putea să nu fie nicio legătură între Duculeștii amintiți. Știm prea bine că purtătorii acestei familii erau „câtă frunză și iarbă”. De pildă, în Iași a trăit un anume Giovanni Duca, căsătorit în 1900 cu Giovanna Bastianna. Tatăl acestui Giovanni, Vincenzo Duca, născut la 15 august 1825, era fiul lui Giuseppe și al Terezei, originari din comuna di Santa Maria Nuova, Ancona, Italia¹¹⁵. Așadar, purtătorii numelui de familie Duca erau numeroși fără să fie, neapărat, rude.

În prezent, în linie masculină, nu mai există niciun urmaș al lui Mihai Duca. Este interesant faptul că în secolul al XIX-lea majoritatea copiilor acestui neam erau de sex masculin. Or, în secolul al XX-lea linia dată s-a stins, astfel că astăzi doar prin femei mai este păstrată vie memoria neamului. Până la urmă, „Omul propune și Dumnezeu dispune!”¹¹⁶.

¹¹¹ Informații primite de la Doina Ormeneanu. Scrisoarea din 26 octombrie 2016.

¹¹² Informații primite de la Doina Ormeneanu. Scrisoarea din 22 octombrie 2016.

¹¹³ Adrian Brudariu, *Strămoșii*, f. 21v.

¹¹⁴ Pentru mai multe detalii despre genealogia familiei lui I.G. Duca, v. Liliana Beu, *Câteva repere privind originile și familia omului politic I.G. Duca*, în „Buridava”, Muzeul Județean Vâlcea, Râmnicu-Vâlcea, nr. V, 2007, p. 135-141; I. Aurel Candrea, Gh. Adamescu, *Dicționarul enciclopedic ilustrat*, București, 1931, p. 1618, sub voce.

¹¹⁵ **SJANI**, CSCIC, dos. nr. 66/1900.

¹¹⁶ Adrian Brudariu, *Genealogia*, f. 41.

Summary

The present study refers to the Duca bloodline, whose predecessor, according to the family tradition, was Iordache Duca, born in 1785. The genealogies of not noble people often reveal fascinating information. For instance, teacher Mihai Duca, Iordache's son, was one of Ion Creangă's friends. Aglaia, one of his nieces, was married to Constantin Pogor, an important figure of the time. His descendants claim that he was a relative of Vasile Pogor, important politician and one of the founders of Junimea literary society. The information deserves all the attention, but regrettably, so far, the author did not find any document that can confirm the relationship of kinship between the two. However, the research deserves to be continued, of course within the limits of documenting possibilities.

Keywords:

Duca family, genealogy, family, descendants, Pogor family.

Meșterii ceasornicari din Piatra Neamț (1865-1947)

Daniel Pavăl

Meseriile rare nu au constituit o preocupare majoră pentru istoriografia română. Cel puțin până în prezent, nu cunoaștem o altă lucrare serioasă cu excepția celei a lui Ioan Rațiu, apărută în 1938 la Cluj¹. Lucrarea, care aparține unui meseriaș ceasornicar de vârf și nu unui istoric, este însă o prezentare tehnică a ceasurilor și a mecanismelor de gravat și șlefuit și mai puțin un studiu prosopografic.

Studiul de față își propune identificarea și schițarea biografiei unor meșteri care au practicat meseria de ceasornicar, luând ca spațiu geografic de referință orașul Piatra Neamț. Din nefericire, puținătatea informațiilor existente nu permite și creionarea unor biografii mai consistente a acestor oameni, lucru cu atât mai regretabil cu cât, prin cunoștințele pe care le dețineau, ei se bucurau de o poziție specială în lumea orașului românesc de odinioară.

Prima mențiune documentară sigură despre existența unui meșter ceasornicar în urbea Pietrei se află într-un registru din anul 1865, conținând taxele pe care le plăteau meseriașii și negustorii din oraș. Aici apare și un ceasornicar, Herșcu Liberman².

Din nefericire, nu mai avem alte informații despre activitatea meșterilor ceasornicari până în anul 1890, când directoarea Școlii nr. 3 de fete solicita primarului orașului repararea ceasului școlii. Acesta va fi reparat, contra sumei de 3 lei, de un ceasornicar, Theodor Traugot, despre care nu știm nimic³.

În data de 15 octombrie 1890 se ține licitație în camera primăriei pentru antrepriza reparării ceasurilor instituțiilor publice din oraș. Cu această ocazie reapare ceasornicarul Herșcu Liberman, dar oferta prezentată de el (solicita 300 de lei pe an), fiind considerată de autorități la un preț prea piperat, este respinsă, urmând să se reia licitația la un alt termen, pe 10 noiembrie⁴.

Contractul prevedea următorii termeni:

¹ Ioan Rațiu, *Tehnica și arta ceasornicarilor, giuvaergiilor, ținutitorilor, gravurilor și opticienilor*, Cluj, 1938.

² **SJANN**, Registrul nr. 5/1865.

³ *Ibidem*, dos. 2/1890, f. 1v.

⁴ *Ibidem*, f. 4, 7, 9.

„1. Se dă în antrepriză îngrijirea și repararea ornicilor de la turnurile bisericilor catedrale și Sf. Ioan din Mărăței, de la școli și toate autoritățile pendinte de comună pe timp de 1 an.

2. Antreprenorul rămâne obligat a întreține ornicile în bună stare, a le întoarce regulat pe acelea din turnuri și a face a umbla toate esact.

3. Orice stricăciuni s-ar ocaziona în cursul anului rămâne pe sama antreprenorului a le repara cu tot materialul său fără să aibă dreptul a cere vreun spor cu plată.

4. La ornicul din turnul bisericii catedrale, va face un dulap în care să fie închise bombele prin încuiere spre a nu se putea umbla la ele și a se muta scara de suit la partea de sus a turnului care stă sub bombe, după planul ce se va da de inginerul comunei.

5. Toate ornicile se vor da cu inventar pe sama antreprenorului.

6. La caz când antreprenorul se va abate de la condițiuni și nu ar face să umble ornicile regulat, primarul pe de o parte va face reparațiunile necesare în mod de regie pe contul antreprenorului, iar pe de altă fără somațiune sau notificație, contractul va putea fi reziliat de consiliu și se va pune din nou în licitare pe comptul antriprinorului.

7. Ori ce difците, se vor încasa din garanța și avutul antriprinorului aplicându-se legea de urmărire.

8. Garanța va fi de 10% din suma bugetară.

9. Contractul este obligat antriprinorul al încheia în termin de 3 zile de la aprobarea licitării, la caz contrar se va pune din nou în licitare, pe contul antriprinorului.

10. Timbrele și orice dări privitoare pe această antrepriză cade de drept asupra întreprinzătorului fără a cere vreo despăgubire de la comună⁵.

În data de 10 noiembrie un anume Spătărescu ofertează după condițiile din contract, însă cu suma prevăzută în buget, nimic mai jos, motivând că nu i s-a plătit munca așezării ceasului bisericii-catedrale pe care-l îngrijește deja de 2 ani fără un ban. În plus, cerea să fie scutit de garanția de 10%, pe motiv că salariul lui de dascăl, plătit de comună, reprezintă o asigurare⁶.

În data de 14 noiembrie 1890 tot directoarea Școlii de fete nr. 3 scria primarului că, ceasul de la școală fiind cu desăvârșire stricat, roagă să se cumpere alt ceas, căci toate reparațiunile ce s-au făcut nu l-au putut face să meargă regulat. Pe 10 decembrie 1890 se arată într-un referat că a fost reparat de Herșcu ceasornicarul, cu prețul de 4 lei⁷. Cu siguranță este vorba de Herșcu Liberman.

⁵ *Ibidem*, f. 11.

⁶ *Ibidem*, f. 14.

⁷ *Ibidem*, f. 16, 16v.

Directorul de la Școala nr. 1 de băieți înainta și el o cerere de a se repara pendula școlii și ceasornicul din turnul de observație, din care cauză, motiva el, copiii nu pot veni la timp la școală. Ceasul a fost reparat de către ceasornicarul Morîț Wolf, pentru suma de 5 lei⁸.

Constatăm așadar că la 1890, existau deja în oraș 3 ceasornicari care își disputau dreptul de a repara ceasurile instituțiilor publice din oraș.

În data de 22 decembrie 1890, episcopii bisericii Sf. Ioan din suburbia Mărăței scriu primarului că „de la completa așezare a ornicului acestei biserici de dinaintea sărbătorilor pascale, se caută și se regulează gratuit de către părintele episcop și pentru ca să poată funcționa regulat și exact după ornicul gării sau al orașului, are necesitate de o persoană anumită, care să-l ungă, să-l șteargă din timp în timp și să-l întoarcă la fiecare două zile, lucru și obositor, pe de o parte, căci de fiecare dată, trebuie să suie și să coboare 5 rânduri de scări ale turnului, mai cu seamă în acest timp friguros, al iernii, iar pe de alta, care necesită a se face de o persoană specială în arta ceasornicăriei, cum de exemplu ar putea fi și dl. V. Spătărescu care l-au și așezat și care prin ambițiunea lui nobilă de român, dorește a îndeplini o asemenea însărcinare dacă onor primărie considerând munca sa gratuită cu așezarea acestuia din Mărăței și priceperea lui, precum și timpul liber de care dispune îl va îndatora”⁹. Era începutul unei relații extrem de sinuoase și dificile între acest dascăl-ceasornicar și episcopia celei mai mari biserici din oraș, relație din care meșterul va rămâne cu munca și cheltuiala, fără a primi vreun ban de la episcopi.

Din nefericire, nu avem răspunsul primăriei la această solicitare, dar cu siguranță că el nu putea fi decât unul negativ, în condițiile în care autoritățile nu puteau angaja un ceasornicar decât pe baza licitației și în limitele sumei prevăzute la articolul bugetar pentru acest scop. Problema era că la toate licitațiile ținute succesiv de primărie fie nu se prezenta nimeni, fie V. Spătărescu punea condiții destul de extravagante. Bunăoară, la licitația din data de 20 februarie 1891, V. Spătărescu scrie primarului că licitează cu suma de 300 de lei anual, dar numai cu munca, iar materialele să nu fie pe contul său. În plus, cerea ca ceilalți concurenți să fie supuși la un test, astfel: el va desface ornicul de la catedrală iar concurenții să-l facă la loc. Primăria refuză pe motiv că nu respectă condițiile¹⁰.

Între timp, trebuia rezolvată problema plății instalării ceasului la biserica din Mărăței. Pe 2 martie 1891, episcopia bisericii scria primarului să prindă în bugetul pentru 1891-1892 plata ceasornicului așezat la această biserică încă de anul trecut de către V. Spătărescu, așezare care a costat 616 lei. Cerea, de asemenea, să se prevadă 300 de lei

⁸ *Ibidem*, f. 19, 19v.

⁹ *Ibidem*, f. 24.

¹⁰ *Ibidem*, f. 33.

pentru repararea și așezarea ornicelui, biserica neavând bani¹¹. Pe 30 martie 1891 V. Spătărescu scria și el primarului, cerându-i o sumă de bani pentru cheltuiala făcută cu ceasul din Mărăței dar și pentru așezarea ceasului catedralei. El se obliga să aibă grijă de toate ornicele din oraș, dar să i se dea măcar o sumă de bani, cum a fost în bugetul anului trecut, 1890-1891. Rezoluția este elocventă pentru modul în care primăria vedea soluționarea problemei: se va avea în vedere, la termenul regulat, de a se ține licitație¹².

Pe 19 iunie 1891 V. Spătărescu scria primarului că el, având deplină cunoștințe în arta ceasornicăriei, se obligă după condițiile prevăzute în bugetul comunei relativ la ornice, ca să îngrijească de toate ornicile, dar cu începere din aprilie, pentru că el deja a așezat și îngrijit cu cheltuiala lui ornicile turnurilor catedrală și Mărăței, ținându-le în bună stare timp mai bine de 3 ani. Cerea suma de 300 de lei, prevăzută în bugetul anului 1890, din care sumă urma a cheltui cu repararea ornicului catedralei restul ce a rămas neîndeplinit de întreprinzătorul ce l-a comandat. De asemenea, roagă primarul să stăruie pe lângă epitropia bisericii Sf. Ion – Mărăței să-i întoarcă cheltuiala făcută cu așezarea ornicului acelei biserici. În rezoluția pusă pe cerere primarul trecerea soluționarea acestei probleme pe seama consiliului comunal¹³. Într-adevăr, în ședința ținută pe data de 23 iunie 1891, consiliul comunal a votat mandatarea sumei de 288 de lei din bugetul anului 1890/1891 și 100 lei din bugetul a două trimestre din anul curent¹⁴.

În data de 14 iulie 1891 paraclisierul Vasile Spătărescu de la catedrală scrie Protoieriei din Piatra Neamț că, după angajamentul verbal ce a avut cu epitropia bisericii Mărăței în luna iulie 1890, a așezat ornicul la acea biserică pe cheltuiala lui, rămânând păgubaș cu 566 de lei, bani scoși de la Societatea Economică Română cu dublu procente, plus munca, hrana, straie rupte și timpul pierdut, solicitând ajutorul protoieriei pentru soluționarea acestei probleme. Protoieria înaintează primăriei copie de pe această scrisoare și-i solicita să ceară epitropiei socoteala adunării banilor de la enoriași pentru așezarea ceasornicului, menționând că suplicantul a cheltuit din banii săi peste 600 de franci și a primit de la epitropie numai 50 de lei¹⁵.

În vreme ce paraclisierul-ceasornicar umbla să-și recupereze banii, confratele său, Herșcu Liberman, își vedea liniștit de treburi, încasând 12 lei pentru repararea ceasurilor școlilor nr. 1 și nr. 3, de băieți și de fete, dar și pendula primăriei¹⁶.

În 1893 Vasile Spătărescu încă mai cerea epitropiei Mărăței banii datorăți. Totodată, pe 29 aprilie 1893, epitropia cerea primăriei să i se repare ceasul, iar în data

¹¹ *Ibidem*, f. 36.

¹² *Ibidem*, f. 41.

¹³ *Ibidem*, f. 48.

¹⁴ *Ibidem*, f. 51.

¹⁵ *Ibidem*, f. 53v.

¹⁶ *Ibidem*, f. 56.

de 4 mai ajutorul de primar refera că ceasul a fost reparat de Spătărescu, după angajamentul avut față de comună. Între timp, pe 12 februarie 1893, ceasornicarul scria primarului că a terminat repararea ornicului și facerea lămpilor trebuitoare din turnul bisericii catedrale, cerând o echipă de experți pentru a verifica lucrarea, precum și banii pe materiale. Pentru plata manoperei, acesta cerea un certificat. Primarul va da curs acestei solicitări și va cere ajutorului de primar să ia experți pentru analiză. Ajutorul raportează pe 4 mai că, pășind la fața locului împreună cu un expert, au constatat că reparația și materialul ce s-au făcut pentru acest ornic este exactă, astfel că se poate plăti suma de 310, 65 de lei, iar pe 3 noiembrie s-a emis un certificat atestând că acesta „stăpânește o deplină cunoaștere în asemenea artă lucrând însuși parte din mecanismul care deja lipsea”¹⁷.

Pe 10 februarie 1894 directorii și directoarele de la cele 3 școli de băieți și 4 de fete certificau că Vasile Spătărescu și-a îndeplinit timp de 2 ani cu „esactitate misiunea sa cu observarea mergerei regulat și repararea ornicelor școlilor”¹⁸. Cele două certificate atestau în mod indubitabil că acest dascăl de biserică stăpânea la perfecție arta ceasornicăriei. De unde ar fi putut deprinde acest meșteșug? Din nefericire, nu avem date care să ne ajute să răspundem la această întrebare. Știm doar, dintr-o adresă înaintată primăriei în data de 25 octombrie 1896, că a slujit timp de 21 de ani ca dascăl la biserica-catedrală, iar acum a predat cheia de la turnul clopotniță, unde erau amplasate și ceasurile noului dascăl¹⁹. Cu toate că și-a încheiat misiunea de dascăl, el și-a continuat activitatea de ceasornicar, întrucât îl vedem participând și câștigând toate licitațiile prin care primăria angaja, pe timp de un an, repararea și întreținerea ceasurilor publice din oraș. O va face până în data de 2 noiembrie 1917, când va înceta din viață, lăsând soției sale misiunea de a recupera de la primărie o sumă de 40 de lei, cuvenită lui pe luna octombrie, pentru repararea ceasurilor bisericilor²⁰.

În data de 22 noiembrie 1917, intendentul primăriei informa că în locul lui Vasile Spătărescu a angajat pe Vasile Costinescu. Angajarea acestuia a fost aprobată de către primar începând cu data de 1 decembrie.

Timp de 30 de ani, până în anul 1947, la licitațiile organizate de primărie pentru întreținerea și repararea ceasurilor de la instituțiile publice din oraș, se vor înfrunța mai mulți ceasornicari: Vasile Costinescu, Morîț Iserovici, Solomon Marcovici, George Rosanier, proprietar al unui atelier de ceasornicărie franceză, cu diplomă de onoare obținută la Paris încă din anul 1911²¹, Vasile Zamfirescu, B. Davidescu, care exercita această meserie de 30 de ani, cu brevet de meșter, și care a

¹⁷ *Ibidem*, dos. 10/1893, f. 1v, 3-3v.

¹⁸ *Ibidem*, dos. 12/1894, f. 3.

¹⁹ *Ibidem*, dos. 13/1896, f. 20.

²⁰ *Ibidem*, dos. 18/1917, f. 4.

²¹ *Ibidem*, dos. 91/1927, f. 1.

lucrat și la Ploiești , Nicolae Dediu, cel care va câștigat licitația pentru perioada aprilie 1946-martie 1947, ultima licitație ținută înainte de instaurarea regimului comunist, în luna decembrie 1947.

Alături de acești ceasornicari, care reparau ceasurile instituțiilor publice și care, așa cum vedem, erau din ce în ce mai numeroși și mai interesați de această afacere, mai întâlnim, cel puțin în perioada interbelică, o serie de ceasornicari care nu au participat la astfel de licitații, dar care exercitau această profesie în ateliere particulare.

La nivelul orașului Piatra Neamț am identificat cinci astfel de meșteri ceasornicari, plus doi proprietari de ateliere de ceasornicărie, cărora le putem schița un portret foarte sumar.

Nadler Leon, născut la Piatra Neamț pe 25 decembrie 1913, cetățean român, de origine etnică evreu, religie mozaică, necăsătorit, domiciliat în Piatra Neamț. În data de 12 septembrie 1937, Comisia de calificare din Camera de muncă din Piatra Neamț aproba preschimbarea cărții de calfă pentru meseria de ceasornicar, obținută în 13 ianuarie 1931, în carte de lucrător cu aceeași meserie²².

Solomon Rosenberg, născut la Căiuți, județul Bacău pe 4 mai 1896, dar domiciliat în Piatra Neamț. În data de 26 septembrie 1922 Casa centrală a meseriilor, creditului și asigurărilor muncitorești „Breasla Mecanicilor”, Corporația Sf. Gh. din comuna Târgoviște, județul Dâmbovița, îi eliberează cartea de meșter ceasornicar. Pe 18 septembrie 1937 Comisia de calificare îi face o preschimbare a cărții, dar fără a preciza în ce grad²³. Probabil era vorba doar de o reînnoire.

Schwartz Marcu, născut la 8 ianuarie 1927 în comuna Roznov, județul Neamț, domiciliat în Piatra Neamț. Pe 1 februarie 1945, Arnold Aronovici, din Piatra Neamț, patron ceasornicar al firmei „La palatul diamantelor”, certifică faptul că Schwartz Marcu a fost în serviciul ceasornicăriei sale timp de 5 ani (în perioada mai 1939-februarie 1945) funcționând mai întâi ca ucenic în atelierul de ceasornicărie timp de 3 ani, iar restul de 2 ani activând în serviciul de lucrător ceasornicar. Pe data de 1 martie 1946, a trebuit să dea o probă practică în fața comisiei de calificare, constând în repararea unui ceas de mână și o probă orală ce privea cunoștințe generale referitoare la materialele de construcție a ceasornicelor și importanța oțelului în construirea ceasornicelor. A reușit să treacă de ambele probe și a obținut cartea de calfă²⁴.

Segal Marcel, născut la 5 martie 1904, în Piatra Neamț, domiciliat tot aici.

În data de 8 noiembrie 1929, Arnold Aronovici elibera un certificat care atestă că Segal Marcel a fost timp de 4 ani, între 10 octombrie 1925 și 10 octombrie 1929, șef în atelierul lui, menționând că a fost mulțumit de el. Pe 24 iunie 1939, percepția fiscală

²² **SJANN**, Fond Camera de muncă Neamț, dos. 17, f. 2v.

²³ *Ibidem*, dos. 18, f. 5v, 6.

²⁴ *Ibidem*, dos. 19, f. 2.

urbană din Piatra Neamț eliberează un certificat prin care Segal Marcel figurează înscris în rolurile acestei percepții cu impozit profesional de ceasornicar din anul 1930. Casa de Asigurări Sociale îl invită în 1933, pe 26 noiembrie, pentru a depune jurământul, fiind numit în comisia de examinare a meseriilor.

Camera de muncă Bacău – Oficiul Piatra Neamț îl invită pe 9 septembrie 1939 la atelierul lui Arnold Aronovici pentru a da examen în vederea obținerii cărții de capacitate profesională. Conform procesului verbal încheiat, a dat examen oral despre modul de funcționare a ceasornicilor și materialelor din care se confecționează, pentru care a primit calificativul satisfăcător. A obținut același calificativ și la proba practică, drept pentru care i s-a eliberat cartea de meșter²⁵.

Stoleru Marcu Schwartz, născut la 30 noiembrie 1902 în Piatra Neamț, de religie mozaică, domiciliat tot aici. El solicită să i se elibereze cartea de meșter în meseria de bijutier. În data de 18 octombrie 1945, Gerina Idel zis Vinkler, de meserie ceasornicar și bijutier din Piatra Neamț, certifică faptul că acesta a învățat meseria de bijutier și ceasornicar în atelierul său, începând din data de 8 mai 1916, cu singura întrerupere a stagiului militar din 1924 și a concentrărilor din 1939 lucrând și în prezent în atelierul lui. În tot acest timp a trecut prin fazele de ucenic, practicant și lucrător, în mod temeinic²⁶.

Ursu Nathan, născut la 28 mai 1909 în comuna Tg. Ocna, județul Bacău, dar domiciliat în Piatra Neamț. În data de 1 octombrie 1945, același meșter patron bijutier și ceasornicar din oraș, Arnold Aronovici, certifică faptul că Ursu Nathan a învățat meseria de bijutier și ceasornicar în atelierul lui începând cu data de 15 octombrie 1923, lucrând tot timpul, singura întrerupere fiind cea a concentrărilor din 1939, până la 1 septembrie 1944, dată de la care lucrează pe cont propriu. În tot acest timp, a trecut prin toate fazele: ucenic și lucrător, însușindu-și cunoștințe temeinice în meseria de bijutier și ceasornicar. Era asigurat la Casa Națională a Asigurărilor Sociale din 1935, în meseria de giuvaergiu²⁷.

Față de ceasornicarii din perioada antebelică, despre care nu știm de unde aveau cunoștințe în arta ceasornicăriei, observăm că în perioada interbelică toți cei care practicau acest nobil meșteșug erau meseriași profesioniști, cu stagii îndelungate efectuate în ateliere renumite, erau luați în evidențele Camerei de muncă, iar parcursul lor profesional era urmărit cu atenție. Epoca simplilor cunoscători se încheiase, iar acum venise momentul adevăraților profesioniști, care se dedicau și trăiau exclusiv din această artă.

²⁵ *Ibidem*, dos. 20, f. 3, 4, 6, 7, 9.

²⁶ *Ibidem*, dos. 23, f. 3.

²⁷ *Ibidem*, dos. 24, f. 4, 5.

Summary

The study aims to identify, based on archive documents, the craftsmen who practiced the art of repairing and maintaining clocks in the town of Piatra Neamț, between 1865-1947.

Keywords:

Clock, clockmaker, artisan, auction, Piatra Neamț City Hall.

Mauvais rêveurs, révoltés et terroristes: notes sur l'émergence du «type de l'anarchiste» dans la littérature

Adrian Tătăran

«À vrai dire, je ne comprends pas les anarchistes»
Joseph Conrad

«Alors on regarderait les gens avec un air sournois,
messieurs-mesdames prenez frayeur,
les gros bras du rêve sont parmi vous»
Alain Pessin

En 1897 apparaît un recueil de textes sur l'anarchisme¹, dont les contributeurs, parmi lesquels se trouvent le fameux César Lombroso et Alexandre Bérard, député de l'Ain, s'évertuent à rendre une image complète du «fléau anarchiste», ainsi que des anarchistes eux-mêmes et de la «pathologie» sociale associée. La démarche qui se veut scientifique vient dans un contexte assez trouble de la fin du siècle². Les attentats anarchistes du début de la décennie, la répression qui s'ensuit avec les «lois scélérates»³ en France et le «procès des trente», retentissent encore dans l'imaginaire des contemporains et dans les débats de l'époque.

¹ *Documents d'études sociales sur l'anarchie*, Lyon, A.-H. Stock Imprimeur-Éditeur, 1897.

² Auparavant, en 1881, les anarchistes réunis au congrès antiautoritaire de Londres, prônent l'action révolutionnaire et l'opposent nettement à l'action parlementaire et légale. Ils dénoncent comme duperie les formes politiques établies et réclament «la propagande par le fait» et «l'action insurrectionnelle» en vue de la révolution sociale. Les actes individuels de «terreur» se multiplient pendant la période suivante, pour aboutir aux attentats de Ravachol, à la bombe lancée par Vaillant dans le Parlement, aux attentats d'Émile Henry et à l'assassinat du président Carnot en 1894. Les journaux parlent d'un vaste complot anarchiste qui viserait la destruction de la société, tandis que le gouvernement passe à la répression. Les «lois scélérates» sont votées, certains écrivains et militants anarchistes sont arrêtés, d'autres prennent la fuite, les revues libertaires cessent d'apparaître. Une très bonne synthèse des événements a été présentée dans un recueil de textes et témoignages, *Ravachol et les anarchistes*, publié en 1970 à Paris aux éditions Julliard. Les textes ont été recueillis par Jean Maitron, auteur d'ailleurs d'une compréhensive histoire de l'anarchisme français qui fait figure d'ouvrage de référence sur le thème: *Le mouvement anarchiste en France: Des origines à 1914*, Paris, Librairie François Maspero, 1975.

³ Il s'agit de trois lois votées dans le Parlement après l'explosion de la bombe de Vaillant, en 1893. On y réintroduit le délit d'opinion et on criminalise, par exemple, toute sympathie ou «acte de

Presque dans la même période, un autre mouvement, celui des «en-dehors», des «illégalistes» et des «hors de la loi» vient de «contaminer» l'anarchie avec l'idée de la reprise individuelle, ou «du droit au vol»⁴. Il s'agit d'une des plus intéressantes pages de l'histoire de l'anarchisme et qui, d'ailleurs, a inspiré peut-être le plus l'imaginaire littéraire⁵.

Pas surprenant donc que l'image de l'anarchisme et des anarchistes qui se détache des textes de Lombroso et de Bérard n'est point flatteuse :

«(...) les anarchistes dynamitisants se rapprochent de tous les criminels de droit commun; ils s'en rapprochent par leur nature toute entière: les caractères des criminels ordinaires, de tous les criminels, ils les ont tous et tous au suprême degré»⁶.

De plus, dans le même article, Alexandre Bérard, en faisant référence au fameux «procès des trente», qui avait rassemblé sur le même banc des accusées des écrivains anarchistes tels que Jean Grave, Sébastien Faure ou Félix Fénéon et des voleurs de droit commun, poursuivis ensemble pour avoir pris part à une «association de malfaiteurs», ajoute au sombre tableau déjà esquissé la condamnation de l'anarchisme lui-même comme «secte» dont l'idéologie serait bien le pillage, le chaos et le meurtre⁷. Comme dans le cas du procès, l'accusation d'Alexandre Bérard frappe dans le tas, mettant sur le même plan l'écriture et l'assassinat, la critique sociale et le banditisme, la philosophie et le cambriolage⁸. La condamnation «littéraire» et la condamnation criminelle vont aller, comme on va le voir, de pair.

Même s'il avoue dans un premier instant sa «répugnance» quant au sujet, César Lombroso essaye de s'acquitter honorablement de sa dette d'homme de science et «positiviste». Il note au début de son analyse que l'anarchisme lui paraît une théorie

propagande anarchique», en le considérant comme délit concernant les associations de malfaiteurs. Voir Jean Maitron, *Le mouvement anarchiste en France: Des origines à 1914*, Paris, 1975, p. 252.

⁴ On peut y rappeler les exploits du remarquable cambrioleur anarchiste Alexandre Marius Jacob et de sa bande, «Les Travailleurs de la Nuit», qui inspira plus tard le personnage d'Arsène Lupin de Maurice Leblanc. Jacob écrit ses *Souvenirs d'un révolté* et aussi un manifeste de la «voie illégale», paru en 1905, *Pourquoi j'ai cambriolé*. La période de la reprise individuelle conclut avant la Grande Guerre avec «les bandits tragiques» de la bande à Bonnot, proches des milieux individualistes autour de la revue *L'Anarchie*.

⁵ À part une littérature officielle qui reprend cette image ambiguë de l'anarchiste en révolté hyperbolique, en poseur-de-bombes, en révolutionnaire ou en cambrioleur-héros, il y a aussi une littérature qui explore l'illégalisme libertaire du point de vue des anarchistes eux-mêmes, tel le roman de Georges Darien, *Le Voleur*, paru en 1898. Le volume causa un scandale à l'époque et Darien fut accusé d'avoir publié plutôt un compte-rendu qu'une œuvre de fiction. Voir Georges Darien, *Le voleur*, Paris, P.-V. Stock éditeur, 1898.

⁶ Alexandre Bérard, «Les mystiques de l'anarchie», in *Documents d'études sociales sur l'anarchie*, Lyon, A.-H. Stock Imprimeur-Éditeur, 1897, p. 9.

⁷ «L'anarchie c'est l'assassinat», *ibidem*, p. 10.

⁸ Le procès finira d'ailleurs avec l'acquittement des écrivains anarchistes. Tout de même, après les retentissants procès des terroristes, on pourrait parler dans ce cas effectivement d'un procès de la «littérature anarchiste» elle-même.

«absurde», la «négation du bon sens» et, somme toute, un «énorme recul» qui entraverait la marche du progrès, en y infiltrant des rêves préhistoriques, barbares⁹.

Le portrait fait par Lombroso aux anarchistes est resté d'ailleurs fameux et a le mérite – si on peut le nommer ainsi – d'essayer une compréhension plus nuancée du phénomène, en ajoutant, à part l'analyse des penchants criminels innés des anarchistes, la mention de quelques figures intellectuelles et littéraires de l'époque, «hommes de haute conscience et de vaste compréhension»¹⁰, tels que Tolstoï, Zola ou Ibsen. Il les range parmi les hauts esprits révoltés qui, bien qu'anarchisants¹¹ tout au moins, ne font pas l'objet direct de son exposition. Cette mention apparemment mineure dans l'économie du texte n'est pas sans intérêt, car elle introduit une certaine indécision dans l'image de l'anarchiste criminel et dégénéré, bien que Lombroso essaye d'en justifier l'usage pour souligner le contraste entre l'écrivain légitimement révolté, qui démasquerait les maux sociaux, et la canaille qui, poussée par sa nature brutale et par un ressentiment haineux, s'attaque à la société des honnêtes gens. Il n'hésite pas quand-même à rebrousser chemin à ce sujet quant aux auteurs ouvertement anarchistes, comme le géographe Élisée Reclus ou le prince Kropotkine. Lombroso les mélange aux criminels, quoiqu'il le fasse d'une manière atténuée, seulement pour exprimer leur appartenance atypique à l'infamante catégorie:

«Il est facile dès lors de comprendre que les fauteurs de l'anarchie soient composées (sauf très peu d'exceptions, telles que Reclus et Kropotkine) en majeure partie de criminels et de fous et quelquefois des uns et des autres ensemble»¹².

En plus, le fait que Lombroso dédie une importante partie de son texte à l'analyse et à la réfutation des propos anarchistes de Kropotkine, en avouant en même temps une certaine perplexité liée à la besogne, car certaines parties lui paraissent bien

⁹ César Lombroso, «L'anarchisme et ses héros», in *Documents d'études sociales sur l'anarchie*, Lyon, A.-H. Stock Imprimeur-Éditeur, 1897, p. 119.

¹⁰ *Ibidem*, p. 120.

¹¹ Les sympathies anarchistes d'Ibsen sont bien connues, l'écrivain norvégien étant d'ailleurs considéré comme un des « nôtres » par les anarchistes. Emma Goldman lui dédie une bonne partie de son essai sur le rôle du drame dans le disséminement de la pensée radicale (Emma Goldman, *Anarchism and other essays* [Anarchisme et autres essais], New York, Dover Publications, 1969), tandis que la réception favorable dont il jouit en France est due en bonne mesure aux chroniques enthousiastes d'Octave Mirbeau, important écrivain et critique anarchiste du XIXe siècle. En ce qui concerne la relation de Zola avec le milieu anarchiste, le recueil de textes présentés par Vittorio Frigerio (*Émile Zola au pays de l'Anarchie*, Grenoble, ELLUG, 2006) nous en offre une image compréhensive et complexe. Il suffit de dire, qu'à part les polémiques avec les anarchistes de son temps, « l'anarchiste » reste un personnage récurrent pour Zola: les romans *Germinal* et *Paris* en semblent avouer un intérêt apparenté à la fascination. Cependant ses œuvres sont publiées et longuement commentées dans les revues anarchistes. *Germinal* est même considéré comme un roman-repère par les anarchistes français, un «véritable détonateur du rêve» et de la révolte (Vittorio Frigerio, *Émile Zola*, p. 38-39).

¹² César Lombroso, *op. cit.*, p. 131.

justifiées tandis que «le tout en resterait non moins inexplicable et absurde»¹³, met en évidence une certaine illisibilité propre à l'anarchisme, une certaine résistance face aux récits explicatifs, qui lui valent également sa traduction en justice sous le masque du criminel et du terroriste et sa carrière littéraire ultérieure sous le même masque.

L'anarchiste – fut-il homme de lettres ou bandit – reste pour Lombroso celui qui, par sa nature même, met radicalement en question la maîtrise officielle du sens des choses en général. Bref, un dégénéré, un fou qui s'attaque à la propriété et à l'ordre: fut-elle la propriété des termes, en écrivain, ou la propriété des honnêtes gens, en criminel. La différence semble être seulement de degré, pas de nature. Le mythe d'une conspiration anarchiste, qui impliquerait au même titre les écrivains, les militants, les cambrioleurs et les dynamiteurs, intensément véhiculé à l'époque, est repris par Lombroso dans cette idée d'un fondement maladif et criminel en soi que tous les libertaires partagent.

L'anarchiste en criminel connaît par la suite un prodigieux traitement fictionnel¹⁴, sa traduction en justice n'étant que le revers d'une traduction littéraire qui réussit à en faire un type bien défini, figure de «l'imaginaire collectif»¹⁵ dont le succès, même de nos jours, est indéniable. L'anarchiste poseur de bombes, le cambrioleur, le rebelle hystérique et dangereux, le fou, deviennent les marques du discours littéraire sur l'anarchiste. Mais le stéréotype littéraire représente en effet la figuration «en creux» de l'ouverture menaçante et énigmatique que l'anarchisme propose et expose. Un autre masque qui vient combler la figure illisible de l'anarchiste dans beaucoup de romans de l'époque, à part celle du criminel, du terroriste, du fou ou du monstre, est justement celle de l'étranger. Souvarine de *Germinal* ou les personnages exotiques et grotesques de Chesterton, tous des étrangers, en font une belle illustration.

Une pensée qui conteste les clôtures du langage, de l'organisation sociale, de la foi, de l'identité, de la hiérarchie; une vision radicale qui met à sac toutes les croyances, toutes les certitudes, qui prône l'affranchissement vers l'inconnu, est vouée à susciter le désir de la dompter dans un récit qui la ferait familière.

¹³ César Lombroso, *op. cit.*, p. 129.

¹⁴ La figure de l'anarchiste nourrit une littérature populaire d'aventure ou policière, mais prend aussi sa place dans la littérature des auteurs « institutionnels », dont les créations « (...) ont consigné à l'histoire, parfois peu regardante, une image très typée et étroite de ce que pouvaient être les militants. » (Vittorio Frigerio, *La Littérature de l'anarchisme. Anarchistes de lettres et lettrés face à l'anarchisme*, Grenoble, ELLUG, 2014, p. 17). Il s'agit ici, pour nommer seulement les plus connus auteurs, donc ceux qui ont laissé une forte empreinte dans l'imaginaire collectif par les portraits qu'ils avaient fait aux anarchistes, de Joseph Conrad (*The Secret Agent* [*L'agent secret*] et *The Anarchist* [*L'anarchiste*]), de G.K. Chesterton (*The Man who was Thursday: A Nightmare* [*Le nommé Jeudi: un cauchemare*]), ou de Villiers de l'Isle Adam et Jack London (à consulter l'ouvrage de Vittorio Frigerio déjà cité ci-dessus pour une présentation plus en détail du sujet, p. 147-157).

¹⁵ Alain Pessin, *La rêverie anarchiste 1848-1914*, Lyon, ACL, 1999, p. 5.

La surenchère littéraire concernant l'anarchisme est ambiguë: elle marque autant la fascination pour le héros subversif, pour le révolté maudit, et un authentique désir d'occultation, un effort d'assujettissement de la «bête anarchiste», le souhait du rétablissement du contrôle par un récit qui confirmerait une identité, un rôle pour «l'anar», fut-il celui du terroriste, du monstre ou du bandit. Mais, en fin de compte, «l'anarchiste» est précisément celui qui s'absente de ces récits¹⁶.

L'intégration de l'anarchiste dans le discours littéraire, sans parler ici bien sûr de la riche littérature issue des milieux libertaires¹⁷, se fait sous le signe d'un manque voulu, d'une absence conjurée et souhaitée en même temps. Elle est à proprement parler une représentation disciplinaire, une illustration où se joignent le discours du criminologue et celui des «mots d'ordre» de la fiction littéraire. Vittorio Frigerio parle d'un archétype qui se construit littérairement dans les romans «bourgeois» et dans la littérature policière de l'époque, archétype qui n'entretient que peu de relations avec la réalité même du mouvement militant. Cette inscription en littérature de «l'anarchiste» a une valeur «d'exorcisme» et une double fonctionnalité: réduire la complexité de la figure du révolutionnaire à quelques traits spectaculaires faciles à maîtriser dans le récit et, ainsi, l'intégrer à «l'idéologie conservatrice de la fiction policière»¹⁸. C'est justement dans les interstices de cette inscription (en partie manquée) que s'insère le fantasme de la conspiration anarchiste et du monstre omniprésent, sans forme et sans identité.

Afin de rassurer ses lecteurs face à ce visage opaque et inquiétant, Lombroso esquisse un portrait des traits physiques de l'anarchiste typique. Quand-même, il ne le fait pas directement. Il cite les mots d'un «magistrat distingué», qui lui fournit une description où la laideur se joint en toute cohérence à la dégénérescence morale, pour articuler ensemble de manière péremptoire la figure monstrueuse de l'anarchiste, son essence criminelle.

«En ce qui me concerne, je n'ai jamais vu un anarchiste qui ne fût boiteux, ou bossu, ou dont la figure fût symétrique. Ravachol, Prady offraient le type achevé de criminels nés, non seulement sur leur visage, mais par leur passion du mal, leur manque absolu de sens éthique, leur haine de la famille et leur indifférence pour la vie humaine»¹⁹.

¹⁶ Uri Eisenzweig, *Fictions de l'anarchisme*, Paris, Christian Bourgois Éditeur, 2001, p. 297.

¹⁷ Plusieurs ouvrages ont été dédiés à la littérature anarchiste française, parmi lesquels on pourrait noter ceux de Thierry Maricourt et de Caroline Granier. Voir Thierry Mariourt, *Histoire de la littérature libertaire en France*, Paris, Albin Michel, 1990 et Caroline Granier, *Les briseurs de formules: les écrivains anarchistes en France à la fin du XIXe siècle*, *Cœuvres-et-Valsery, Ressouvenances*, 2008.

¹⁸ Vittorio Frigerio, *op. cit.*, 2014, p. 152.

¹⁹ César Lombroso, *op. cit.*, p. 131-132.

La condamnation des anarchistes n'est pas tout de même sans nuance, car le criminologue italien différencie ensuite le type criminel achevé, représenté par Ravachol, le terroriste poseur de bombes, du type plutôt rêveur et déséquilibré, tel Vaillant, taré par une hérédité malheureuse et une vie misérable auxquelles s'ajouterait un penchant morbide, hystérique, excessif. D'ailleurs, le choix de Vaillant pour illustrer le type «hystérique», qui ne présente pas trop les traits du criminel – à part les oreilles «trop grandes et trop écartées»²⁰ – est un choix doublement significatif. D'une part, la bombe lancée par Vaillant dans la Chambre des Députés ne fait pas des morts, donc sa violence n'est pas meurtrière. D'autre part, il fait l'impression d'avoir plutôt un caractère «doux et timide», ce qui contrarie en bonne mesure la description de l'anarchiste en criminel faite jusqu'ici. Vaillant est, tout autant que Reclus ou Kropotkine, un type liminaire, situé quelque part entre l'attenteur dangereux et le rêveur incurable et inoffensif. Jugé d'hystérique, il fait preuve d'un tempérament «rêveur, extatique» et d'un altruisme excessif, que le criminologue italien qualifie de «folie morale»²¹.

Le portrait que Lombroso fait aux anarchistes suit ainsi les lieux-communs qu'une partie de la littérature officielle ou populaire va reprendre et développer, et presque la même dynamique des agencements. L'anarchiste en criminel se joint ainsi à l'anarchiste en «lecteur» confus et déséquilibré, en rêveur aveuglé par une compréhension incomplète de la réalité et animé par un penchant utopique maladif²².

Le texte de Lombroso conclut d'une manière toujours équivoque. Il indique d'une part l'anarchisme comme étant un symptôme de la misère sociale et d'un faible contrôle du gouvernement, un problème d'hygiène, comme celle du choléra; mais déconseille d'autre part l'application de la peine de mort pour les anarchistes tels que Vaillant, «(...) *chez qui le penchant vers le mal revêt une forme altruiste et qui, même par leur violente soif du nouveau, peuvent rendre services à l'humanité* (je souligne A.T.)»²³.

«Le monstre anarchiste», tel qu'il le voit Lombroso est l'effet d'un noyau de contradictions qui le font incompréhensible. Dans son extrême déchéance morale criminel, l'anarchiste de Lombroso reste plutôt un mauvais rêveur, dont les aspirations absurdes et le penchant vers l'excès le rendent incapable de différencier entre la vie et l'imagination; un fou, ayant parfois l'aspect respectable et doux, qui se grise de mots et devient victime de ses propres obsessions. Utopistes et poètes prisonniers des théories fantastiques, sans aucune emprise sur la réalité, les anarchistes y joignent une sensibilité fautive et un caractère déséquilibré. Lombroso identifie très bien ce rêve

²⁰ *Ibidem*, p. 132.

²¹ *Ibidem*, p. 136.

²² A voir pour cela l'excellente analyse du roman d'Henry de Montherlant, *Le Chaos et la nuit*, faite par Vittorio Frigerio, *op. cit.*, 2014, p. 89-93.

²³ César Lombroso, *op. cit.*, p. 138.

puissant de l'ailleurs qu'il désigne comme une «violente soif du nouveau» chez les anarchistes. Cette soif a deux facettes: une qui est chaotique, réfractaire, destructrice et séditeuse, prônant le crime contre la société, «le penchant vers le mal»; et une autre, la forme «altruiste», qui, bien que malade, revêt ce mouvement furieux et l'investit paradoxalement d'un désir de communauté, sous les auspices de l'errance, de la révolte, du nouveau, de la rupture²⁴. Mais, à l'avis de Lombroso, tout cet édifice est frêle et absurde, car purement théorique, éloigné de la réalité, trop littéraire. D'autre part, il est irrationnel et dangereux dans ses applications (toujours aberrantes et criminelles à l'avis du distingué criminaliste, il faut le rappeler), car justement pas suffisamment cohérent et... littéraire, exposé comme il est au gré d'un penchant obscur ou d'un désir informe (et de l'informe). Somme toute, «les anarchistes ont finalement le malheur d'avoir tort même quand ils ont raison et leur erreur est essentiellement théorique, abstraite et littéraire»²⁵.

Il y a d'ailleurs chez les anarchistes, comme le remarque Alain Pessin, une véritable «vocation du rejet» qui scelle d'une certaine façon leur parcours «d'exilés terrible du sort commun»²⁶. Cela n'est que le double de cette passion libertaire pour le cercle intime, pour la spontanéité affinitaire qui échapperait ainsi aux «machines d'identité» des pouvoirs établis. En fin de compte, les anarchistes contribuent eux-mêmes à brouiller les représentations et à multiplier les outrances dont on les charge. Ils exagèrent la caricature qu'on fait d'eux, «en se faisant un titre de gloire de l'appellation infamante que la société veut leur imposer»²⁷. Par une ironie «joyeuse et grave» ils expriment ainsi leur défi et l'intuition d'une différence radicale qui les rend inintelligibles pour le vocabulaire établi et de l'établi.

La création littéraire du type de l'«anarchiste», et sa prodigieuse carrière ultérieure, qui prolonge et nourrit à son tour le discours criminaliste, tient donc d'un procès où fascination et dénegation se joignent et dont le résultat reste toujours indécis. D'une part, il s'agit d'une tentative de discipliner et de ranger du côté de l'acceptable et du connu cette irruption menaçante et incompréhensible sur la scène sociale, politique et littéraire de l'époque. D'autre part, l'émergence de «l'anarchiste» en tant que personnage littéraire, bien qu'ayant un grand succès, ne fait que souligner ce qu'elle essaye d'une certaine façon d'occulter: la nouveauté radicale de cette sensibilité et son étendue effective, la plasticité et la fluidité de cette «rêverie anarchiste» qui incendie l'imaginaire de toute une époque et qui, d'une certaine façon, continue de le faire.

²⁴ La formule de la communauté négative proposée par Georges Bataille et reprise par Maurice Blanchot, semble donc mieux exprimer ce rêve ambigu de l'anarchiste: «la communauté de ceux qui n'ont pas de communauté» (Maurice Blanchot, *La communauté inavouable*, Paris, Minuit, 1983, p. 9).

²⁵ Vittorio Frigerio, *op.cit.*, 2014, p. 77.

²⁶ Alain Pessin, *op.cit.*, p. 41.

²⁷ Vittorio Frigerio, *op. cit.*, 2014, p. 152.

Résumé

En prenant comme point de départ article du célèbre César Lombroso, écrit et publié durant la période des «attentats anarchistes» en France et dans le contexte des «lois scélérates», qui criminalisaient l'anarchisme, le texte propose une esquisse de l'émergence du «type de l'anarchiste» en littérature et dans les discours juridique et criminalistique. L'anarchiste en «poseur-de-bombes», en révolté ou en criminel connaît par la suite un prodigieux traitement fictionnel, sa traduction en justice n'étant que le revers d'une traduction littéraire qui réussit à en faire un type bien défini, figure de «l'imaginaire collectif» dont le succès, même de nos jours, est indéniable. L'analyse que je propose tente justement d'illustrer l'unité fonctionnelle des divers discours sur «les anarchistes» et l'anarchisme, leur structure commune comme des discours de l'ordre et «mots d'ordre».

Mots-clés:

Anarchiste, anarchisme, littérature, Lombroso, criminologie.

A.D. Xenopol, Riria și revista „Arhiva”

Mircea-Cristian Ghenghea

Una din cele mai longevive publicații din peisajul intelectual românesc al veacurilor XIX-XX a fost revista ieșeană „Arhiva” (1889-1916; 1921-1940). Apărută inclusiv din necesitatea de a umple golul cultural resimțit în fosta capitală de principat după mutarea la București, în 1885, a periodicului Societății Junimea, „Convorbiri literare”¹, „Arhiva” a reprezentat o întreprindere publicistică de substanță, care a izbutit, treptat, să se impună în peisajul științific și literar al Iașilor, adunând în juru-i colaboratori cunoscuți nu doar în plan național, ci și peste hotare.

În textul nostru ne referim la un episod petrecut la începutul veacului al XX-lea, perioadă când, în cadrul Societății științifice și literare din Iași, sub egida căreia apărea „Arhiva”, numele dominant era, indiscutabil, A.D. Xenopol. Marele nostru istoric a fost, de altfel, și președinte al societății respective (1891 – august 1903 și 5 mai 1906 – septembrie 1908)², precum și director al publicației în cadrul aceluiași intervale temporale menționate³.

În anul 1901, probabil înainte de a părăsi funcția de Rector al Universității ieșene (fapt petrecut în octombrie 1901), A.D. Xenopol a reîntâlnit o fostă studentă de-a sa, Coralia Biberi (1869-1951), căsătorită Gatoschi. Respectiva reîntâlnire a provocat declanșarea unei teribile pasiuni a istoricului pentru fosta sa studentă, care avea să ducă, șapte ani mai târziu (în 1908), la căsătoria celor doi.

Coralia Biberi se găsea, atunci, la a doua căsătorie (cu Vasile Gatoschi⁴), prima fiind cu junimistul Vasile Burlă, despre care criticul literar Al. Cistelean arată că era

¹ Al. Zub, *Cu privire la începuturile Societății științifice și literare din Iași*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A.D. Xenopol»”, IX, Iași, 1972, p. 277-278

² Vezi „Arhiva”, anul XX, nr. 12, decembrie 1909, p. 474.

³ În perioada 13 noiembrie 1892 – decembrie 1893, Xenopol a fost director al „Arhivei” împreună cu Nicolae Leon; în noiembrie – decembrie 1892, Leon răspundea de partea literară, Xenopol de cea științifică; în 1893, rolurile s-au inversat, Xenopol coordonând partea literară, iar Leon pe cea științifică. Din ianuarie 1894 până în 1903 și apoi din mai 1906 până în septembrie 1908, A.D. Xenopol a fost singur director al revistei – vezi A.D. Atanasiu, *Directorii „Arhivei”, editorii, etc.*, în „Arhiva”, anul XXV, nr. 9 și 10, 1914, p. 405-406.

⁴ Acesta a decedat în anul 1903, pe când se afla la Berlin, după cum aflăm din paginile revistei „Arhiva”: „*Le Revue d'Europa* sub direcția comtesei M. Colonne publică începând cu numărul din Mai a.c. *Ultima rază din viața lui Eminescu*, minunatul poem cu care Riria a debutat în literatura română. Traducerea franceză este foarte bine făcută, urmând de aproape originalul, atât ca

un „om cu deosebire interesant, căci toată lumea îi lua nevestele; pe prima, pe Matilda Cugler, i-a luat-o Petru Poni; pe a patra, Coralia Biberi – numele civil al poetei Riria – Xenopol; de cele intermediare – Ana Mavrogheni și Adela Hloch, după inventarul lui Călinescu din *Istorie...*, nu știu ce s-a ales, dar sigur au nimerit bine, căci Burlă era trambulină cu noroc”⁵. Astfel că, în 1908, Xenopol și Coralia și-au contopit destinele, el aflându-se la a doua căsătorie (prima fusese cu Elisa Gal, de care se pare că a divorțat inclusiv din cauza unei anumite nepotriviri intelectuale⁶), ea la a treia, diferența de vârstă dintre ei fiind de 22 de ani. George Călinescu amintea faptul că această „matrimonie a stârnit veselia contemporanilor”⁷. Câteva informații referitoare la acest subiect au fost fructificate de către Sorin Iftimi într-un studiu din anul 2005⁸, în care s-a referit, însă, în principal la Vila Riria, casa lui A.D. Xenopol, aflată pe strada Vasile Conta.

Până la mariajul cu fosta sa studentă, marele nostru istoric a înțeles să-și manifeste pasiunea inclusiv prin intermediul promovării asidue a ceea ce el considera a fi talentul literar al Ririei – pseudonimul literar utilizat de Coralia Gatoschi. Pentru aceasta, a profitat din plin de faptul că era, atunci, director al revistei „Arhiva. Organul Societății științifice și literare din Iași”. Astfel că, mai ales în paginile acestei publicații a desfășurat o adevărată campanie de imagine în favoarea viitoarei sale soții. După cum a subliniat Al. Zub, în primul rând datorită lui Xenopol publicația a devenit mult mai receptivă la disciplinele umaniste și la creațiile beletristice⁹. Între acestea din urmă trebuie să le numărăm și pe cele ale Ririei.

Într-o lucrare recentă, Al. Cistelean precizează, în mod foarte caustic, faptul că, până pe la 1901, Riria „n-a supărat pe nimeni (literar vorbind [...])”¹⁰. Totul s-a schimbat, însă, după ce istoricului i s-au aprins călcâiele după fosta sa studentă.

idee cât și – lucru mai greu – ca formă. Cum spune în o notă, traducerea cată să fie o fotografie franceză a originalului român. Contesa Colonna a scris autoarei o scrisoare foarte măgulitoare în care spune că lucrarea ei se poate compara cu *Noaptea din Mai* a marelui Musset. Din nenorocire această scrisoare a sosit eminentei poete tocmai în momentul când o grea nenorocire a lovit-o, moartea iubitului ei soț, Vasile Gatoschi, decedat la Berlin, unde se dusesse spre a se căuta de-o boală de care suferea” – vezi rubrica *Notițe* în „Arhiva”, anul XIV, nr. 5 și 6, mai – iunie 1903, p. 278-279.

⁵ Al. Cistelean, *Zece femei*, Chișinău, 2015, p. 15.

⁶ Lucian Nastasă, *Intimitatea amfiteatrelor. Ipoteze din viața privată a universitarilor „literari” (1864-1948)*, Cluj-Napoca, 2010, p. 126-127: „Oarecum needucată, în adevăratul sens al cuvântului, se pare că a fost și prima soție a lui A.D. Xenopol, Elisa Gal, ce provenea de altfel dintr-o familie modestă, doar un frate al ei – Titus Gal – ajungând funcționar la Iași. În aceste împrejurări, pare firească apropierea lui Xenopol, ceva mai târziu, de Coralia Gatovski, cu care se va și căsători după divorțul de Elisa”.

⁷ G. Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*. Ediția a II-a, revăzută și adăugită. Ediție și prefață de Al. Piru, București, 1982, p. 442.

⁸ Sorin Iftimi, „*Vila Riria*” din *Iași, casa istoricului A.D. Xenopol*, în *Monumentul*, VI, Iași, 2005, p. 147-163.

⁹ Al. Zub, *op.cit.*, p. 282.

¹⁰ Al. Cistelean, *op.cit.*, p. 14.

Atunci când s-a produs declicul, „Xenopol avea 54 de ani. Vârstă fragilă absolut, desigur, mai ales în confruntarea cu puștoaice și studenți [...]”¹¹. Într-un articol publicat, unde altundeva, decât în paginile „Arhivei”, în anul 1902, Riria este văzută drept „unul din cele mai mari talente poetice ale neamului românesc”¹², directorul publicației mărturisind ingenuu: „Mărturisesc încă că [sic! – n.n.], dacă aș fi fost în stare să scriu o singură poemă ca acele ale Ririei, aș fi lasat istoria la o parte și m-aș fi datat poeziei”¹³.

Reacțiile criticii literare românești nu au fost, însă, pe măsura așteptărilor, nu neapărat ale Ririei, cât mai ales ale lui Xenopol! Totul a pornit, de altfel, după reîntâlnirea lor din 1901, când fostul rector al Universității ieșene a îndemnat-o să reia activitatea creatoare pe care Riria o întrerupsese încă în 1889¹⁴ și să-și scrie amintirile despre Eminescu, pe care aceasta îl întâlnise în zona băilor Repedea de lângă Iași, la sfârșitul anilor '80 din veacul al XIX-lea. Ca urmare, în anul 1902, paginile revistei „Arhiva” au fost pur și simplu inundate de creațiile lirice și dramatice ale Ririei.

Trebuie precizat aici faptul că publicarea poeziilor și a pieselor dramatice ale Coraliei Gatoschi în „Arhiva” s-a suprapus, în bună măsură, perioadelor în care Xenopol s-a aflat la conducerea revistei. Astfel, în anul 1903, îi apare o singură creație, e drept, de mare întindere, drama istorică *Chiajna și Ioan Vodă cel Cumplit*¹⁵. Din vara anului 1903 și până în primăvara lui 1906, nu mai regăsim nimic publicat de Riria în „Arhiva”, pentru ca în perioada mai 1906 – februarie 1908 să-i aflăm din nou numele printre autori. Ultimul text semnat de Riria în paginile periodicului ieșean poate fi identificat în anul 1912, când, în luna mai, a publicat poezia *Basarabia*, în contextul marcării unui veac de la anexarea teritoriului de la est de Prut de către Imperiul rus¹⁶, creația ei lirică venind, probabil, „la pachet” cu textul scris de Xenopol pentru aceeași conjunctură¹⁷.

Cu sprijinul fostului ei profesor, Riria a ajuns să-și întemeieze și să patroneze chiar propriul salon literar, frecventat, între alții, de către Emil Gârleanu. Cu toate acestea, creațiile sale literare, precum și modul în care acestea au fost promovate de

¹¹ *Ibidem*, p. 15.

¹² A.D. Xenopol, *Un nou poet de frunte*, în „Arhiva”, anul XIII, nr. 7 și 8, iulie – august 1902, p. 300. Xenopol a scris, totuși, și texte literare, inclusiv poezii. A utilizat câteva pseudonime (precum I. Laur, Rama și Vitold), publicând peste 80 de creații lirice în paginile „Arhivei” (semnate cu primele două pseudonime); pe al treilea l-a utilizat o singură dată în revistă, la relatarea unor impresii de călătorie – vezi Vitold, *O excursiune la Karlsbad*, în „Arhiva”, anul VII, nr. 9 și 10, septembrie – octombrie 1896, p. 469-487.

¹³ A.D. Xenopol, *op.cit.*, p. 299.

¹⁴ Al. Cistelean, *op.cit.*, p. 15.

¹⁵ Riria, *Chiajna și Ion Vodă cel Cumplit*, în „Arhiva”, anul XIV, nr. 5 și 6, mai – iunie 1903, p. 185-275.

¹⁶ Eadem, *Basarabia*, în „Arhiva”, anul XXIII, nr. 5, mai 1912, p. 197-198.

¹⁷ A.D. Xenopol, *Răpirea Basarabiei*, în „Arhiva”, anul XXIII, nr. 5, mai 1912, p. 198-200.

Xenopol, nu au reușit decât să irite critica de la începutul veacului al XX-lea, fapt care l-a nemulțumit pe istoric, acesta considerând că a fost orchestrată o campanie monstruoasă împotriva celei pe care o considera următorul Eminescu¹⁸.

Trebuie menționat și faptul că, după debutul agresivei campanii de imagine în favoarea Ririei, au apărut, inevitabil, reacții pro și contra. Tabăra care contesta valoarea literară și artistică a creațiilor acesteia a reacționat virulent atât după apariția volumului *Cânturi noue*, București, 1902, cât și după publicarea, în paginile „Arhivei”, a creației dramatice *Chiajna și Ion Vodă cel Cumplit*, în 1903. Printre cei care au luat atitudine s-au numărat Sextil Pușcariu, N. Iorga, Ilarie Chendi. A existat, însă, după cum am menționat, și tabăra celor care apărau, din varii motive și interese, opiniile lui Xenopol despre valoarea creațiilor literare ale Ririei. Aceștia erau, în bună parte, apropiați ai redacției „Arhivei” sau se numărau printre cei cu unele socoteli vizând mize care aveau de-a face în mai mică măsură cu sfera literaturii¹⁹.

Din paginile revistei ieșene am putea desprinde ideea că promovarea Ririei nu s-a limitat la planul național și literar; A.D. Xenopol a încercat, probabil, să contribuie și la conturarea unei activități și reputații internaționale a celei care avea să-i devină soție, prin angrenarea acesteia în diverse manifestări și congrese de peste hotare, precum al VII-lea Congres internațional de psihologie, desfășurat la Roma, în perioada 25-27 aprilie 1905²⁰.

¹⁸ Astfel, în anul 1906, într-o primă notă de subsol a poeziei *La Mormânt*, în „Arhiva”, anul XVII, nr. 10, octombrie 1906, p. 441-445 (în fapt, o republicare cu mici modificări a textului din anul XIII, nr. 3 și 4, martie – aprilie 1902, p. 120-123), se arată: „Riria are un adevărat cult pentru Eminescu, pe care l-a slăvit în mai multe scrieri ale ei. Ea are, în chipul ei de a cugeta asemănarea cu marele poet, nu e imitatoare, ci perechea lui originală. Riria este vrednica urmașă a lui Eminescu. Critica nepărtinitoare, când îi va veni timpul să-și rostească verdictul asupra marelui poet, nu va putea decât să întărească această judecată” (p. 441).

¹⁹ Printre aceștia îi amintim pe A. Vojen, Constantin Al. Ionescu (cunoscut în posteritate drept Caion, cel care l-a acuzat pe Caragiale că ar fi plagiat piesa de teatru *Năpasta*), Gh. Ionescu-Gion, Nicolae Rădulescu-Niger etc. Menționăm, în continuare, câteva texte din „Arhiva” în care sunt laudate și apărate calitățile literare ale Ririei: A.D. Xenopol, *Un nou poet de frunte*, în „Arhiva”, anul XIII, nr. 7 și 8, iulie – august 1902, p. 297-300; Alexandru Valeriu, recenzie a piesei de teatru *Elvira*, tragedie în 5 acte de Riria, București, Göbl, un vol. de 117 p., în „Arhiva”, anul XIII, nr. 11 și 12, noiembrie – decembrie 1902, p. 565-574; *Un articol din Liberalul*, în „Arhiva”, anul XIII, nr. 11 și 12, noiembrie – decembrie 1902, p. 578-579; Ionescu-Gion, *Eminescu și Riria*, în „Arhiva”, anul XIV, nr. 2 și 4, martie – aprilie 1903, p. 153-156; *[Câțiva au întâmpinat că în admirabila poezie a Ririei]*, în „Arhiva”, anul XVIII, nr. 5, mai 1907, p. 235-236; B.G. Vasile, recenzie a cărții scrise de Riria, *Cânturi și poeme*, 1902, 1908, Iași, Editura Iliescu, Grossu et comp., în „Arhiva”, anul XX, nr. 2, februarie 1909, p. 92-96.

²⁰ Ilie Ghibănescu, *[În zilele de 25-27 Apr. a.c.]*, în „Arhiva”, anul XVI, nr. 7 și 8, iulie – august 1905, p. 380: „În zilele de 25-27 Apr. a.c. s-a ținut la Roma al VII congres internațional de psihologie. Țara noastră a fost reprezentată prin d-na Riria și d. A.D. Xenopol.

Interesantele lor comunicări vor apărea în marea revistă italiană de sociologie. Asupra acelor comunicări vom reveni”. Vezi și însemnarea *[A apărut în Roma un mare volum]*, în „Arhiva”, anul XVII, nr. 5, mai 1906, p. 239, unde este semnalată apariția actelor Congresului internațional de psihologie ținut la Roma, în 1905, la care România fusese reprezentată de Coralina

Fulminanta pasiune a lui Xenopol pentru fosta sa studentă a dus inclusiv la unele incidente și conflicte, putând fi identificată și o oarecare miză politică, pe fondul vechii adversități dintre liberali și conservatori²¹. Astfel, în data de 12 februarie 1903, ziarul „Adevărul” din București publica o telegramă intitulată *Scandalul din Iași*, al cărei conținut era următorul: „Iași, 10 februarie. – Săghinescu, cunoscutul antisemit, publicând în ziarul «Liberalul» din localitate un articol injurios la adresa profesorului universitar A.D. Xenopol și a poetei Riria, d. Xenopol întâlnindu-l în strada Muzelor, i-a tras două bastoane peste cap.

Tot orașul discută cu animațiune acest incident”²².

Două zile mai târziu, „Adevărul” revenea cu o corespondență consistentă, publicată chiar pe prima pagină a ediției sale de seară din 14 februarie, intitulată *Cum o polemică literară degenerază în bătaie*²³, în care era descrisă derularea întregii întâmplări care făcuse să vuiască târgul Iașilor în acea lună și în care bastoanele deveniseră palme! Astfel, într-un final, după cum arată corespondentul „Adevărului”, „D. V. Săghinescu, pensionar și unul din cunoscuții antisemiți din Iași, s-a făcut cunoscut unui număr restrâns de cititori prin mai multe articole așa zise critice în cari a atacat mai întâi pe Șăineanu și promitea să critice pe Gh. Coșbuc sub titlul «Furculița d-lui Coșbuc» – maniacul diminutivelor –; pe d. Xenopol sub titlul: «Ramolizmentul d-lui Xenopol și geniul Ririei» și pe d. A.C. Cuza – anarhistul Universității din Iași. [...]

Gatoschi (Riria), A.D. Xenopol, dar și de Nicolae Vaschide, ce nu fusese amintit în semnalarea lui Ilie Ghibănescu din 1905: „Acest volum conține o mulțime de lucrări din cele mai interesante din domeniul întregii psihologii. Trei persoane din România au luat parte la lucrările congresului și anume d-na Coralie Gatovski Riria care a cetit o lucrare *Observations psychologiques sur le langage dramatique*, reprodușă la p. 291 a volumului; d. N. Vaschide care a făcut două comunicațiuni din domeniul psihologiei morbide: *sur le dédoublement de la conscience chez certains névropathes* (p. 496) și *Recherches expérimentales sur la localisation des hallucinations chez certains aliénés* (p. 507) și d. A.D. Xenopol care a cetit o comunicare *sur l'interprétation psychologique des faits historiques* (p. 356)”.

²¹ O asemenea perspectivă apare inclusiv în paginile „Arhivei”, pe fondul conflictului cu periodicul local „Liberalul” – a se vedea *Un articol din Liberalul*, în „Arhiva”, anul XIII, nr. 11 și 12, noiembrie – decembrie 1902, p. 578-579. Este reprodus un articol (intitulat *Scurt răspuns*) apărut în periodicul „Liberalul” din 9 decembrie 1902, redacția „Arhivei” (poate chiar A.D. Xenopol în persoană) considerând că operele Ririei sunt ignorate cu răutate de publicistica românească, fiind la mijloc unele interese politice: „Publicăm ca document articolul apărut în Liberalul din 9 Decemvrie a.c. pentru a păstra posterității un exemplu de modul cum se judecă din punct de vedere politic operele de cea mai înaltă valoare poetică și dramatică ce s-au produs în ultimele timpuri. Cine va ceti poeziile Ririei și drama ei *Elvira* își va face o tristă idee despre cei ce au putut scrie asemenea aprețuiri” (p. 578).

²² Riga, *Scandalul din Iași*, în „Adevărul”. Ediția de seară, anul XVI, nr. 4863, 12 februarie 1903, p. 3.

²³ Idem, *Cum o polemică literară degenerază în bătaie*, în „Adevărul”. Ediția de seară, anul XVI, nr. 4865, 14 februarie 1903, p. 1.

La rubrica «Tribuna liberă» din *Liberalul* d. Săghinescu insulta în mod grosolan pe d. Xenopol și intra în viața privată a Ririei și a d-lui Xenopol.

În seara de 16 crt. în strada Muzelor, d. A.D. Xenopol, pentru prima oară în viața sa a răspuns la insulte nu cu condeiul, ci cu palme²⁴.

Lăsând, însă, la o parte toate aceste aspecte care țin mai mult de cancanul epocii de atunci, trebuie să fim de acord cu observația lui Al. Cistelean, conform căreia Riria „i-a luat cu totul mințile lui Xenopol – mințile critice, firește (celelalte, treaba lui)”²⁵. Poate că una din cele mai elocvente și, în același timp, usturătoare concluzii la toată zarva declanșată de Xenopol în legătură cu talentul literar al Coraliei Gatoschi (devenită, ulterior, Xenopol) îi aparține lui Ilarie Chendi: „În preajma celui mai luminos luceafăr al literaturii noastre a răsărit o stea. E văzută și admirată, ce e drept, numai de astronomii din Iași, cărora le revine meritul de a o fi descoperit. [...]

E bine să prețuim munca fiecăruia. Dar o muncă de prisos, chinuitoare pentru cel ce o săvârșește și mai chinuitoare pentru cei chemați a o aprecia nu are dreptul la îngăduința cetitorului.

Riria a fost introdusă în publicitate ca un geniu. Între ea și poeții geniali nu este însă altă legătură decât «cerneala și hârtia», și e bine să știe asta pentru ca biografiile, atât de luxos tipărite, să nu seducă pe nimeni²⁶.

Dispariția Ririei de pe eșichierul literaturii române de la începutul veacului al XX-lea a fost o consecință inevitabilă, am putea spune, în condițiile în care ansamblul criticii literare de la noi, atunci și ulterior, a indicat fără ezitare nivelul calitativ scăzut al creațiilor acesteia. G. Călinescu abia o menționează în *Istoria* sa; sintezele literare și volumele dedicate istoriei literaturii române din veacul al XX-lea de asemenea. Despre Riria s-a mai auzit după anul 1920, când a decedat A.D. Xenopol (27 februarie 1920) – în 1921, aceasta a donat Bibliotecii din Arad²⁷ peste 2000 de volume ce aparținuseră marelui istoric²⁸. „În semn de recunoștință față de donația făcută de soția lui Xenopol, arădenii vor ridica istoricului un bust de bronz opera sculptorului Gheorghe Groza, care va fi dezvelit în anul 1929 care a fost așezat în fața Palatului Cultural, iar Riria a fost declarată cetățeană de onoare a orașului Arad²⁹”.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ Al. Cistelean, *op.cit.*, p. 15.

²⁶ Ilarie Chendi, *Scrieri*, vol. III. Ediție, note și comentarii de Dumitru Bălăeț, București, 1990, p. 45.

²⁷ Actualmente, instituția se numește Biblioteca Județeană „A.D. Xenopol”.

²⁸ Pentru o prezentare generală a acestui aspect legat de donația în cauză, vezi articolul lui Constantin Dobrescu, *A.D. Xenopol – un istoric cetățean (1847-1920)*, în „Revista Nouă”. Seria a IV-a, anul X, nr. 5 (78), 2013, p. 90-91.

²⁹ *Ibidem*, p. 91.

Pe drept cuvânt, Al. Cistelecan conchidea, în textul său dedicat Ririei: „Dacă Xenopol ar fi avut cât de cât dreptate, Eminescu n-ar mai fi fost singur în posteritate. Și ce bine i-ar fi stat literaturii noastre să aibă o așa pereche de genii: Eminescu-Riria. Din păcate, ghinionul național a făcut ca Riria să fie doar interesant personaj de comedie literară”³⁰.

ANEXĂ

Creațiile literare ale Coraliei Gatoschi (Riria) publicate în paginile revistei „Arhiva”:

- *Ultima rază din viața lui Eminescu*. Anul XIII, nr. 1 și 2, ianuarie – februarie 1902, p. 1-39.
- *Inspirarea și Poetul sărac*. Anul XIII, nr. 3 și 4, martie – aprilie 1902, p. 97-102.
- *La Mormânt*. Anul XIII, nr. 3 și 4, martie – aprilie 1902, p. 120-123.
- *Stavilă și avânt (Bătrânul și Tânărul)*. Anul XIII, nr. 5 și 6, mai – iunie 1902, p. 197-204.
- *Vedenie*. Anul XIII, nr. 5 și 6, mai – iunie 1902, p. 225-231; nr. 7 și 8, iulie – august 1902, p. 301-302.
- *La stele*. Anul XIII, nr. 5 și 6, mai – iunie 1902, p. 227-228.
- *Dochia*. Anul XIII, nr. 5 și 6, mai – iunie 1902, p. 229-231.
- *Vrăjitoarea*. Anul XIII, nr. 7 și 8, iulie – august 1902, p. 303-305.
- *Mamei mele*. Anul XIII, nr. 7 și 8, iulie – august 1902, p. 306-307.
- *Cisla păsărilor*. Anul XIII, nr. 7 și 8, iulie – august 1902, p. 308-309.
- *Elvira. Tragedie în 5 acte*. Anul XIII, nr. 9 și 10, septembrie – octombrie 1902, p. 393-409 (este publicat doar actul al doilea al acestei creații dramatice).
- *La Magdalena lui Canini*. Anul XIII, nr. 9 și 10, septembrie – octombrie 1902, p. 440.
- *Gândiri*. Anul XIII, nr. 9 și 10, septembrie – octombrie 1902, p. 438-439.
- *Ultimii trandafiri*. Anul XIII, nr. 9 și 10, septembrie – octombrie 1902, p. 441.
- *Anotimpurile*. Anul XIII, nr. 9 și 10, septembrie – octombrie 1902, p. 442.
- *Rinul și domul*. Anul XIII, nr. 11 și 12, noiembrie – decembrie 1902, p. 489-491.
- *Inimă*. Anul XIII, nr. 11 și 12, noiembrie – decembrie 1902, p. 509.
- *Am stat...* Anul XIII, nr. 11 și 12, noiembrie – decembrie 1902, p. 510.
- *Chiajna și Ioan Vodă cel Cumplit*. Anul XIV, nr. 5 și 6, mai – iunie 1903, p. 185-275.
- *Patru decenii*. Anul XVII, nr. 5, mai 1906, p. 203-204.
- *Lui Alecsandri*. Anul XVII, nr. 9, septembrie 1906, p. 373-374.
- *La Mormânt*. Anul XVII, nr. 10, octombrie 1906, p. 441-445 (publicată, cu unele modificări, și în anul XIII, nr. 3 și 4, martie – aprilie 1902, p. 120-123).
- *Dijma*. Anul XVII, nr. 10, octombrie 1906, p. 445.
- *Dor viu*. Anul XVII, nr. 11, noiembrie 1906, p. 484-485.

³⁰ Al. Cistelecan, *op.cit.*, p. 27.

- *Toamna*. Anul XVII, nr. 12, decembrie 1906, p. 525-526.
- *Gândiri*. Anul XVII, nr. 12, decembrie 1906, p. 526-527 (publicată și în anul XIII, nr. 9 și 10, septembrie – octombrie 1902, p. 438-439).
- *Strădănuiri*. Anul XVIII, nr. 1, ianuarie 1907, p. 1-2.
- *Revino*. Anul XVIII, nr. 1, ianuarie 1907, p. 15.
- *Romei*. Anul XVIII, nr. 2, februarie 1907, p. 49.
- *Stavilă și avânt (bătrânul și tânărul)*. Anul XVIII, nr. 3, martie 1907, p. 97-103 (publicată și în anul XIII, nr. 5 și 6, mai – iunie 1902, p. 197-204).
- *Lor și nouă*. Anul XVIII, nr. 4, aprilie 1907, p. 145.
- *Soare vrem*. Anul XVIII, nr. 5, mai 1907, p. 193-194.
- *Ostașii (După luptă)*. Anul XVIII, nr. 5, mai 1907, p. 195-197.
- *Altă credință*. Anul XVIII, nr. 6, iunie 1907, p. 241-245.
- *Valuri și unde*. Anul XVIII, nr. 6, iunie 1907, p. 246-247.
- *Nașterea Versului*. Anul XVIII, nr. 10, octombrie 1907, p. 417.
- *Îți spune*. Anul XVIII, nr. 10, octombrie 1907, p. 418.
- *1907 Spre iarnă*. Anul XVIII, nr. 11, noiembrie 1907, p. 465.
- *Dor hain*. Anul XVIII, nr. 11, noiembrie 1907, p. 466.
- *Frunză verde*. Anul XVIII, nr. 11, noiembrie 1907, p. 467.
- *Copiilor mei*. Anul XVIII, nr. 12, decembrie 1907, p. 513-515.
- *Vrăjitoarea*. Anul XIX, nr. 2, februarie 1908, p. 57-58 (publicată și în anul XIII, nr. 7 și 8, iulie – august 1902, p. 303-305).
- *Basarabia*. Anul XXIII, nr. 5, mai 1912, p. 197-198.

Summary

At the beginning of the 20th century, the great Romanian historian A.D. Xenopol considered that he discovered a huge literary talent, namely Coralia Gatoschi (pen name Riria), who would become his wife a few years later (in 1908). Unfortunately for her and especially for her future husband, the contemporary critics did not agree with his opinion and have promptly reacted to the publication and vivid promotion of Riria's various poems and plays. The dispute regarding the literary qualities of Coralia Gatoschi also had some hilarious episodes which involved press conflicts and even a physical confrontation which fuelled the small talk within the intellectual circles in Iași and in the Romanian Kingdom.

Keywords:

A.D. Xenopol, Riria, the journal „Arhiva”, Romanian literature, scandal.

Portretul unui european veritabil – Camil Petrescu

Anton Adămuț

Această încercare portretistică dă seamă de mărturiile contemporanilor, din orice direcție vor fi venind, și de mărturiile autorului însuși. În ceea ce privește maniera de refacere a unei personalități, aceasta îmi pare a fi calea cea mai nimerită. Despre Camil Petrescu este vorba. Să vedem și cum!

Vara anului 1928 a oferit, în „Universul literar” și în „Cuvântul”, o polemică asupra „noii generații” între Camil Petrescu și Mircea Eliade. Eliade, după ce Camil Petrescu îi adresează calificativul de „frazolog frenetic și mistic”, răspunde: „Eu am greșit, o mărturisesc. Îl crezusem inteligent și – cât de cât – cetit. M-am înșelat. Ei și? Trebuie să se supere? Parcă numai d. Camil Petrescu e prost și incult în republica noastră? D. Camil Petrescu nu trebuie să dispereze. Continuând răsfoirea atentă a *Larousse*-ului, poate culege cunoștințe direct renumeratorii”¹. Două săptămâni mai târziu Eliade răspunde unui articol semnat de Camil Petrescu în „Universul literar”: „[...] d. Camil Petrescu crede despre toți adversarii săi că sunt scoși din circulație în urma polemicilor. Nouă ne-a mărturisit recent că – datorită polemicei sale – «suntem definitiv clasați». Astfel indigenii insulei Fidji când spun despre un om că e mort – e inutil să li se dovedească viața prin exercițiul funcțiilor organice; el e socotit răposat definitiv și se procedează la toaleta mortuară”². E dincolo de orice îndoială că s-au înșelat amândoi, unul cu privire la celălalt. De altfel, nouă ani mai târziu, în articolul „Dictatura și personalitatea”, Eliade va scrie: „Ce campion al personalității a ajutat pe Camil Petrescu pentru primatul inteligenței și al valorilor personale? După câte știu, nici un politician n-a oferit lui Camil Petrescu, bunăoară, un departament pe care să-l conducă. Au fost promovate nulitățile, toți semidoctii și șnapanii vieții publice, toți slugoii din Levant”³. Iar C. Noica scria în același ziar: „Când însă d. Camil Petrescu, un distins doctor în filosofie, și nimic mai mult ca titlu, își va da la iveală vederile d-sale asupra esteticei, publicul va fi încercat de un factor de interes în plus”⁴.

¹ Mircea Eliade, ... și *Camil Petrescu*, în „Cuvântul”, 4 iulie, 1928, p.1.

² Idem, *Final de polemică*, în „Cuvântul”, 18 iulie, 1928, p. 1-2.

³ Idem, *Dictatura și Personalitatea*, în „Vremea”, 28 martie, 1937, p. 3. În 1936, de Anul Nou, Camil Petrescu scria lui Eliade: „Mi-e dor să ne mai certăm”!

⁴ Constantin Noica, *Filosofie și Universitate*, în „Vremea”, 24 octombrie, 1937, p. 8.

Într-o scrisoare datată 13 iulie 1943, Noica îi scria lui Camil Petrescu: „după impresia mea, dacă are cineva geniu în lumea românească, nu e exclus să fiți d-voastră. Numai că vă cheltuiți geniul în a apăra ceva care nu merită apărarea totdeauna”⁵. Camil Petrescu, dezvăluie Noica, era pentru generația Eliade, Cioran, Ionescu, Comarnescu, un intelectual straniu, extraordinar și de o susceptibilitate care-i crea imediate antipatii. Putea simula orice și era proprietarul unei naturi ce sfida proteicul. Un asemenea om nu putea fi decât incomod. „A devenit atât de incomod încât chiar dacă ar trăi singur într-o insulă pierdută în ocean, s-ar certa cu luna, cu soarele, cu pomii, și chiar cu iarba despre care dânsul pretinde că este bună numai să căptușească stomacul semenilor săi”⁶.

Chestiunea aceasta o surprinde foarte bine M. Ralea în „Cuvântul liber” din 15 septembrie 1925: „O polemică, măcar o discuție în plus, e o fericire pentru eminentul publicist bucureștean. Domnia-sa caută ceartă cu lumânarea, e încântat când mai găsește pe cineva cu care să înceapă un mic scandal, desigur nu fără de răsunet. În meseria noastră ingrată, în publicistică, dușmanul cel mai redutabil e tot ignorarea, tăcerea. Puțin zgomot în jurul unui nume este întotdeauna binevenit: aude publicul că exiști. D-sa e nerăbdător și întreprid să vadă publicul admirându-i calitățile, de altfel reale, să măture într-o noapte toate gloriile învechite, care mai azvârl încă umbre inoportune. Dl. Camil Petrescu e din oamenii care nu se pot defini decât contra cuiva. Teribil neajuns. Fiindcă atunci solitudinea înseamnă anulare. Nu. Dl. Camil Petrescu trebuie să învețe a exista și în sine, nu numai contra cuiva. I-o spun cu toată prietenia”. Nici așa nu merge însă! – „Vreau să am ultimul cuvânt chiar și, mai ales, față de mine însumi”!, iată o frază frecventă a lui Camil Petrescu, după cum dă mărturie fostul lui coleg de bancă din clasa a II-a a Liceului „Sfântul Lazăr” din București și prieten până la capăt, Constant Ionescu.

Un exemplu printre altele îl aflu în *Jurnalul* lui Sebastian. Finalul însemnării din 20 octombrie 1937 consemnează: „Camil îmi povestește o convorbire a lui cu Toma Vlădescu – și apoi, cu ingenuitate, mă întreabă:

– Dar, în fond, ce are Toma Vlădescu cu d-ta?

A trebuit să-i amintesc că, în 1931, când eu eram în bune raporturi cu T.V., el – Camil – m-a introdus, fără să mă consulte, fără să mă întrebe, în groaznica lui polemică cu V. Nu o regret, dar nu e picant că astăzi eu tot «la cuțite» sunt cu Toma Vlădescu, în timp ce Camil dejunează împreună cu el și mă întreabă pe mine îngerește «ce are»⁷?

⁵ Idem, scrisoare datată 13 iulie, 1943, București, în Florica Ichim, *Scrisori către Camil Petrescu*, vol. II, București, 1981, p. 122. Într-o scrisoare din 24 februarie 1980 adresată Floricăi Ichim, Noica precizează: „i-a lipsit (lui Camil – n.m.) puțin de tot (nici astăzi n-aș putea spune ce anume) spre a fi un geniu”.

⁶ C. Nestor, *Un om incomod*, în „Cuvântul”, 5 februarie, 1929, p. 1.

⁷ Mihail Sebastian, *Jurnal*, 1935-1944, București, 1996, p. 126.

Alături de Toma Vlădescu, inamici i-au fost lui Camil Petrescu și Dan Botta, Petru Manoliu, Dragoș Protopopescu, Nicolae Carandino. În campania împotriva *Mioarei*, campanie condusă de Toma Vlădescu în 1943, Dan Botta adresează (în „Duminica”, anul II, nr. 9, 2 mai 1943) o „Scrisoare deschisă” lui Vlădescu în care Camil Petrescu e numit: „făcător de fleacuri”, „protuberanță încălțată”, „infecția nr. 1 a literaturii române”. Asta după ce în dedicația pe volumul *Eulalii*, 1931, scria: „Domnului Camil Petrescu, posesor al supremelor Principii: al Lirei și ale Spiritului”.

Foarte simpatică relația cu Petru Manoliu. Patru numere din „Credința” (nr. 1.170, 1.171, 1.178 și 1.179, toate din octombrie 1937) desființează pe noocrat. Primul text – „Metafizician cu telefon”, ultimul – „Jos masca, domnule Camil Petrescu”. În primul spune: „Dacă ar fi geniu, ar fi Husserl, pe când așa e numai domnul cămilă, isteric asemenea unui purice și inteligent ca un nasture”. În ultimul, Camil Petrescu are „câteva lecturi de filozofie popularizate” și se întreabă dacă avem de-a face cu un „inconștient sau paranoic”. Totul a pornit de la obiceiul lui Camil Petrescu de a-și da cărțile spre lectură înainte de apariție. Aici e vorba de *Teze și antiteze* și care nu l-au entuziasmat în nici un fel pe P. Manoliu. Apoi, la 12 aprilie 1939, Manoliu scria lui Camil Petrescu: „Primește, te rog, cele mai curate și mai fără de păcat gânduri”. Și, în fine, pe 23 mai 1956, același Manoliu trimite lui Camil Petrescu o misivă care începe cu „Dragă Camil” și se încheie cu – „Te îmbrățișez cu trainică prietenie”.

Povestea cu Dragoș Protopopescu se petrece tot în 1943, în „Duminica”, 9 mai, sub titlul: „De la Michel Angelo la Magnificientius, sau dați-mi voie să-l apăr pe Camil”, unde, firește, Toma Vlădescu este amintit. Curios, cu mai toți detractorii săi a fost sau a redevenit prieten. D. Protopopescu amintește în acest articol „*Manuscrisul* încredințat Sfântului Petru și reținut de sfinția-sa”⁸. Nu importă prea mult că relația Camil-Vlădescu a fost mereu tensionată (spre exemplu, în 1932, 25 ianuarie, în primul număr al „Calendarului”, ziarul lui N. Crainic, Vlădescu scrie despre Camil Petrescu că e „băiat de culise”, „ipochimen”, „fată bătrână”, „caraghios cretin”, „catastrofalul prost”, că are un „doctorat în imbecilitate” și că e „însălmântătorul cretin”⁹; important e felul lui Camil Petrescu de a fi așa cum l-a surprins Ralea. Nostalgia lui Camil Petrescu e în tradiția polemicilor maioresciene, logic argumentate, pline de acuratețe. Cel puțin așa rezultă din programaticul articol „Polemicele” din 1924, reluat în *Teze și antiteze*. „Nu mai sunt polemici”, se plângea Camil Petrescu. Polemici lungi și care să pună față către față „armate de argumente potrivnice”. O adevărată „teorie” a polemicii dezvoltă Camil Petrescu. Polemica are a fi strict personală („este cu atât mai cinstită cu cât e mai personală”), cu stil, fără insultă și indiscreție, este intransigentă, ireductibilă, „pentru că arta însăși nu e reductibilă”.

⁸ Florica Ichim, *Scrisori către Camil Petrescu*, vol. I, p. 70-71; vol. II, p. 80-86, 179-187.

⁹ Vezi Zigu Ornea, *Anii treizeci. Extrema dreaptă românească*, București, 1996, p. 242.

Exemplific în continuare acest aspect apelând la cunoscuta istorie polemică dintre Eugen Lovinescu și Camil Petrescu. Debutul îl aflăm în volumul II al *Memoriilor* lui Eugen Lovinescu, în mai multe episoade¹⁰. Mai întâi, în cercul *Sburătorului*, Camil Petrescu își citește piesa *Jocul ielelor*. Lipsit de autoritate în glas, nervos, deranjat de auditoriu, întreprinderea lecturii și textul nu au succesul pe care, cu certitudine, autorul lor sconta. În *Note zilnice* Camil Petrescu încearcă să-și autoimpună, în societate, un „ton de stăpân”, încearcă să înlăture impresia proastă pe care ar putea-o face. Cum îl vede Eugen Lovinescu? „Când strănută, Camil privește în jur cu satisfacția unei acțiuni inedite: orice ai face, a fost făcut mai întâi de dânsul și orice idee ai exprima, a fost exprimată de dânsul într-un vechi articol de cel puțin cinci ani. E nu numai cel dintâi în timp, dar și cel dintâi în valoare; e cel mai mare ziarist și polemist; e cel mai mare poet și critic literar, e omul cel mai inteligent”¹¹. Ca să nu mai vorbim de întâmplarea, povestită de însuși Camil Petrescu, cu prietenul de o capacitate alcoolică recunoscută în toată capitala, sau de faptul că, dacă Polonia a revenit la etalonul de aur al zlotului, nu a făcut decât să se inspire dintr-un articol scris de el în *Argus*. „Cu o astfel de atitudine trepidantă și inegală, e lesne de înțeles, zona de ostilitate sau de rezervă creată în jurul lui ca zonele de pustiu create voluntar în jurul lor de aglomerațiile vechilor triburi germanice. [...] Și ar fi timpul ca omulețul acesta pripit, iritat, pururi grăbit, cu privirea în jos ca și cum ar căuta ceva pierdut, cu podul palmei aprins, incendiat de febre, arțăgos, plin de talent dar și de fatuitate, să se oprească din cursa lui frenetică, pentru a se regăsi pe sine și liniștea fără care nimeni nu se poate realiza desăvârșit”¹². Am spus, potrivit lui Camil Petrescu, polemica e cu atât mai cinstită cu cât este mai personală. Din ea însă ar trebui să lipsească insulta grosolană. Se pare că Lovinescu, după percepția lui Camil Petrescu, nu o face, și criticul ironizează aplecarea spre spirtoase a noocratului, aplecare care nu i-a stat, de altfel, niciodată în fire. Totul pleacă de la o glumă povestită de Camil Petrescu în „Rampa”, 11 octombrie 1933. Iată povestea și cu un adaos al ei după Constant Ionescu, amic și, deseori, în memoriile sale, partizan fidel al lui Camil Petrescu: „la un *meci*, la faimosul restaurant Iordache, Camil Petrescu a pariat cu artiștii Gh. Storin, Ion Manolescu și Const. Stăncescu – arbitru fiind Al. Buzescu – că va bea mai mult decât ei fără să se îmbete. Câștigând pariul, el le-a dezvăluit *trucul* lui: să înghiți înainte, un pahar de untdelemn amestecat cu apă! O fantezie din frageda lui tinerețe, care nu dădea drept criticului să o invoce în dovedirea *lipsei de talent* a scriitorului. Cum foarte just ne spunea Camil Petrescu, lui Perpessicius și mie, la bodega Mercur din pasajul Imobiliara: – Ce legătură are Sura cu subprefectura? Savantul meu profesor de

¹⁰ Eugen Lovinescu, *Memorii*, vol. II, 1916-1931, Craiova, 1936, p. 106-117.

¹¹ *Ibidem*, p. 113-114.

¹² *Ibidem*, p. 116-117.

filosofie, Coco Demetrescu-Iași și Iancu Brezeanu erau în stare de ebrietate congenitală: cine s-ar fi gândit să le conteste, pentru asta, talentele?”¹³.

Este unul din cele mai reușite portrete ale lui Camil Petrescu, și nu întâmplător exactitatea cu care a fost surprins l-a deranjat atât de mult. Replica, este foarte promptă și foarte violentă. Pamfletul *Eugen Lovinescu supt zodia seninătății imperturbabile* este de o virulență rară și critica desfășurată este nimicitoare. De la început Camil Petrescu denunță o carență pe care crede a o putea imputa lui Eugen Lovinescu: e vorba de carența intuiției. Apoi Eugen Lovinescu este acuzat, nici mai mult nici mai puțin, de plagiat. Este incriminat un articol din „Revista română” (nr. 1, 1924) intitulat *Limba literară* și pe care autorul *Memoriilor* l-ar fi folosit în *Istoria civilizației române* (vol. II, 1925, p. 220-224). În pamfletul său, Camil Petrescu pune pe două coloane propriul studiu și fragmentul din *Istoria civilizației române*. Se înțelege lesne ce vrea să demonstreze. Situația este mai complicată dacă avem în vedere faptul că acțiunea lui Camil Petrescu a fost determinată de un răspuns, în *Sburătorul*, răspuns catalogat de autorul lui *Danton* ca fiind „neașteptat și meschin” după ce făcuse, în *Cetatea literară*, o prezentare elogioasă a cărții lui Lovinescu. Ba mai mult, înainte de apariția articolului lui Camil Petrescu, Eugen Lovinescu se proclamase „campion al limbii literare” și denunța lipsa de talent literar a lui Arghezi și Gala Galaction pe motiv că aceștia ar abuza de neologisme. De aceea și cere înființarea unei Societăți pentru Protecția Limbii (S.P.L.). Camil Petrescu condamnă „revizuirile”, revenirile și reconsiderările lui Eugen Lovinescu, precum și obsesia acestuia de a „fixa” totul, crezând că sarcina îi revine, cu necesitate, doar lui. Și dacă Eugen Lovinescu își află în această singularitate o scuză, este pentru că se prevala de „mutația valorilor estetice”, formulare preluată și ca titlu pentru volumul V din *Istoria literaturii române contemporane* (după bibliografia călinesciană a operelor lui Eugen Lovinescu). Camil Petrescu amendează formula din perspectiva proprietarului și o redă celui cărui i se cuvine – lui Anatol France.

Ceea ce vizează aici Camil Petrescu este doctrina estetică lovinesciană. După Camil Petrescu, operele care sunt admirate în viziunea lui Eugen Lovinescu sunt acelea pe care nimeni nu le-a examinat. Că estetica lui Lovinescu este una psihologică și psihologizantă, ține de necunoașterea dimensiunii fenomenologice și de nimic altceva. „Estetica psihologică duce inevitabil la anularea criticii”¹⁴. Or Eugen Lovinescu nu face decât estetică psihologică. Normal, condamnarea este totală. Lovinescu confundă spiritul critic, care fenomenologic nu poate greși, cu spiritul său propriu de critică. Ce poate urma în finalul pamfletului? Nimic altceva decât o altă condamnare: „Aceasta este trista aventură a unui om patologic de vanitos, în a cărui structură sufletească

¹³ Constant Ionescu, *Camil Petrescu. Amintiri și comentarii*, București, 1968, p. 169.

¹⁴ Camil Petrescu, *Eugen Lovinescu supt zodia seninătății imperturbabile*, București, 1932, p. 124.

lipsea facultatea de intuiție”¹⁵. *Notele zilnice* consemnează și ele o referire la Eugen Lovinescu: „Lovinescu s-a întors și a dat la tipar al doilea volum din *Memoriile* lui. Sunt și eu în el. Ce straniu curaj are Lovinescu să judece lumea, el care e incapabil de o judecată obiectivă”¹⁶. Pe scurt, Camil Petrescu denunță cel puțin trei aspecte ale criticii lovinesciene:

- inspirația muzicală a „ideologiei” (doctrinei) lovinesciene;
- Lovinescu este total lipsit de capacitate intuitivă;
- alături de carența intuiției estetice (în literatură) Camil Petrescu denunță și intuiția psihologică (în portretistica lovinesciană), criticul fiind caracterizat de opacitate psihologică¹⁷.

Cât despre Camil Petrescu, fie că excesele lui au fost sobre, fie că sobrietatea lui a fost excesivă. O sobrietate de contabil, calculată, fără erori capitale, de un rigorism care poate înspăimânta o minte mai libertină. O recunoaște, de altfel, ca intenție programatică, într-un interviu¹⁸ din 1943 în care spune că abia la 40 de ani va avea loc, în ceea ce-l privește, întoarcerea la filosofie. Ne spune Camil Baltazar¹⁹ că încă înainte de a-și publica romanele, încă de pe când lucra la „Săptămâna muncii intelectuale și artistice”, Camil Petrescu avea stabilit planul muncii sale care cuprindea, cel puțin în dimensiunea lui filosofică: un volum de sinteză filosofică, un altul despre filosofia contemporană germană și, în fine, un concept al unei lucrări științifice în stare să revoluționeze lumea filosofică și pe aceea a matematicilor.

Iar Eugen Ionescu scria în „România literară”: „Pe Camil Petrescu îl caracterizează – esențial – un dinamism dialectic. [...]. E unul din rarele capete analitice ale țării”²⁰. Asta dincolo de o anume *palinodia* dintr-o anexă a recentei reeditări a lui *Nu*.

Nu-mi pot refuza plăcerea de a caracteriza persoana lui Camil Petrescu printr-o fulguranță expresie a unui tiz, Camil Baltazar. Referindu-se la *Ultima noapte*, și mai ales la prima parte a romanului, autorul menționat afirmă că aceasta este „cartea unui

¹⁵ *Ibidem*, p. 142.

¹⁶ Camil Petrescu, *Note zilnice* (1927-1940), București, 1975, p. 63.

¹⁷ Ovidiu Ghidirmic, *Camil Petrescu sau patosul lucidității*, Craiova, 1975, p. 11-17. Simpatică este concluzia lui Constant Ionescu: „fiindcă a părăsit cenaclul și revista lui, Lovinescu s-a socotit îndreptățit să-l bârfească pe Camil, tot așa cum un amoretz, părăsit de iubita lui, o tratează de prostituată” (Constant Ionescu, *op. cit.*, p. 170). Camil Petrescu nu se lasă și vizând străveziu pe Lovinescu și calofilismul acestuia (adică accentul pus pe caracterul formal și ornamental al frazei, nu și pe conținutul ei) replică: „Maimuța colofilă aruncă miezul nucii și înghite coaja”.

¹⁸ *De vorbă cu Camil Petrescu*, interviu de Vasile Netea, în „Vreamea”, anul XV, nr. 686, 14 februarie, 1943, p. 6-7.

¹⁹ Camil Baltazar, *Contemporan cu ei*, București, 1962, p. 79-98.

²⁰ Eugen Ionescu, „România literară”, nr. 6, 25 martie, 1932, p. 1.

bărbat care se crede soț dar e mai mult un iubit și a unei femei care se crede soție dar e mai mult o amantă cochetă și de un erotism cinic și ușuratec”²¹.

Contemporanii l-au acuzat că „spune lucruri enorme”. Da, sigur!, numai că „enormitatea lui Camil Petrescu este o consecință a bunei credințe cu care discută”²². În întregul lui, portretul realizat de Călinescu sună astfel: „Nu mai încapă îndoială că d-l Camil Petrescu este un scriitor cu o cultură filosofică și cu un cap abstractiv și e o adevărată plăcere (pentru cine știe să guste astfel de plăceri) să te lași năvălit de acel puhoi de argumente în spume care se scurg aici pe acoperișul paginii, aici prin subsolurile ei cu o febrilitate inimaginabilă. Nu altfel este omul însuși când discută. Cu față de beduin, cu ochii străvezii, el se aprinde, se agită cu atâta ingenuitate, încât nu vede nimic suspect în calmul provocator al celorlalți și mai ales spune lucruri enorme, așa de enorme încât d-l E. Lovinescu a încercat să-i facă din asta o trăsătură caricaturală. Dar n-are dreptate, pentru că enormitatea d-lui Camil Petrescu este o consecință a bunei-credințe cu care discută și un mijloc eroic de a scoate pe adversar din pozițiile lui. Vorbitorul e conștient de a fi căzut de pe linie și se întoarce cordial pe drumul cel cuminte, râzând el însuși de propria-i ieșire. D-l Camil Petrescu este impetuos în discuție, mergând până la extravaganta cu disperare și luciditate, dar armele sale sunt serioase, și cred că este unul din cei mai de seamă dialecticieni pe care i-a produs generația de după război”.

Certat cu toată lumea, mai puțin cu sine, uneori, autorul, construindu-și un auto-statut singular, este singularizat prin ignorare și de ceilalți. Aceasta în cazul cel mai bun. Ideea sinuciderii se insinuează, devine constantă, este calculată matematic, devine soluție logică. Părăsește apoi ideea suicidului printr-o conversie specifică propriului caracter. „Trebuie să mă port ca un stăpân”, este ideea substituit, „și să nu mă mai intereseze părerea celorlalți”. Este extrem de dur în scris: „un măcelar nu cere despre el părerea boului pe care-l taie. Deci n-am nevoie de stima bunilor mei vecini de viață”²³. Se războiește, distruge personalități fabricate, artificiale, negativizează, aruncă lumea la picioarele lui din refuzul de a i se închina, lucru pe care, de altfel, nimeni nu i-l cere. Încearcă să fie indiferent față de stima contemporanilor, dar nici nu poate trăi fără de ea. Dacă nu are dușmani îi provoacă, dar când nu a avut Camil Petrescu dușmani? Morbul polemicii îi este constitutiv și îl constituie. Se lamentează, își acordă consolații: „Superioritatea unui om n-a constat niciodată în a colecționa omagiile mulțimii, ci în a suporta disprețul ei”²⁴. S-a bucurat și de una și de alta!

²¹ Camil Baltazar, *Scriitor și om*, București, 1946, p.116.

²² George Călinescu, *Camil Petrescu, teoretician al romanului*, în „Viața Românească”, anul XXXI, nr. 1, 1939, p. 83.

²³ Camil Petrescu, *op. cit.*, p. 40.

²⁴ *Ibidem*, p. 41-42.

Are probleme cu chiria, cu mizeria. „Sărăcia îți dă un suflet de sclav. E murdară”²⁵. Refuzat în politică, desuet în teatru pentru contemporani, acuzat de un simulacru de plagiat în roman, încearcă să se refugieze în filosofie. Deziluzia este și mai mare. Undeva, Noica spune: „ca să vedeți cât de departe mergea nesiguranța judecății și reținerea noastră în ceea ce-l privea (are în vedere pe Cioran, Eliade, Ionescu, Manoliu, Comarnescu – *n.m.*), vă voi spune că ne-am îndoit de existența manuscrisului filozofic depus la Vatican”²⁶. E o poveste și aici, nu pot să nu o relatez, pe scurt.

Destul de obscură, până la urmă, povestea manuscrisului depus la Vatican. Constant Ionescu, poate cel mai longeviv prieten al lui Camil Petrescu și, deseori, confident, relatează o întâlnire din 1953 când noocratul i-a „arătat un teanc impresionant de file bătute la mașină: multe, multe sute de pagini, cu veșnicile lui corecturi marginale. Titlul de pagina întâi era: *Doctrina Substanței*. Deasupra cuvântului *doctrina*, dactilografiat, Camil Petrescu scrisese cu creion albastru: *analiza*. După aproape 14 ani, mă întreb astăzi: când va fi dată tiparului această magistrală lucrare?”²⁷. Nici unul din apropiații scriitorului nu ne spune ceva despre vreun manuscris vatican sau despre vreo călătorie vaticană a lui Camil Petrescu. C. Petrescu însuși e și mai rezervat, e sibilinic. Oricum, „existența acestei lucrări părea de domeniul legendei. Se știa doar că o dactilogramă de «câteva mii de pagini» fusese depusă de autor în timpul războiului la Biblioteca Vaticanului. Pomenirea acestei întâmplări se acompania de regulă cu o nuanță de ironie și cu insinuări malițioase privind cumpătul mintal al autorului. «Manuscrisul de la Vatican»: aceste cuvinte se rosteau mai mult sau mai puțin în derâdere. Puțini au perceput, sau poate nimeni, gravitatea gestului lui Camil Petrescu în contextul istoric de atunci”²⁸.

Oricum ar fi, se cuvine a acorda credit Floricăi Ichim și lui Vasile Dem. Zamfirescu, editori meritoși ai *Doctrinei Substanței*: „după cum se știe, autorul a depus la Biblioteca Vaticanului o dactilogramă în luna octombrie 1942 care pare a fi primul exemplar al dactilogramei existente la Muzeu (MNLR București– *n.m.*). Datarea depunerii se poate face după chitanța păstrată la MNLR și conform pașaportului nr. 344.007 emis de Regatul României și vizat de Legația din Roma pe 29 septembrie 1942 pentru sosire și pe 24 octombrie pentru plecare”²⁹. Ce se știe cu siguranță? Că în iulie 1939 Camil Petrescu a fost în Franța și în Anglia într-o călătorie de informare în

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ Constantin Noica, Scrisoare către Florica Ichim, 24 februarie 1980, în *Scrisori către Camil Petrescu*, vol. II, p. 123.

²⁷ Constant Ionescu, *op. cit.*, p. 205.

²⁸ Alexandru Paleologu, *Despre lucrurile cu adevărat importante*, Iași, 1997, p. 163.

²⁹ Florica Ichim, Vasile Dem. Zamfirescu, „Notă asupra ediției” la *Doctrina Substanței*, vol. I, București, 1988, p. 46.

interesul Teatrului Național. Apoi, în mai 1942 este insistent invitat la Roma de familia Ion și Maria Bucur aflați cu misiune oficială la Legația Română din Roma. Cu ce ocazie a ajuns la Roma 4 luni mai târziu, nu știu. Sigur e că a ajuns și a stat aproape o lună. Acesta este intervalul depunerii vaticane a manuscrisului. Ecouri sunt însă multe. Iată câteva, pe lângă cele deja amintite.

La mai puțin de un an după vizita lui Camil Petrescu la Roma, Călinescu scria lui Rosetti sub o datare ciudată – „Miercuri [înainte de mai 1943]”: „Camil a scris un sistem filozofic. Nu știu ce va fi. Filozofii îl vor persifla. Dar e sigur că va fi o operă profundă, măcar în sensul Goethe – Novalis – Hölderlin, răspunsul lui literar la o problemă gravă... Gogol își distrugea manuscrisele. Camil și-l ascunde la Vatican, amândoi însă confirmă adevărul că veritabilul creator știe perfect ce face”³⁰.

În „Curentul”, anul XVII, nr. 5764 din 4 martie 1944, Mircea Ștefănescu, lăudat dar și criticat de Camil Petrescu, se înfurie pe noocrat și scrie: „domnul Camil Petrescu nu e numai marele filosof depus la Vatican”! Iar Sergiu Dan, corespondent al lui Camil Petrescu și colaborator al *Cetății literare* încă din 1925, acela care scria noocratului în 1928: „ești nebun în sensul clinic al cuvântului. [...], poltron și laș”, mărturisește într-un interviu „despre cărți și autor”: „De două ori ne-am certat mai serios, «vina» fiind a mea. O dată venise să-mi spună că a depus la Biblioteca Vaticanului manuscrisul unui eseu filozofic pe care-l scrisese... ca să nu se piardă într-un cataclism iminent. I-am răspuns că în Biblioteca Vaticanului textul său n-ar fi la adăpost sigur, neavând drept pază decât jandarmii pontificali înarmați cu halebarde – și-i sugeram să depună un exemplar într-un seif la Federal Reserve Bank [...]. Mi-a spus că-s lipsit de seriozitate”³¹. La 16 februarie 1943, din Sibiu, Petre Hossu, student la filosofie după cum putem deduce din textul misivei, știa deja de manuscrisul depus la Vatican la 3 luni după eveniment³². Iar Nicolae Carandino, în *Bis*, 21 octombrie 1945 scria: „În așteptarea întoarcerii cu primul avion a manuscrisului trimis spre păstrare la Vatican și admitând că, deopotrivă vinurilor proaste, cuprinsul lui filosofic nu s-a oțetit, onorabilul colaborator al *Lumii* ar face bine să ne permită să navigăm în voie în apele clare ale logicii”.

Rămâne, în fine, unui fidel cercetător să afle ce a făcut aproape o lună Camil Petrescu la Roma?! Dispunem, în tot cazul, de următoarele variante ale *Doctrinei Substanței*:

- varianta finală păstrată în arhiva autorului și datată, după ortografia nou folosită, 1954-1955;

³⁰ *Corespondența lui G. Călinescu cu Al. Rosetti (1935-1951)*, București, 1977, p. 222.

³¹ Ileana Corbea, Nicolae Florescu, *Biografii posibile – interviuri*, vol. I, București, 1973, p. 79.

³² Florica Ichim, *loc. cit.*, vol. I, p. 305-307.

- la MNLR se află manuscrisul propriu-zis al lucrării („Manuscrisul, în prima sa variantă, datată 1940, a fost depus de soția scriitorului, în 1975, la MNLR, împreună cu altă copie dactilografiată”. Urmează că nu manuscrisul *Doctrinei Substanței* a fost depus la Vatican, ci o copie dactilografiată³³;

- o dactilogramă corectată parțial de Camil Petrescu și care însoțește manuscrisul propriu-zis (este aceea despre care vorbește Florica Ichim);

- dactilograma depusă la Vatican (de ce nu o cere nimeni?!);

- o variantă intermediară, pierdută, presupun editorii *Doctrinei Substanței* (o fi aceea despre care vorbește Constant Ionescu?).

Un nou episod epistolar poate ar mai putea lămuri ceva dacă este sau poate fi ceva (de) lămurit. O generalizare a cazului particular pe care-l prezint se impune însă. În scrisoarea din 25 ianuarie 1938 adresată lui Camil Petrescu, referindu-se la audiența piesei *Suflete tari*, C. Noica scria: „vă doresc din toată inima înțelegerea celorlalți – deși publicul din seara aceea nu mi-a părut *destul* de lămurit”³⁴. Și această formulă se poate extinde asupra întregului destin camilpetrescian, iar în jurul acestui *destul* se poate țese, treptat, substanțialismul și trecut sistematicul lui refuz. Soluțiile lui Camil Petrescu nu întârzie să-și facă însă apariția. În materie de cunoaștere e ubicuu. La un moment dat pregătea o comunicare pentru Societatea de Matematici în care, firește, aducea o contribuție personală, propunând termenul de „regiune matematică”. Cum au reacționat matematicienii la această intruziune, sau dacă a mai avut loc respectiva comunicare, e un lucru care depășește informația mea actuală. Oricum, replica rigoristă a matematicienilor o putem bănu³⁵.

³³ Idem, *Scrisori către Camil Petrescu*, vol I, nota 1, p. 307.

³⁴ Constantin Noica, *loc. cit.*, p. 121.

³⁵ Am găsit informația cu pricina. Iată-o: „Camil își arogă idei matematice: o comunicare cu aplicare în domeniul calculului astronomic e derizorie și provoacă deliciul unei asistențe competente” (Marian Popa, *Istoria literaturii române de azi pe mâine*, vol. I, București, 2001, p. 681). Geneză acestui episod o află într-un chestionar pe care Ion Biberi l-a transmis lui Camil Petrescu, probabil în 1945. Cinci file din acest manuscris – ca răspuns la interviu – se află în arhiva scriitorului. Fragmentul cu pricina este:

I.B.: „La ce lucrați acum?

C.P.: La o comunicare pentru Societatea de Matematici.

I.B.: Aduceți o contribuție personală?

C.P.: Da. Altminteri n-aș mai face-o. E vorba despre o nouă regiune matematică.

I.B.: Ce înțelegeți prin regiune matematică?

C.P.: E un termen creat de mine, menit să înlocuiască folosirea matematicii la plural, sub forma: matematicile. Pentru că trebuie să se știe că nu există matematici la plural, așa cum se crede îndeobște.

I.B.: Această contribuție are aplicații particulare, la fizică, astronomie, mecanică, sau se menține în zona matematicilor abstracte?

C.P.: Matematicile aplicabile există deja și constituie un patrimoniu de cultură. E vorba de o matematică pentru regiunea calitativă.

I.B.: Mă rog, în sensul pe care îl întrebuințați nu e o abstracție?

C.P.: «Calificativul» sigur că e o abstracție și devine concret numai dacă intră aici integrat de interviul de față” (Florica Ichim, *Scrisori către Camil Petrescu*, vol. I, p. 50). Sigur e că în martie 1954

Cu toată impresia de ordine pe care Camil Petrescu se străduie să o impună, viața și opera i-au fost mereu sub semnul hazardului. Scrisul lui e parcă o reflecție consecventă asupra inconsecvenței. Dar hazardul, sub forma inconsecvenței, nu este în mod determinat în conflict, sau ostil omului. O vorbă a lui Théophile Gautier spune că, în fond, hazardul poate fi pseudonimul lui Dumnezeu atunci când El nu vrea să se iscălească. E drept că inconsecvența camilpetresciană, plasată în zona speculativului, poate scăpa de orice reproș. La fel cum se salvează reușind să fie una creatoare. Ca orice hazard, la limită. O aflăm și de la Ion Petrovici³⁶: Kant a schimbat două doctrine până a ajunge la a treia; Nietzsche s-a oprit pe rând la trei doctrine filosofice fără ca acest lucru să contribuie, în vreun fel, la diminuarea filosofiei lui. Ba inconsecvența, desfășurată în preajma concretului, înlătură livrescul, calofilismul, atât de specific, după Camil Petrescu, secolului al XIX-lea. Livrescul aduce cu sine o incapacitate funciară a concretului și din acest motiv este lăsat nesubstanțialilor să-l practice.

Despre doctrina filosofică proprie Camil Petrescu este convins că va face epocă în clipa în care va fi înțeleasă. Tocmai „asemenea afirmații de sine, au putut părea sindromul unei intolerabile autolatritii”³⁷ (notează Sebastian în *Jurnalul* său: „Anișoara Odeanu îmi trimite romanul ei: «O carte care ar fi trebuit să aibă cel puțin zece mottouri din *Două mii de ani*». În realitate, manuscrisul ei cuprindea, e drept, nu zece, dar două mottouri. A trebuit însă să le suprim după cererea lui Camil. «Nu e bine să fie prea multe mottouri» – zicea el. Într-adevăr, unul ajunge – mai ales dacă e din *Ultima noapte*. Delicios, Camil” – 16 decembrie 1936). Ironia și cinismul îi sunt consecințele imediate. Amintesc în acest sens, și pentru savoarea lor, câteva ironice fulgurații ale autorului *Doctrinei Substanței*.

Referindu-se la un poet simbolist și înfocat grandoman, Camil Petrescu spune: „ăsta de-ar stăpâni bolta cerească nu s-ar mai da jos din Carul Mare”. Și precizează, după o pauză de efect: „da, dar l-ar conduce tot ca Irimia”. Despre o actriță de revistă renumită pentru fructuoasele ei intervenții pe lângă miniștri, zicea că „e o vedetă cochetă cu chetă”; iar despre un ministru de industrie din guvernul Averescu spunea că „fură de zvântă în toate punctele cardinale și se vaită mereu că nu sunt decât patru”³⁸. Personaje, concret, nesubstanțiale. Naufragiați, zice Camil Petrescu, doar că „naufragiații nu admiră furtuna”. Camil Petrescu o creează. Și talentul cu care o face e de invidiat. „Nu mai scrieți romane, băieți, că scriu eu acum unu”, rostește odată în fața

ține o comunicare la Institutul de Matematică al Academiei RPR, intitulată „Despre o matematică angajată și o geometrie condițională”.

³⁶ Ion Petrovici, *Reflecții asupra inconsecvenței*, în *R.F.R.*, nr. 7, iulie, 1934, p. 90-103.

³⁷ Șerban Cioculescu, *Camil Petrescu*, Cursurile de vară și colocviile științifice, Sinaia, 1966, p. 2.

³⁸ Constant Ionescu, *op. cit.*, p. 135-136.

unor literați ambițioși³⁹. Camil Petrescu nu este niciodată al doilea sau al treilea. Or e unicul, or problema e lipsită de sens. Și bineînțeles, când nu e unicul, nu primul, problema este lipsită de sens! Cel puțin acela al lui, pe care, creându-l, îl și personalizează. „Am de gând să scriu o dramă și un sistem filozofic”⁴⁰, mărturisea Camil Petrescu lui Tudor Vianu. Le-a făcut pe amândouă. Lupta lui a fost generoasă iar „inteligența trecea la el înaintea sensibilității, care, de altfel, la acest om cu organizația nervoasă cea mai fină și cea mai mobilă, era foarte mare. Niciodată Camil n-a dat semnele vreunei oboseli spirituale, și sfârșitul său a fost al unui tânăr săgetat”⁴¹.

„La 14 mai 1957, ora 23 și 40 de minute, se stingea din viață, perfect conștient și lucid, Camil Petrescu, strigând în clipa morții: „Vreau să știu [...]. Vreau să știu cum e”⁴². Destul de romanțată relatarea lui M. Ilovici. O cred mai degrabă pe a lui Crohmălniceanu: „a murit greu, chinându-se, într-o criză cardiacă prelungită și cu dureri cumplite, din câte am aflat. În cursul ei, medicii au reușit de câteva ori să-l readucă pe linia de plutire. Ultima dată, i-a implorat cu puțină voce de care mai dispunea: «Lăsați-mă să mor»”⁴³.

Ce se mai poate rostui pe marginea acestei încercări? Poate sentimentul unei culpabilități, sau, oricum, acela al unei mari neîmpliniri. Oricum, „dacă șovăie cineva să-l rânduiască pe Camil Petrescu printre cei mari ai culturii românești, atunci va trebui să citească *Doctrina Substanței*”⁴⁴. *Doctrina Substanței* nu are doar meritul de a exista; îl are, fundamental, și pe acela de a fi. Și gândul acesta este dus mai departe de

³⁹ Liviu Călin, *Camil Petrescu în oglinzi paralele*, București, 1976, p. 139. Aceeași afirmație o aflu tot la Liviu Călin în *Portrete și opinii literare*, București, 1972, p. 143-144: Camil Petrescu, „într-o incintă plină de literați ambițioși, rostise cândva voltairian: «Nu mai scrieți romane, băieți, că scriu acum eu unu»”.

⁴⁰ Tudor Vianu, *Jurnal*, București, 1961, p. 40.

⁴¹ *Ibidem*, p. 48. La p. 46 se poate citi însemnarea următoare: „Se va ajunge vreodată la publicarea operelor complete ale lui Camil? Întreprinderea n-ar fi de loc ușoară. Cred, că din tot ce a scris Camil, partea publicată în volume reprezintă doar un mic fragment”.

⁴² Mihail Ilovici, *Tinerețea lui Camil Petrescu*, București, 1971, p. 5. Florica Ichim, în *Camil Petrescu. Teatru*, București, 2004, p. 379, ne spune altceva: Camil s-a stins din viață marți, 13 mai, orele 23 și 20 de minute!). În 1953 Constant Ionescu dorea, în virtutea unei tradiții, să sărbătorească 40 de ani de la absolvirea cursului superior. Nu a putut regropa, cum spune, decât 9 colegi. Camil, povestește autorul, „când a aflat de la mine că nu mai găseam decât 9 identificabili, m-a sfătuit să renunț la convocări. Cum îmi spunea el, cu blândul și tristul său surâs: «ne-am măsura unii pe alții, doar ca să pândim care dintre noi are șanse să se curețe mai întâi!»! [...]. Îmi vorbea tot pe șoptite: infirmitate peremptorie a celor care nu aud [...]. Peste 4 ani, în luna mai 1957, la catafalcul lui Camil Petrescu, din Aula Academiei, ne strânsesem doar cei 8 colegi rămași în viață. Eram 8 prieteni, care îl priveau dormind, în seninătatea eternității” (Constant Ionescu, *op. cit.*, p. 203-204, 207). Iar un alt apropiat scria: „a dus cu sine, în mormânt, vaste proiecte de poet, grave preocupări de filosof, monumentale aspirații de romancier, o adevărată lume de eroi” (Isac Peltz, *Cum i-am cunoscut. Amintiri*, București, 1964, p. 63).

⁴³ Ovid S. Crohmălniceanu, *Amintiri deghizate*, București, 1994, p. 18. Aceeași informație în ediția de la Humanitas, București, 2012, p. 37.

⁴⁴ Constantin Noica, *Substanțialismul lui Camil Petrescu*, în „România literară”, anul XIX, nr. 42, 16 octombrie, 1986, p. 5.

Alexandru Paleologu: „*Doctrina Substanței* e un antidot puternic la lenea minții. Este în această carte o tensiune extremă, nici o clipă scăzută, pentru a menține inteligența în act, pentru o priză adecvată a concretului, a «substanțialului». Camil Petrescu a repetat și explicat sensul acestor noțiuni, care au fost laitmotivele lui de o viață, de la primele lui manifestări și până ce și-a depus manuscrisul la Vatican. Apoi s-a ocupat de altele [...]. Mi-e teamă însă că această posteritate nu e foarte dispusă să acorde *Doctrinei Substanței* creditul și atenția care fac ca o asemenea masivă carte să fie citită”⁴⁵. Și continuă Paleologu, decepționat: „am constatat că în rândurile celor tineri se face simțit la adresa lui Camil Petrescu un refuz care nu ține de o optică nouă [...] . Nu, dimpotrivă [...]. Refuzul prietenilor mei mai tineri se bazează pe argumentele adversarilor interbelici ai lui Camil Petrescu, adică pe operele lui nereușite”. Numai că, observă autorul lucrurilor cu adevărat importante, „cine citește *Doctrina Substanței* nu poate să nu simtă că e incomparabil mai actuală, mai vie și mai incitantă decât cărțile «noilor filosofi» din Franța sau decât ceea ce produc diverse alte «școli»”⁴⁶. Și conchide: „exaltarea intelectuală pe care i-o provoacă lectorului acest moment al inteligenței românești nu e scutită de umbra unei tristeți: improbabilitatea audienței internaționale. Dar, măcar printre noi, va avea oare salutarul ecou pe care-l merită”⁴⁷?

Unul dintre cele mai reușite portrete, cred, de care s-a bucurat Camil Petrescu, este acela realizat de Ion Ianoși în *Literatură și filosofie* (1986). Recunoscând exemplaritatea dimensiunii psihologice sesizată în amintita portretistică, voi cita: „Camil Petrescu a fost unul dintre autorii noștri cei mai contradictorii, în sens de paradoxal; și continuă să-i încurce pe exegeți”⁴⁸. Noocratul este un „prăpăstios”, „abrupt”, „expansionist”, „infidel” și un „experimentator fără de sfârșit”, „un general fără armată, pe care – ca pe un soldat prost – îl putea umili orice sergent”⁴⁹. Vorbind despre receptarea autorului noocrat, Ion Ianoși spune: „Maximalismul lui Camil Petrescu a fost tratat de unii cu umor, a fost ironizat, satirizat. Camil nu avea însă organ comic, lua totul în serios. Era atât de grav în toate încât părea un fantast. Va stârni zâmbete și de acum încolo – și nu se va sinchisi de ele. Își va urma cu încăpățănare nălucirile. Va rămâne un orgolios însingurat. Spiritele tinere – indiferent de vârstă – îl vor redescoperi și îl vor iubi. E revanșa lui, cel complexat de ne iubire. Și dacă romanele lui ne vor părea mai puțin definitive decât cele ale lui Rebreanu, iar filosofia lui mai puțin definitivată decât cea a lui Blaga, replica va putea fi găsită: relativitatea e destinul celor neînduplecați în a lua absolutul cu asalt. În literatura română a secolului nostru, inclusiv în opera camilpetresciană, nu există personaj mai fascinant – în toate

⁴⁵ Alexandru Paleologu, *Despre lucrurile cu adevărat importante*, Iași, 1997, p. 163-164.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 164.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 170.

⁴⁸ Ion Ianoși, *Literatură și filosofie. Interacțiuni în cultura română*, București, 1986, p. 182.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 183.

câte a năzuit, reușit ori ratat, cu talentul neasemuit de a-și transfigura chiar și ratările în reușite – decât Camil Petrescu”⁵⁰. Realizând apoi o paralelă între Camil Petrescu și Lucian Blaga autorul spune: „Un «germanic» disciplinat, «bine temperat» de ordinea constructivă; și un «latin» exuberant, dispus să facă peste capul tuturor logicienilor așa-ziși unilaterali un salt direct la propriile intuiții [...] «proustiene». *Doctrina Substanței* cititorii o vor birui mai dificil decât trilogiile lui Blaga”⁵¹.

Și încă, măcar că din altă direcție: „Dintre toți marii scriitori, nici unul nu are o privire atât de cordială și ușor resemnată, în același timp, ca aceea a lui Camil Petrescu; din ochii nespus de vii răzbate triumfătoare, directă, «lumina noosică». Nu găsim asemănare imediată decât în fizionomia lui Lucian Blaga: Ambii scriitori, lasă să se înțeleagă trăsăturile fizionomice, sunt dintre aceia care «au văzut idei». Camil Petrescu este un Blaga mai puțin senin și «batailleur». Lucrul acesta este explicabil: spre deosebire de Blaga, care gândea *mitic*, Camil Petrescu este un om al cetății, trăind în plin soare și în zgometul asurzitor al agorei”⁵².

⁵⁰ *Ibidem*, p. 231. Despre Camil Petrescu scrie și Angela Botez în *Un secol de filosofie românească*, București, 2005, p. 192-193; 262-266.

⁵¹ *Ibidem*, p. 234. Ion Ianoși revine, 10 ani mai târziu, și încă pe larg, la Camil Petrescu în volumul *O istorie a filosofiei românești – în relația ei cu literatura*, Cluj-Napoca, 1996. Un alt fel de istorie a filosofiei face C. Brădățan în *O introducere la istoria filosofiei românești în secolul XX*, București, 2000. În opinia lui I. Ianoși, fost profesor al autorului și postfațătorul lucrării, C. Brădățan, „în filosofia românească nu caută probleme în general, ci pe cele problematice” (p. 251). *Doctrina Substanței* nu este invocată în nici un fel, și am straniu sentiment că I. Ianoși se miră față de aceasta. Chiar dacă foarte discret (p. 250, 251)!

⁵² Ovidiu Ghidirmic, *op. cit.*, p. 133-134. La fel explic și activitatea de gazetar a lui Camil Petrescu: „gazetăria devenea la Camil Petrescu un act biografic în sens fenomenologic” (Aurel Petrescu, *Opera lui Camil Petrescu*, București, 1972, p. 22). Orice experiență pe care a avut-o lumea până la Camil Petrescu devine la el, la Camil Petrescu, *o experiență nouă*. „Tocmai de aceea e necesar un principiu de selecționare în zona faptelor [...]. Altminteri e haos și plictiseală”. Un astfel de program stabilea ca „esențială ideii de ziar o precisă executare a funcției de ierarhizare a faptelor-valorii”. Scrisa asta noocratul în 1933 („Universul”, 5 iunie 1933).

Summary

The aim of the present paper is not to indicate whether or not we can talk about a philosophy of Camil Petrescu. Instead, we focus on pointing out what happened to Camil Petrescu the moment he started getting involved with philosophy and philosophers, arguments and points of view of various opponents on what is true and the tenacity of simply sustaining the truth all the way. But the issue is that the truth is rarely pure and never simple. Acknowledging this and dealing with all that one has to confront himself with in this world is what makes Camil Petrescu to be considered a truly European figure.

Keywords:

Camil Petrescu, philosophy, substance, substantialism, noocracy, lucidity.

Aspecte privind degradarea suprafețelor cu poleiri metalice – Icoana împărătească *Sf. Nicolae pe tron* (secolul al XVIII-lea)

Alina Ștefania Buterez

Simbolistica poleirilor metalice

Acoperirea unei suprafețe cu foițe foarte subțiri de metal este cunoscută și practică de mii de ani. Omul, odată ce a descoperit calitatea de a fi maleabile a unora dintre metalele existente în natură, le-a folosit pentru a da obiectelor un aspect de strălucire și de prețiozitate și de a le transforma în obiecte de artă.

Metalele prețioase au fost aplicate de-a lungul timpului pe lucrări pictate pe o mare varietate de suporturi (lemn, tencuială, hârtie, textile, metale, sidef etc.) realizate în tehnici diverse (frescă, secco, tempera). Se considera că prin introducerea unui metal nobil în componența unui obiect el îi transmitea acestuia calitățile lui speciale.

Dintre poleirile metalice, foița de aur constituie un caz aparte, culoarea sa galben-aurie, strălucitoare cu irizații metalice, a fost dintotdeauna asociată cu simbolismul solar. Aurul trimite direct spre concepte și valențe universale precum: vitalitatea, viața, sănătatea, înțelepciunea, lumina, virtutea și, evident, prosperitatea. Când oameni au descoperit rezistența metalului galben la coroziune, l-au ridicat direct la rangul de metal-simbol al eternității și perfecțiunii.

Prin contrast cu aurul, care este principiul activ, solar, diurn, produs de foc, argintul este principiul pasiv, lunar, rece. Alb și luminos, argintul simbolizează, de asemenea, puritatea. El este lumina pură, așa cum este ea primită și redată de transparența cristalului, de limpezimea apei, de strălucirea diamantului. În simbolistica creștină, el reprezintă înțelepciunea divină.

În cazul icoanelor din tradiția bizantină suprafețele acoperite cu foiță metalică nu au un scop strict decorativ, ci simbolizează lumina, prezența divină. Metalul cel mai frecvent utilizat este aurul, metal rar și nobil prin care se urmărește înnobilarea icoanei și sugerarea măreției, perfecțiunii și somptuozității unei alte lumi. Poleirea este aplicată de obicei pe fondul icoanei, pe aureole, sau ca decorațiune a veștmintelor a arhitecturii și a altor obiecte din imaginea icoanei. Foița nu se aseamănă culorilor folosite în realizarea picturii, el nu colorează, ci conferă obiectului de cult o strălucire interioară, reușind astfel să sugereze cel mai bine lumea cerească. Poleirea aplicată pe aureole simbolizează sfințenia și slava dumnezeiască a personajului. Ea indică, în același timp,

expansiunea energiei spirituale a sfinților în afara formei sale fizice. Atunci când este folosit la decorarea obiectelor, el semnifică transfigurarea lumii materiale, transformată într-o realitate spirituală.

1. Principalele metale folosite în poleire

1.1. Aurul

Aurul este cel mai maleabil și mai ductil metal. Această calitate constă în capacitatea de a suporta forțe de compresie mari și se manifestă prin posibilitatea de a fi întins în foi foarte subțiri, fără a se rupe. Astfel el se poate lamina în foițe de 0.1 microni.

Aurul formează cu ușurință aliaje cu alte metale. Aurul pur, de 24 de carate, este moale și, prin urmare, prea puțin rezistent la deformare. De aceea, în practică, se folosesc de fapt aliaje ale aurului cu diverse alte metale, ceea ce permite atât îmbunătățirea calităților mecanice și a durabilității, cât și obținerea unor nuanțe diferite de galbenul obișnuit al aurului. Alierea cu nichel sau paladiu dă naștere așa-numitului aur alb, în vreme ce alierea cu cupru dă aliajului o nuanță roșcată – aur roșu sau aur roz, în funcție de cantitatea de cupru. Adăugarea unor cantități mici de zinc dă aliajului o nuanță galben închis sau galben-roșiatic.

Datorită acestor calități ale sale aurul este metalul cel mai frecvent folosit în artă la realizarea picturilor murale sau pe panou de lemn, la manuscrite, miniaturi etc. Este utilizat atât sub formă de foițe extrem de subțiri (datorită maleabilității sale), cât și sub formă de pigment format din pulbere metalică.

1.2. Argintul

Argintul este un metal moale, însă, ca rezistență și duritate este superior aurului. Pentru a-i crește rezistența mecanică se aliază, de obicei, cu diferite alte metale. Este un metal maleabil și ductil și a fost prelucrat cu ușurință de-a lungul timpului. Ca și aurul, se poate trage în foițe subțiri, însă acestea se laminează cu o grosime mai mare decât foițele de aur.

Argintul a fost folosit în domeniul artei în pictura murală și pe panou, însă cu o extindere mult mai mică decât în cazul aurului. Acest fapt se datorează maleabilității sale mai reduse precum și sensibilității sale la acțiunea oxigenului din aer. În cazul icoanelor, foița de argint a fost utilizată cu precădere la acoperirea fondurilor sau la reprezentarea armurilor personajelor pictate.

1.3. Aurul mosaic (aur musiv)

Numeroase tratate de pictură din perioada medievală conțin rețete de preparare a pigmentului numit *aurum musicum*. Cea mai cunoscută rețetă presupunea încălzirea staniului (sau a amalgamului de staniu) cu sulf și clorură de amoniu. Rezultă un pigment stabil, insolubil în acizi și solubil în apă regală și hidroxid de sodiu.

Datorită culorii sale foarte asemănătoare cu cea a aurului acest pigment a fost folosit mai ales pentru realizarea imitațiilor de aur.

1.4. Schlagmetalul

Schlagmetalul este cunoscut și sub denumirea de foiță compozită sau aur german. Este fabricată din aliaje de staniu, zinc și cupru. Acest aliaj se prezintă tot sub formă de foițe dar cu grosime și dimensiuni mai mari în comparație cu foițele de aur veritabil. Schlagmetalul oxidează în timp, căpătând o culoare neagră. Pentru a preveni această modificare cromatică foițele se vernisează imediat după aplicare.

Schlagmetalul este o foiță ce imită foița de aur, argint sau cupru. Este folosită frecvent ca înlocuitor pentru metalele prețioase întrucât reprezintă o alternativă mai ieftină și mai accesibilă.

1.6. Alumiuniul

Este un metal ductil și maleabil, fiind posibilă obținerea unei foițe subțiri de 0.005 mm grosime. Având culoarea alb-argintiu poate înlocui cu succes foița de argint față de care prezintă câteva avantaje: nu se oxidează în prezența aerului, este mai ieftin și ușor accesibil.

1.7. Staniu

Staniu este un metal foarte stabil chiar în prezența umidității, se oxidează extrem de lent. A fost utilizat pentru a înlocui foița de argint întrucât prezintă marele avantaj de a nu se oxida schimbându-și culoarea în negru în prezența aerului. A fost folosit, de asemenea, pentru imitarea foiței de aur prin vernisarea ei cu gume sau rășini vegetale cu extracte de culori vegetale galbene.

1.8. Bronzurile

Bronzurile sunt aliaje care au la bază cupru și adaos de staniu, zinc, aluminiu, fier, fiecare aliaj având aspect și calități deosebite. Astfel, un aliaj de cupru și staniu are o culoare galben-aurie. Dacă se adaugă aluminiu sau zinc se obține un bronz cu nuanță gălbuie. Bronzul argintiu se obține din aluminiu și staniu sau zinc, sau numai din aluminiu.

Bronzurile au o structură lamelară, prezentându-se sub formă de lame fine cu dimensiuni de 0,1-0,2 microni care se acoperă una pe cealaltă.

Datorită faptului că sunt ușor de aplicat și sunt relativ rezistente la coroziune și lumină, bronzurile au fost folosite pentru a înlocui foițele de aur și de argint. Sunt sensibile, însă, la acțiunea acizilor și a alcalilor.

Pulberile metalice sunt preparate cu lianți apoși sau uleioși și se aplică cu ajutorul pensulei, conferind suprafeței un aspect metalic mat.

2. Principalele tehnici de poleire

Tipurile de poleiri pot fi clasificate în diverse moduri. Cea mai cunoscută clasificare ia în considerare tipurile de materiale utilizate: poleire pe poliment și poleire cu mordant. O altă împărțire ține cont de natura liantului folosit: poleire pe bază de apă și poleire pe bază de ulei. De asemenea, tehnicile se pot defini în funcție de aspectul suprafețelor poleite: poleire lustruită și poleire mată.

2.1. Poleirea pe poliment (poleire lustruită)

Polimentul este un amestec de materiale care creează baza pe care se aplică foița. Este tehnica cea mai des întâlnită în pictura pe panou de lemn datorită posibilității de a obține suprafețe lustruite, cu o strălucire de oglindă, și care să imite aspectul aurului masiv. Compoziția acestuia precum și proporțiile elementelor care îl alcătuiesc variază de la o rețetă de preparare la alta. Cea mai simplă cuprinde un adeziv pe bază de apă și un agregat. Treptat, însă, au fost adăugate și alte materiale cu funcții specializate.

Toate rețetele conțin câteva categorii principale de componenți: pigmenți (bolus, ocră, miniu, cinabru, Siena arsă), materii prime cu proprietăți adezive (albuș de ou, clei, fiere de bou), încorporanți-vehiculanți (seu, ceară de albine, săpun), mercur și unele soluții etilice concentrate.

Pigmenții, înainte de a fi introduși în amestec erau aduși la o granulație foarte fină prin zdrobire, pisare, mojarare și sitări alternate și repetate. Principalul component, bolusul, este un pigment argilos foarte fin, cu o textură grasă, care are în compoziția sa oxizi de fier. Bolusul poate avea culori diferite. Cel mai cunoscut este cel în nuanțe de roșu (roșu-orange, roșu-cărămiziu, brun-roșcat), însă s-a folosit și cel alb, ocră-galben, negru, verde. În general pentru poleirea cu foiță de aur se folosea bolusul roșu sau ocră-galben, iar pentru aplicarea argintului se folosea bolus alb numit și caolin.

Materialele cu proprietăți adezive au rolul de a realiza aderarea foiței metalice la suport. Albușul de ou și cleiul animal au fost folosite cu precădere datorită proprietății lor de a cristaliza prin uscare și a forma suprafețe rezistente la presiunea lustruirii.

Soluțiile apoase etilice precum și apa erau folosite cu rol de diluanți.

2.2. Poleirea cu mordant

Aplicarea foiței cu mordant este o metodă ce nu permite lustruirea la finalul operațiunii. Mordanții sunt de 2 tipuri: pe bază de apă și pe bază de ulei.

Mordanții pe bază de ulei au în componența lor verni de ulei de in și sicativi. Poleirea pe bază de ulei prezintă avantajul rezistenței în medii umede și la exterior. Din acest motiv a fost intens utilizată în pictura murală. Mordantul de ulei cel mai frecvent utilizat este mixtionul: un amestec de ulei de in fiert cu pigmenți (ocru, alb de plumb, galben de plumb, verde de aramă). Mixtionul are aspectul unui ulei gros care trebuie distribuit uniform pe întreaga suprafață ce urmează a fi poleită.

Mordanții pe bază de apă sunt adezivi care nu permit lustruirea ulterioară. Ilinocopia este un tip de mordant folosit la aplicarea foiței metalice precum și ca liant pentru pigmentul auriu. Acest material adeziv era obținut din seva bulbilor de usturoi (*Allium sativum*) și era folosit singur sau în combinație cu un amestec de gumă arabică și zahăr candel. Alte tipuri de mordant pe bază de apă menționate în rețetele pentru aplicarea foiței sunt: gelatina topită (12%) aplicată cu pensula, albușul de ou bătut cu apă (1:1) și strecurat, cleiurile animale.

Mordanții de apă prezintă avantajul unei uscări rapide și a ușurinței în aplicare. Se aplică cu ajutorul pensulei și pot fi folosiți pe suprafețe de dimensiuni foarte mici. Pot fi realizate decorațiuni pe suprafețe acoperite în prealabil cu strat de culoare.

Studiu de caz: Icoana împărătească Sf. Nicolae pe tron

Icoana împărătească Sf. Nicolae pe tron datează de la începutul secolului al XVIII-lea și provine din Țara Românească. Tehnica de realizare a icoanei este tempera pe lemn, iar dimensiunile sale sunt: lungime – 100 cm, lățime – 68 cm, grosime – 3 cm.

Zonele pe care s-a aplicat foiță metalică la icoana Sf. Nicolae pe tron sunt semnificative ca suprafață în raport cu zonele acoperite de pigmenți. În realizarea poleirilor tehnica predominantă este cea realizată pe poliment. De asemenea, s-a folosit o gamă variată de procedee pentru realizarea ornamentațiilor foiței.

În zona de fond foița metalică aurie a fost aplicată pe un strat de poliment. În compoziția acestuia s-a folosit bolus de culoare roșie și un adeziv pe bază de apă (relevant în urma testelor de curățare). Bolusul roșu este vizibil în urma eroziunii foiței metalice. Acesta a fost aplicat și în zona tronului arhieresc.

Rama icoanei este bogat ornamentată folosind tehnica *sgraffito*. Aceasta constă în acoperirea foiței de aur șlefuită cu pictură în tempera. Culoarea este apoi îndepărtată prin răzuire urmărind anumite trasee decorative. Se folosesc instrumente speciale care să îndepărteze eficient stratul de culoare fără a deteriora în nici un fel foița metalică aflată dedesubt.

Un alt procedeu de ornamentare este folosit în cazul veșmintelor sfântului. Stiharul de culoare albastră este acoperit cu decorațiuni vegetale: frunze și vrejuri cu trasee spiralate. Pentru a putea realiza aceste linii extrem de fine și modelate, pictorul a ales să folosească aur lichid aplicat cu pensula.

Felonul Sf. Nicolae este decorat cu motive realizate cu foiță metalică argintie aplicată pe mordant. Cel mai probabil s-a folosit un mordant pe bază de ulei aplicat cu pensula. Foița argintie s-a erodat în timp și nu au rămas decât urme ale acesteia. Traseele realizate cu mordant, însă, sunt încă vizibile.

Degradările suprafețelor cu poleiri metalice

Degradarea oricărui material este efectul unor factori care acționează în interdependență și, în cele mai multe cazuri, simultan. Astfel, orice tip de suprafețe, inclusiv cele cu aplicații de foiță metalică, își modifică starea de conservare, structura, compoziția, forma și aspectul. Rezistența lor fizico-mecanică se diminuează, devin din ce în ce mai fragile, înaintând către o stare de deteriorare ireversibilă.

Degradări fizice

Degradările foiței metalice pot fi preluate de la nivelul structurii lemnoase și a stratului pictural al icoanei, sau pot fi generate de factori care acționează dinspre suprafață.

În prima categorie se încadrează deteriorările naturale cauzate de procesul normal de îmbătrânire a materialelor, cum ar fi *crăchurile de bătrânețe*. Mișcările de dilatare și contracție ale fibrei lemnoase determinate de fluctuațiile de valori ale umidității și temperaturii conduc la apariția de *fisuri și crăchuri* ale suprafețelor cu poleiri metalice. Un alt tip de factori fizici îl reprezintă *depunerile diverse*. Acestea sunt de două feluri: aderente (praf care formează o peliculă ancrasată prin fenomene de condens repetate) și slab aderente (particule din aerosferă, fum provenit de la lumânări). Fenomenul *pulverulențelor* de la nivelul grundului cauzat de pierderea adeziunii liantului afectează foița dând naștere *lacunelor*.

În ceea ce privește factorii externi de degradare, cel mai important aport în apariția și evoluția deteriorărilor aparține factorului uman. Omul poate interveni asupra originalului prin acțiuni deliberate sau, dimpotrivă, printr-un dezinteres total. Poate cauza deteriorări prin acțiuni mecanice: *zgârieturi, incizii, lovituri, eroziuni, uzuri*. În cazul icoanei *Sf. Nicolae pe tron*, în zona de portret se pot observa zgârieturi și lovituri produse în urma unui act de vandalism. Intervențiile neprofesioniste, de conjunctură pot duce la alterarea stării de conservare. Acestea includ: *intervenții agresive de curățare* folosind soluții necorespunzătoare care pot solubiliza liantul utilizat în poleire; aplicarea pe suprafețele poleite a unor substanțe nepotrivite care după uscare pot provoca *exfolieri, solziri și desprinderi* ale foiței; *repictări* ale suprafețelor poleite; *erodarea* foiței din cauza atingerilor excesive. Manipularea și depozitarea necorespunzătoare pot produce degradări cu efecte multiple și de amploare. Factorul uman de degradare se manifestă și prin tehnica defectuoasă de execuție a poleirilor.

Degradări chimice

Coroziunea include toate procesele chimice și electrochimice care au drept rezultat degradarea spontană și continuă a suprafețelor metalelor și aliajelor.

Cu excepția metalelor nobile, toate celelalte metale sunt instabile în contact cu mediul. Modul în care se manifestă această instabilitate, precum și gradul în care

ea apare, depind atât de natura metalului, cât și de cea a elementelor cu care intră în contact.

Aurul este metalul cu cea mai scăzută reactivitate chimică. O calitate deosebită a aurului, care l-a făcut foarte prețuit, este marea sa rezistență la factorii de mediu, capacitatea de a-și păstra tăria și strălucirea chiar în contact cu substanțe care distrug sau deteriorează alte metale. *Argintul* se oxidează cu ușurință în prezența aerului (datorită urmelor de hidrogen sulfurat), formând oxizi și se corodează atunci când este expus la medii care conțin ozon sau sulfat de hidrogen. Acesta din urmă formează un strat de sulfat de argint de culoare neagră care poate fi îndepărtată cu o soluție diluată de acid clorhidric. Suprafața foitei metalice de argint în stare corodată prezintă o pierdere a lustrului sub forma unui strat compact închis la culoare și aderent.

Protecția suprafețelor cu aplicații de foiță metalică se realizează prin acoperirea cu învelișuri anticorozive. Pe suprafața metalului se aplică un strat subțire de material autoprotector. În cazul icoanelor pe panou de lemn se aplică prin pensulare un strat protector de verni.

Aspecte metodologice privind operațiunile de conservare-restaurare a suprafețelor cu poleiri metalice

Intervențiile de conservare-restaurare prezintă anumite particularități atunci când sunt aplicate asupra suprafețelor cu poleiri metalice. În comparație cu celelalte elemente ale icoanei, foița metalică este o componentă mult mai fragilă, care necesită o atenție deosebită. Metodologia operațiunilor de restaurare trebuie adaptată astfel încât să fie adecvată necesităților unor astfel de suprafețe.

Consolidarea este prima operațiune de restaurare realizată asupra stratului pictural, cu scopul de a elimina orice risc de desprindere și pierdere a fragmentelor de pictură. În cazul suprafețelor poleite, consolidarea se realizează în mod obligatoriu prin intermediul foitei japoneze. Aceasta are rolul de a proteja foița metalică fragilă de eventuale eroziuni sau zgârieturi care pot apărea în urma presării cu spatula. Îndepărtarea foitei japoneze de pe suprafață nu trebuie să se realizeze prin frotarea cu un tampon de vată umed întrucât poate afecta elementul adeziv cu care a fost realizată poleirea, dacă acesta este pe bază de apă. Foița japoneză trebuie înmuiată printr-o ușoară tamponare și îndepărtată prin rulare, cu ajutorul bisturiului.

Chituirea ulterioară a acestor lacune necesită, de asemenea, o atenție sporită. Aplicarea straturilor succesive de chit de cretă nu trebuie să depășească marginile lacunei pentru a evita straparea foitei metalice. După uscarea totală, se va elimina excesul de chit prin șlefuire. Prin emolieră parțială a chitului se revine cu mișcări circulare, până când se ajunge la nivelul stratului pictural. Șlefuirea este o operațiune riscantă, deoarece particulele de cretă care se pun în mișcare acționează ca agent

abraziv, iar în jurul lacunei se poate produce un halou prin erodarea suprafeței. Astfel, în funcție de dimensiunile lacunei, aducerea la nivel a chituirii se poate realiza fie cu ajutorul unui tampon de vată de mici dimensiuni, fie cu vârful unui bisturiu. Se va elimina, astfel, folosirea dopului de plută care acționează agresiv în raport cu foița metalică sensibilă.

În realizarea operațiunii de *îndepărtare a depunerilor* de pe suprafețele cu poleiri metalice, trebuie avut în vedere faptul că, în unele cazuri, foița poate fi acoperită de un strat de verni închis la culoare. Acesta ar putea proveni din tehnica originală, având rolul de a atenua strălucirea poleirii. Dacă se dovedește că acest strat este original, el trebuie păstrat ca element tehnologic. În plus, dacă se încearcă îndepărtarea totală a acestui strat printr-o curățare riguroasă, există riscul de a crea o diferență estetică supărătoare între aspectul deteriorat al suprafețelor acoperite de pigmenți și strălucirea poleirii conservate sub stratul gros de verni.

O atenție sporită trebuie acordată alegerii agenților de curățare. Poleirile realizate pe bolus sunt extrem de sensibile la acțiunea apei. Stratul de foiță metalică este atât de subțire încât nu poate constitui un bun izolator, astfel încât, un solvent pe bază de apă poate dizolva elementul adeziv din compoziția polimentului. Poleirile nu sunt sensibile doar la acțiunea agenților pe bază de apă, dar și la acțiunea celor bazați pe alcool și, mai ales, la cea a amoniacului.

Integrarea cromatică a lacunelor care apar pe suprafețele cu poleiri metalice ridică o serie de dificultăți. Suprafața foiței metalice, cu lustrul său specific, reflectă lumina într-un anumit mod creând efecte pe care o suprafață chituită a unei lacune nu le poate imita niciodată. Cu toate acestea, în nici o situație nu se va aplica în zona afectată o foiță metalică nouă, întrucât aceasta nu va putea avea aceeași calitate sau ton cu cea originală și nu se va putea integra în ansamblu fără să iasă în evidență.

Conform principiilor formulate de Umberto Baldini în lucrarea sa *Teoria del restauro e unità di metodologia*, lacunele suprafețelor aurite trebuie integrate în tehnica *tratteggio* folosind o selecție de culori: ocru, roșu și verde (*selezione d'oro*). Această tehnică de integrare se bazează pe principiul diviziunii tonurilor care implică juxtapunerea și suprapunerea culorilor pure. Obținerea tonurilor finale se realizează prin amestecul optic al culorilor aplicate în mod separat. Intensitatea tonurilor se obține prin suprapunerea succesivă a liniilor subțiri verticale. Proporția în care trebuie folosite cele 3 culori variază în funcție de tonul foiței și de tehnica de poleire. În cazul poleirii pe poliment care conține bolus roșu, culoarea roșie va fi folosită într-o proporție mai mare comparativ cu o poleire realizată cu mordant.

În cazul eroziunilor foiței metalice, integrarea se poate realiza mai bine în tehnica *rittocco*. Aceasta presupune realizarea unei texturi de puncte alăturate care să

reda continuitatea și profunzimea imaginii. Uzurile poleirilor realizate pe bolus roșu pot fi integrate la nivelul tonului bolusului, pentru o citire mai bună a imaginii

Concluzii

Foița metalică este un material aparte, de o natură diferită față de celelalte materiale care compun o icoană, fapt pentru care conservarea și restaurarea acesteia presupune informații suplimentare specializate. Suprafețele poleite au un mod total diferit de a reacționa la operațiunile de restaurare, astfel încât, orice intervenție asupra unei astfel de suprafețe necesită o atenție sporită și o cercetare anterioară.

Cu toate acestea, foița metalică nu se prezintă ca un element independent ci se află într-o relație de interacțiune continuă cu celelalte componente ale icoanei influențându-se și condiționându-se reciproc. Prin urmare aceste poleiri metalice se află în strânsă legătură cu suprafața pe care sunt aplicate, iar studierea lor nu poate fi făcută independent.

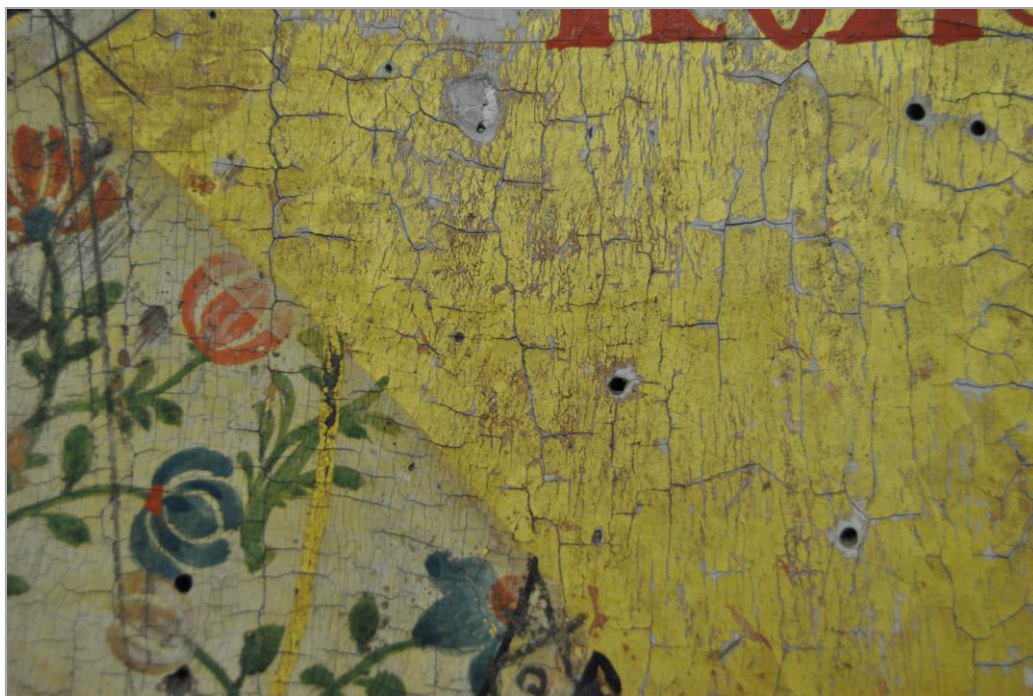
Având în vedere faptul că tehnicile de pictură a icoanelor în Țările Române de-a lungul celei de-a doua părți a epocii medievale includeau folosirea frecventă și chiar expansivă a poleirilor metalice, cercetarea degradărilor acestora devine extrem de importantă în procesul de restaurare.

Bibliografie

1. Sorin Albu, *Materiale și tehnici de reprezentare în arta iconografică contemporană*, Cluj-Napoca, 2011;
2. Cesare Brandi, *Teoria restaurării*, București, 1996;
3. Cennino Cennini, *Tratatul de pictură*, București, 1977;
4. Dionisie din Furna, *Erminia picturii bizantine*, București 2000;
5. Paul Evdochimov, *Arta icoanei – o teologie a frumuseții*, București, 1992;
6. Pavel Florenski, *Iconostasul*, București, 1994;
7. Cornelia Grecescu, Veronica David, Sanda Fătu, *Manual de chimie. Clasa a X-a*, București, 2000;
8. Ioan Istudor, *Noțiuni de chimia picturii*, 2007;
9. Nicolaus Knut, *The restauration of paintings*, 1998;
10. Rocco Mazzeo, *Le patine. Genesi, significato, conservazione*, Florența, 2005;
11. Monahia Iuliana, *Truda iconarului*, București, 2001;
12. Mihail Mihalcu, Mihaela D. Leonida, *Din tainele iconarilor români de altădată*, Cluj-Napoca, 2009;
13. Corina Nicolescu, *Icoane vechi românești*, București, 1976;
14. C. Săndulescu-Verna, *Materiale și tehnica picturii*, Timișoara, 2000;
15. Cristina Serendan, *Tehnici de poleire și decorații poleite în pictura medievală pe panou din Transilvania*. Teză de doctorat, Universitatea Națională de Arte București, 2010;
16. Theophilus Presbiter, *Diversarum artium schedula, Upon various arts*. Trad.: Robert Hendrie, Londra, 1847;
17. Daniel V. Thomson, *Practica picturii in tempera*, București, 2004;
18. Idem, *Materiale și tehnici de pictură în Evul Mediu*, București, 2006;
19. Leonid Uspensky, *Teologia Icoanei*, București, 2009;
20. *Manual on the conservation of paintings*, London, 1940;
21. *Note de curs*, Florea Oprea, *Structura și degradarea materialelor*, 2012.

Icoana împărătească Sf. Nicolae pe tron

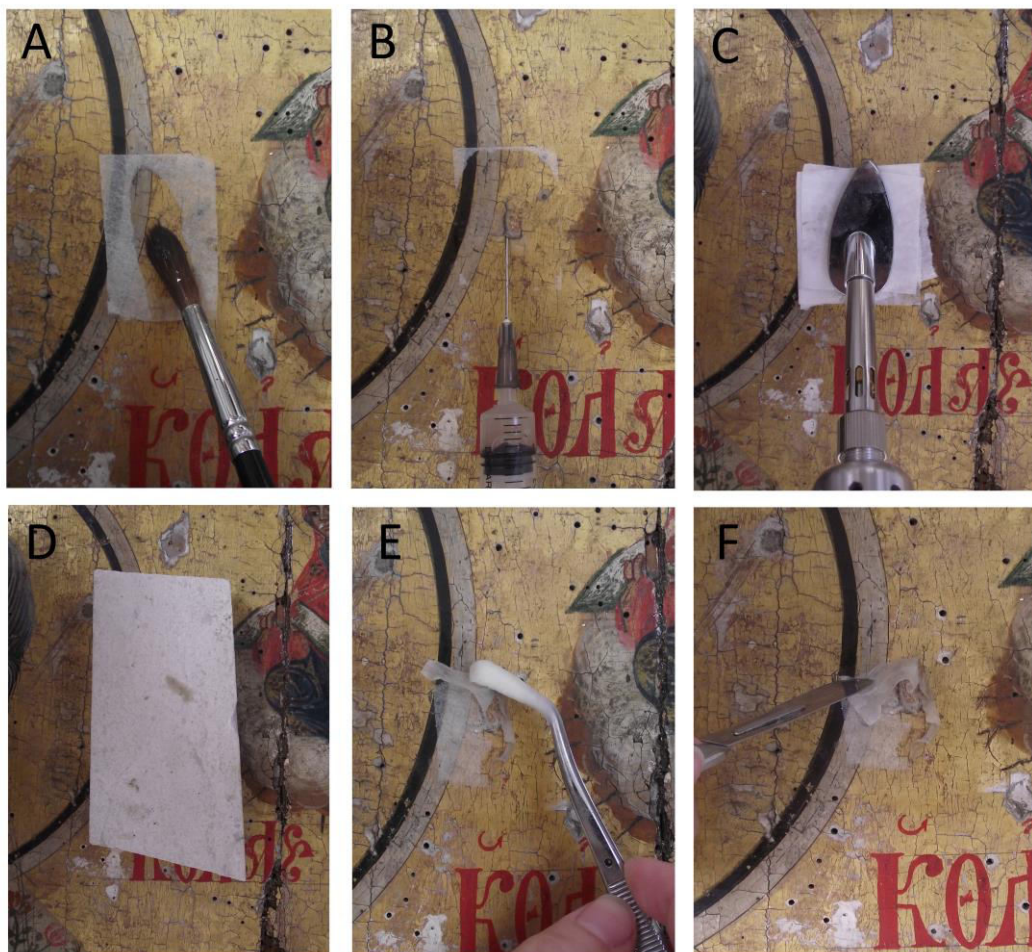
Cracluri de bătrânețe dispuse în formă de rețea rectangulară

Deteriorări mecanice sub formă de zgârieturi și incizii prezente în zona de portret a personajului ca urmare a unor acte de vandalism

Lacune și eroziuni ale foiței metalice cauzate de diverși factori de degradare externi

Consolidarea zonelor cu desprinderi: A - Pensularea cleiului prin foița japoneză

B - Injectarea cleiului în profunzime

C - Aplicarea preseii calde

D - Aplicarea preseii reci

E - Îndepărtarea foiței japoneze prin umezire ușoară

F - Îndepărtarea foiței japoneze prin rulare cu bisturiul

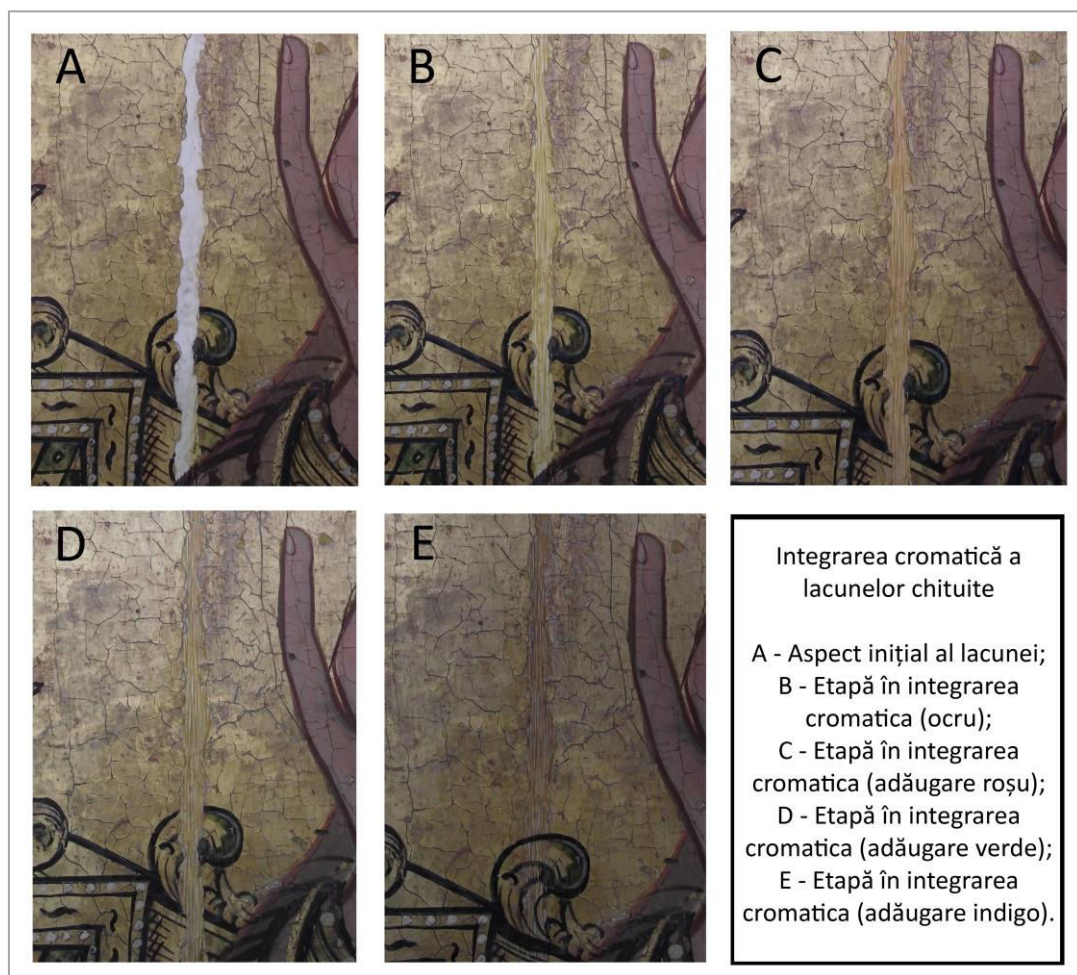
Consolidarea zonelor cu desprinderi

Finisarea chituirii și curățarea marginilor lacunei
cu ajutorul tamponului de vată umed și a bisturiului

Îndepărtarea depunerilor aderente de pe suprafața foiței metalice

Integrarea cromatică a lacunelor chituite

Summary

Metal leaf is a special material of a different nature unlike the other materials that make up an icon, therefore its conservation and restoration requires additional specialized information.

The most important metals used in icons are gold and silver, each having a special significance and transmitting certain meanings and beliefs.

Polished surfaces have a very specific way of reacting to deterioration factors, so that any intervention on such a surface requires increased attention and prior research. Metal leaf does not appear as an independent element; it is in a continuous interaction with the other components of the icon influencing and conditioning each other. Restoration interventions have certain peculiarities when applied to surfaces with metallic polish. The restoration methodology must be adjusted to suit the needs of such surfaces.

Considering the fact that icon painting techniques in the Romanian Principalities in the second part of the medieval era included the frequent and even expansive use of gold leaf, the research of their degradation becomes extremely important in the restoration process.

Keywords:

Gold, polish, silver, leaf, degradation, corrosion.

Studiu de caz: restaurarea unei icoane „Prăznicar” aparținând lui Stan Zugravu

Diana Mirea

Scurtă prezentare

În Transilvania secolului al XVIII-lea întâlnim o situație delicată în care credincioșii ortodocși erau mult mai numeroși deși numărul preoților era aproape de două ori mai mic decât numărul preoților uniți. Totuși, din această perioadă ne-au rămas operele a numeroși zugravi influențați pe deoparte de arta Țării Românești, iar pe de altă parte de realitatea vieții de zi cu zi și de arta vest europeană.

Printre aceștia se înscrie și „Mult păcătosul Stan zugravul din Orăștie, fiul popii Radu din Afumați”, un artist important după cum vom vedea în continuare¹. Prima parte a uceniciei sale a avut loc sub îndrumarea a doi mari artiști din Rășinari, Popa Ioan și Nistor Dascălul, pentru ca apoi să beneficieze de îndrumarea directă a bătrânului Hrantie², respectiv a zugravilor de la sud de Carpați. Apare ca ucenic sau ca zugrav alături de colegi mai mult sau mai puțin cunoscuți la biserica Sf. Mina din Craiova, Mănăstirea Tismana, biserica mare de la Mănăstirea Hurezi-Vâlcea, Mănăstirea Curtea de Argeș (unde apare pentru prima dată menționat ca zugrav), Teisa-Alba; pentru ca apoi să se stabilească în Orăștie și să lucreze la biserica Sf. Nicolae din Fântânele-Sibiu și la biserica Bunavestire din Cristian-Sibiu.

Până acum se cunoșteau în jur de 100 de lucrări ale lui Stan Zugravu, dar moștenirea sa a fost completată cu încă 15 icoane prăznicare³, pictate pe panou din lemn de plop pe ambele fețe (30 de imagini), aduse din Alba Iulia pentru restaurare. Dintre acestea, am avut oportunitatea de a restaura o icoană reprezentând pe Sf. Gheorghe pe prima față și Duminica Tomii pe cea de a doua față.

¹ Ana Dumitran, Elena Daniela Cucui, Saveta Florica Pop, Elena Popescu, *Stan Zugravu*, Alba Iulia, 2011, p. 9.

² Saveta Florica Pop, *Stan Zugravu din Rășinari*, în „Analele Universității Creștine «Dimitrie Cantemir», București, Seria Istorie, Serie nouă, anul I, nr. 3, 2010, p. 99.

³ Icoanele, având dimensiuni asemănătoare: lungime: 26 cm., lățime: 18 cm., grosime: 0.4 cm., reprezintă praznicele de peste an cum ar fi: Bunavestire, Nașterea Domnului, Tăierea împrejur, Schimbarea la față, Duminica tuturor sfinților sau sf. Arhidiacon Ștefan.

Starea de conservare și investigațiile efectuate

În momentul aducerii icoanei la restaurare, piesa prezenta orificii de zbor rezultate în urma unui atac xilofag, diferite lacune care se datorează fluctuațiilor de microclimat, fenomenului de decoeziune, dar și factorului uman (manipulări neglijente), exfolieri, ridicături sub formă de acoperiș datorate uscării și deformării tangențiale a lemnului și fluctuațiilor de microclimat, eroziuni, zgârieturi, cracluri, desprinderi în urma unor acțiuni mecanice (lovituri), depozite de ceară, depuneri superficiale sau depuneri aderente datorate folosirii în cult.

Pentru a se putea stabili metodologia de restaurare pentru toate cele 15 icoane au fost efectuate analize biologice și de identificare a pigmentilor. Observațiile la stereobinocular și microscop ale lemnului și a fibrei textile⁴ efectuate în laboratoare Universității din Pitești au relevat faptul că panoul icoanei a fost confecționat din lemn de plop și prezenta un atac inactiv de anobium punctatum. Analizele EDXRF⁵ au scos la iveală un grund pe bază de carbonat de calciu (praf de cretă), un alb de zinc, verde pe bază de carbonat bazic de cupru, ocră cu conținut variabil de oxid de fier hidratat (pământuri), roșu cu valori ridicate de mercur și sulf ceea ce indică prezența roșului cinabru, și nu în ultimul rând un albastru conținând ferocianură ferică ceea ce a însemnat albastru de Prusia. Alte particularități identificate de această dată cu ochiul liber dar de care s-a ținut seama au fost faptul că atât panoul de lemn cât și pelicula de culoare erau extrem de subțiri.

Intervenții de conservare restaurare

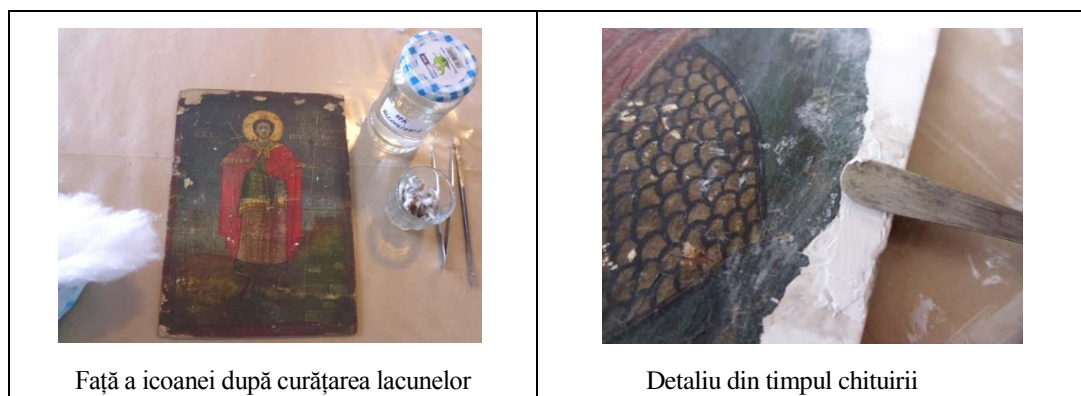
Cu acordul comisiei de restaurare s-a stabilit metodologia de restaurare. Prima operațiune efectuată a fost îndepărtarea depunerilor neaderente, fără a afecta pelicula de culoare. Consolidarea profilactică s-a făcut fixându-se hârtia japoneză prin pensulare cu adeziv organic în concentrații mici pe zonele fragile în care pelicula de culoare nu mai adera la suport. O problemă specială ținând seama de pelicula de culoare subțire a constituit-o operațiunea următoare. Consolidarea stratului pictural utilizându-se adeziv organic în proporție de 9% s-a făcut alternând presa caldă cu presa rece în zonele cu exfolieri, prin metoda condensului, pentru ca, în zonele în care nu s-a consolidat suficient, să fie folosită ulterior presa rece, revenindu-se cu același adeziv în concentrație de 6%.

⁴ Buletin de analiză nr. 2/20.05.2014.

⁵ Raport de încercare nr. 36/14.11.2013.

Curățarea lacunelor în vederea completării stratului pictural s-a făcut cu apă alcoolizată. După curățare, fisurile, spațiile mici și orificiile de zbor de la nivelul ramei au fost obturate cu fibră vegetală (câneapă) sau chit de rumeguș. Acolo unde a fost nevoie, operațiunea s-a făcut în mai multe straturi. Chituiră lacunelor s-a realizat, într-o primă fază, cu lapte de chit aplicat fluid și fierbinte cu pensula. Completarea la nivel s-a făcut cu același chit cu adaos mai mare de carbonat de calciu, prin aplicare cu spatula. După uscare, chiturile s-au șlefuit cu dopul de plută.

Urmărindu-se o îndepărtare a depunerilor aderente din stratului pictural cu materiale care să desprindă particulele depuse fără a afecta originalul și constatându-se că este vorba despre particule eterogene, intervenția s-a făcut în mai multe etape. Particulele slab aderente au fost îndepărtate prin frotarea de tampoane îmbibate în apă caldă. În locurile unde a fost nevoie s-a revenit cu o soluție de dimetilformamidă și esență de petrol în proporție de 50%-50%. Depozitele de ceară au fost îndepărtate mecanic urmele rămase fiind curățate cu tampoane de vată înfășurate pe pensetă și umectate în xilen.

Detalii din timpul curățării

După aceste operațiuni au fost dezvăluite noi lacune, care au fost la rândul lor chituite conform operațiunii descrise. Pentru prezentarea estetică finală s-au folosit culori de apă și emulsie de gălbenuș de ou. Eroziunile au făcut obiectul tratării în tehnica velatura, având ca scop retragerea zonelor lacunare deschise valoric, suprafețele mici chituite în rittocco, iar zonele mari chituite în tehnica tratteggio. Astfel, pictura originală și-a redobândit continuitatea și profunzimea.

Detaliu din timpul integrării cromatice

Verniul de damar s-a aplicat prin pensulare și a fost egalizat îndelung pe ambele fețe pictate. Acesta are rolul de a proteja pictura pe viitor, izolând stratul pictural de acțiunea nocivă a factorilor de mediu.

Concluzii

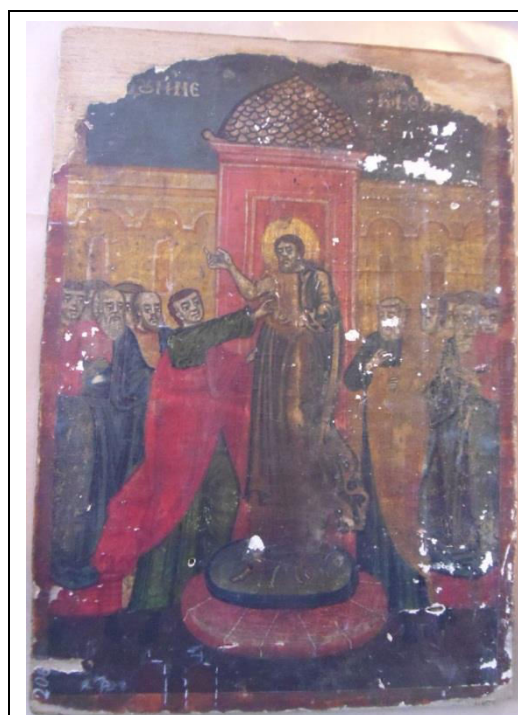
Intervențiile de restaurare efectuate au dus la stoparea degradărilor evolutive ale stratului pictural și la redarea imaginii inițiale. Rezultatul, ținând seama de importanța estetică și istorică a lucrării, este unul plin de satisfacții de fiecare dată.

Fața 1: Sf. Gheorghe înainte de restaurare

Fața 1: Sf. Gheorghe după restaurare

Fața 2: Duminica Tomii înainte de restaurare

Fața 2: Duminica Tomii după restaurare

Summary

The icon presented in this article is a two sided icon painted by Stan Zugravu from Rășinari. Our purpose was to expose the steps during the restoration process of this icon because of the various kinds of degradation it presented and for its value. We tried to aesthetically recover the original image observing the limits imposed by the principles of restoration, the technique of execution and the icon's state of conservation.

Keywords:

Icon, Stan Zugravu, degradation, restoration, methodology.

Valorificarea icoanelor prin restaurare. Studii de caz

Daniela Moraru

Valorificare icoanelor prin restaurare

Punerea în valoare a patrimoniului cultural religios, dar și protejarea lui, constituie un factor de ameliorare a cadrului de viață uman, o sursă de dezvoltare durabilă și o integrare socială prin creșterea nivelului de instruire cultural-religioasă și prin îmbunătățirea nivelului moral al pelerinului, precum și prin creștere economică.

Accesul public la obiectivele patrimoniului cultural este direct proporțional cu conservarea și recunoașterea lor și poate fi îmbunătățit, având în vedere anumite nevoi stringente precum: educația privind problemele patrimoniului cultural; susținerea valorilor diversității culturale și egalității la nivel social ca mijloc de extindere a nivelului de acces și a nivelului de participare la patrimoniul cultural; publicarea constantă a cercetărilor științifice cu privire la problematicile patrimoniului cultural¹.

Marea varietate a resurselor patrimoniului cultural din România reprezintă un bun în sine și poate deveni un stimul pentru cercetători, experți locali sau străini. Informația academică despre patrimoniul cultural, impactul său asupra vieții noastre, rolul său în economia locală și informațiile cu privire la protejare, salvagardare și protecție ar trebui să înceapă de la învățământul secundar, în special prin editarea de cărți, crearea unor portaluri online și organizarea unor vizite la obiectivele patrimoniului cultural.

Resursele patrimoniului cultural sunt folosite în promovarea destinațiilor turistice, precum și în crearea unei atracții ca alternativă la destinațiile turistice deja existente sau de alt profil. În perioada actuală, turismul cultural a devenit o componentă importantă a turismului local. Turismul cultural oferă oportunitatea dialogului intercultural, prin posibilitatea dialogului descoperirii și aprecierii diversității.

¹ Delia Nică-Badea, George Niculescu, Constantin Măruțoiu, *Salvagardarea obiectelor de patrimoniu cultural prin acțiuni de conservare preventivă și restaurare*, în „Analele Universității «Constantin Brâncuși»”. Seria Litere și Științe sociale, nr. 1, Târgu Jiu, 2013, p. 3.

Turismul cultural-religios pune în valoare patrimoniul cultural-religios care este format din bunuri aparținând cultelor religioase și administrate de către biserici parohiale, mănăstiri, schituri².

Turismul cultural-religios este o parte importantă a turismului, însă este încă insuficient dezvoltat în România. În plus, există un mare potențial uman ce poate fi atras în acest domeniu, accesul facil la sistemele de mediatizare actuale permițând conștientizarea valorilor ce ne înconjoară. De asemenea, recunoașterea valorilor culturale de către organismele internaționale este benefică pentru implicarea în conservarea valorilor cultural-religioase naționale. Din păcate însă, patrimoniul mobil dar și imobil este insuficient cercetat, catalogat, conservat³.

Din vizionarea site-urilor turistice pe internet, care nu sunt destinate în exclusivitate turismului religios, se observă că în prezentarea ofertei de turism cultural-religios se pune accentul pe valoarea de unicitate, raritate și pe valoarea peisagistică. Aceste trăsături sunt desigur prețioase, însă pentru un turism eficient cu circuite turistice bine definite pe clase de valori este foarte important ca să se cunoască toată gama de valori, clasificată după importanță. De multe ori însă, muzeele cu artă religioasă nu apar în oferta turistică.

Moștenirea culturală și artistică a poporului nostru este sintetizată și exprimată convingător prin valorile spirituale care fac parte din patrimoniul iconografic. Unele din aceste bunuri se află încă în cultul ortodox, iar altele fac obiectul unor expoziții organizate în scopul promovării acestor valori ce poartă amprenta mentalității, a epocii în care au fost create cu specificul și particularitățile naționale.

Astăzi, muzeul este o formă de promovare a artei creștine. Deoarece, pe lângă funcția de conservare și restaurare a patrimoniului, are îndatorirea de a face cunoscute publicului, prin modalități specific muzeale, toate elementele care conferă unui obiect semnificația valorii cuvenite.

Icoanele reprezintă o latură valoroasă și sensibilă din cadrul unui muzeu, atât pentru cercetătorii interesați de acest domeniu, cărora le pot oferi satisfacții profesionale, cât și pentru publicul vizitator. Valoarea artistică, istorică și teologică justifică grija și eforturile permanente pentru ca aceste piese să poată fi studiate și de generațiile viitoare⁴.

Demersul de punere în valoare a icoanelor începe prin operațiuni de conservare și restaurare. Se stabilește o metodologie de restaurare pe baza unor investigații științifice și teste preliminare. După restaurare, icoanele pot fi expuse temporar sau permanent în muzee locale sau itinerante în diverse expoziții din țară și străinătate.

² Arh. Ana Uncu, *Turismul cultural-religios în România. Modalități de implementare. Avantaje economice*, în *Patrimoniul religios românesc*, Iași, 2002, p. 76.

³ *Ibidem*, p. 77.

⁴ Delia Nica-Badea, George Niculescu, Constantin Măruțoiu, *op. cit.*, p. 20.

Lucrarea prezintă metodologia de restaurare a două icoane, intervenții care au reușit să le recupereze estetica, să readucă icoanele în atenția credincioșilor, a istoricilor, a turiștilor, astfel fiecare descoperă în aceste icoane conținuturi și sensuri multiple: valoarea artistică, valoarea istorică, valoarea spirituală.

I. Icoana de secol XIX „Sfântul Nicolae” de la Mănăstirea Sucevița

Icoana cu „Sfântul Nicolae” provine din depozitul de icoane vechi al Mănăstirii Sucevița. Este pictată în stil rusesc pe un suport de lemn de foioase de esență moale, consolidat prin două traverse poziționate în cantul superior și inferior. Rezultatele analizei chimice au indicat un strat de preparație pe bază de gips și clei animal. Pictura este realizată în tempera cu gălbenuș de ou, iar pigmentii evidențiați prin analiza XRF sunt: alb de plumb, roșu cinabru, oxid galben de fier, umbră naturală, negru de carbon și foiță de argint. Analizele au indicat faptul că verniul este o olifă.

1. Starea de conservare

Starea de conservare reprezintă efectul cumulării în timp a acțiunii factorilor interni și externi care conduc la deteriorarea și degradarea operei de artă, respectiv la modificări estetice și funcționale.

Numim factori interni greșelile autorului la punerea în operă a icoanei, prin folosirea de materiale și tehnici improprie unei bune conservări în timp, iar prin factorii externi se înțelege totalitatea factorilor fizici, chimici, biologici ce caracterizează mediul de preservare a obiectului, la care se adaugă acțiunile voluntare și involuntare ale omului⁵.

Variațiile necontrolate ale temperaturii și umidității relative din mediul ambiant sunt principalul pericol pentru conservarea picturilor pe panou de lemn, care sunt frecvent expuse la modificări ale mediului. Materialele care constituie astfel de bunuri, cum ar fi adezivii, straturile de preparație, vopselele și lacurile, răspund dimensional la aceste variații acumulând umiditate când aerul are umiditate ridicată și pierzând umiditate atunci când aerul înconjurător este uscat. De luat în calcul este faptul că fiecare material răspunde diferit la schimbările din mediul ambiant, fapt ce induce stres ridicat în diferitele straturi ale picturii, rezultând deteriorarea în cazul în care este depășită rezistența unui material⁶.

⁵ Mina Moșneagu, Iuliana Gavril, *Iconostasul Bisericii „Sf. Împărați Constantin și Elena” Iași*, în „Analele Științifice ale Universității «A.I. Cuza»”. Teologie, Iași, 2002, p. 233.

⁶ Roman Kozłowski, Lukasz Bratasz, Lukasz Lasyk, Michal Kukomski, *Allowable microclimatic variations for painted wood: Direct Tracing of Damage Development*, în *Facing the challenges of panel paintings conservation: trends, treatments and training*, Los Angeles, 2011, p. 158.

Suportul:

Suportul prezintă o ușoară curbare cu partea convexă orientată spre stratul pictural. Rezistența mecanică a lemnului a fost diminuată datorită atacului microbian și xilofagic. Suportul prezintă orificii de zbor, galerii, fisuri (marginea laterală stânga și colțul de jos stânga) și pierderi de material lemnos. Pe toată suprafața suportului observăm depuneri aderente și semiaderente (pete de ceară, pete de grăsimi, 3 pete de vopsea albă, fum și praf).

Stratul pictural:

La nivelul întregului strat pictural se observă orificii de zbor ale insectelor xilofage și cracluri de vechime, fine, mai accentuate pe verticală și ușor vizibile pe culorile deschise. Desprinderi ale stratului de culoare sunt întâlnite în perimetrul lacunar, pe direcția craclurilor de vechime și pe marginile icoanei. În zonele lacunelor profunde grundul prezintă un anumit grad de pulverulență datorat pierderii coeziunii dintre materiale și a condițiilor necorespunzătoare de depozitare. De asemenea pot fi observate numeroase lacune superficiale la nivelul peliculei de culoare datorate unor șocuri mecanice. Stratul pictural este protejat cu un verni craclat, oxidat, granulat și brunisat la nivelul căruia identificăm și un strat gros de depuneri aderente și semiaderente.

2. Metodologia de restaurare

Pentru stabilirea metodelor de conservare-restaurare s-au realizat în prealabil teste pentru fiecare operațiune în parte. Aceste teste ajută la stabilirea unei metodologii de intervenție cât mai corecte pentru obiectul în cauză.

Astfel, la nivelul suportului, s-au realizat următoarele operațiuni: desprăfuirea suportului, îndepărtarea mecanică și chimică a murdăriei de pe lemn cu bisturiul și soluții alcoolice, tratamente de dezinfecție și dezinsecție cu soluții alcoolice și permetrină 2% în white spirit, decaparea vopselei de pe verso cu soluții de metanol și clorul de etilen, îndepărtarea cerii cu white spirit și mecanic, completarea lipsurilor cu chit de rumeguș și clei de iepure 10%, consolidarea lemnului prin impregnarea cu paraloid B72 5-20% în xilen și obturarea orificiilor cu chit de ceară cu colofoniu și pigment.

Intervențiile efectuate la nivelul stratului pictural au fost: desprăfuirea, consolidarea stratului pictural cu soluție de clei de iepure de concentrație 5%, îndepărtarea și uniformizarea verniului cu soluție de alcool n-amilic 1p, metiletiletionă 1p, etilenglicol 4p, degresarea lacunelor cu soluție hidroalcoolică, completarea stratificată a lacunelor cu chit pe bază de praf de creta și clei de iepure de concentrație 8%, integrarea cromatică în acuarelă prin metoda *tratteggio*, vernisarea finală cu verni Mastix 10%.

II. Icoana de secol XVIII „Sfinții Apostoli Petru și Pavel” de la Mănăstirea Dragomirna

Icoana cu „Sfinții Apostoli Petru și Pavel” este o icoană împărătească ce a făcut parte din iconostasul adus de la Mănăstirea Solca la Mănăstirea Dragomirna în anul 1793⁷. Datată cu anul 1781, icoana de dimensiuni relativ mari 66/116 cm este realizată pe un suport din lemn de tisă. Stratul pictural prezintă următoarea stratigrafie: stratul de pânză maruflată pe suport, stratul de preparare pe bază de praf de cretă în amestec cu gips, stratul de culoare și stratul de verni.

În urma analizelor efectuate⁸ s-au identificat următorii pigmenți: alb de plumb, roșu cinabru, albastru azurit, oxid galben de Fe, negru de C, foiță metalică de Au și Ag iar ca liant a fost folosit gălbenușul de ou la care s-a adăugat o anumită cantitate de ulei, de unde rezultă faptul că pictura este realizată în tehnica tempera grasă.

1. Starea de conservare

Suportul

Starea de conservare a icoanei se află în legătură directă cu tehnica de execuție și cu materialele folosite.

Blatul icoanei prezintă curbarea diferită și fandarea celor trei scânduri din care este format. Această curbare a fost urmată de descleierea și distanțarea îmbinărilor dintre scânduri. În timp, distanțările formate au suferit intervenții necorespunzătoare de completare cu chit pe bază de rumeguș și soluție concentrată de clei animal. Aceste chituri au fost aplicate în surplus, acesta din urmă depășind cu mult perimetrul distanțărilor și al găurilor. Completările nu au fost finisate la nivelul panoului original, rămânând distribuite grosier și neglijent.

Din cauza acțiunii necorespunzătoare a omului în ceea ce privește manipularea, păstrarea și depozitarea în timp a icoanei, suportul acesteia prezintă depuneri de murdărie, praf, fum, grăsimi, materiale de contact străine, vizibile cu ochiul liber și care modifică aspectul natural al fibrei lemnului. Este evidentă expunerea acesteia la un exces de umiditate, care a produs migrarea pe fibra lemnului a materialelor de depunere ulterioară, sub formă de voalări cu distribuție neuniformă pe suprafața suportului.

Sub traversa inferioară apar inscripții incizate puternic, acoperite cu același chit de rumeguș. La mijlocul traversei superioare este prezent un sistem improvizat de agățare, din tablă și cuie. Numărul de inventar este trecut cu pixul pe aceeași traversă dar și pe o etichetă, lipită deasupra traversei.

⁷ Ipolit Vorobchievici, *Istoria Sfintei Mănăstiri Dragomirna*. Ediția a II-a, Suceava, 1925 (prima ediție: Cernăuți, 1908), apud *Dragomirna: istorie, tezaur, ctitori*, vol. I, Putna, 2014, p. 21-22.

⁸ Investigațiile realizate de expertul chimist Nicoleta Vornicu au fost Fluorescența de raze X (XRF) și tehnica FTIR (Fourier Transform Infrared).

Stratul pictural

Toată suprafața icoanei prezintă cracluri de vechime și tendințe de desprinderi pe direcția rețelei de cracluri. Întâlnim desprinderi la nivelul stratului de pânză dar și la nivelul straturilor de grund și culoare. Desprinderile „oarbe” și în acoperiș, în două ape” sunt identificate la direcția îmbinărilor dintre scândurile panoului. Stratul pictural prezintă lacune profunde și superficiale la nivelul tuturor straturilor, o parte din acestea fiind acoperite de repictări.

Deși în lumina naturală puteau fi observate repictări, observațiile realizate în lumina UV nu au evidențiat aceste intervenții, rezultând de aici faptul că intervențiile nu erau de o dată recentă. În mod normal, în lumina UV, repictările apar mai închise la culoare, metodă care facilitează identificarea exactă a zonelor care au suferit astfel de intervenții⁹. Repictările acoperă peste 50% din lacune și depășesc perimetrul lacunar, acoperind stratul de culoare original.

Suprafața pictată prezintă depuneri de praf, materii grase, clei și resturi de foiță japoneză de la o consolidare anterioară. Când s-a realizat această consolidare, depunerile de praf și alte depuneri nu au fost îndepărtate, identificându-se, astfel, straturi de murdărie ancrasate în clei, atât la nivelul pânzei cât și între stratul de pânză și suportul de lemn.

Verniul este îmbătrânit și îngălbenit, prezintă cracluri, mici lacune, este acoperit în zona lacunelor și pe marginea icoanei cu repictări și are ancrasate depuneri aderente. Acesta a fost aplicat prin pensulare grosieră, inegală, fiind vizibile scursurile și aglomerările locale. Stratul de protecție prezintă abraziuni în zona inferioară, rezultat al unor măsuri de întreținere necorespunzătoare.

De asemenea, stratul de protecție este opacizat și albit, aspect cauzat de contactul cu apa la temperaturi prea ridicate, la care a fost supusă icoana în timpul unei consolidări preventive.

2. Metodologia de restaurare

Pentru stabilirea metodologiei de restaurare, s-au făcut cercetări preliminare asupra icoanei și numeroase teste în urma cărora s-a stabilit conduita finală de tratament.

Conservarea și restaurarea suportului a cuprins următoarele etape: desprăfuirea suportului, îndepărtarea chiturilor necorespunzătoare, îndepărtarea depunerilor de murdărie, completarea distanțărilor dintre scândurile componente cu lemn nou stabilizat, stabilizarea suportului prin impregnare.

⁹ Rodica Pavel, Daniela-Cristina Ilie, *Conservarea și restaurarea tabloului religios Pieta cu Sf. Francisc și Sf. Dominic, școala spaniolă, secolul al XVI-lea*, în „Restitutio”, nr. 9, București, 2015, p. 77.

La nivelul stratului pictural s-a început prin desprăfuirea icoanei, îndepărtarea materialelor de la consolidările anterioare și consolidarea profilactică a picturii. Îndepărtarea materialelor de consolidare de la nivelul stratului pictural a fost precedată de îndepărtarea repictărilor de pe chenar, îndepărtarea diferențiată a depunerilor aderente de la nivelul stratului pictural original, regenerarea cu uniformizarea și redistribuirea verniului original, completarea stratificată a lacunelor cu chit pe bază de praf de cretă și soluție de clei animal, integrarea cromatică diferențiată și vernisare de protecție finală

Concluzii

Icoana ortodoxă este confecționată din materiale organice ușor perisabile, motiv pentru care, în timp, suferă numeroase degradări și deteriorări determinate direct de acțiunile omului, prin manipulări greșite, prin intervenții empirice, sau sub influența microclimatului instabil, a poluării și a factorilor biologici.

Operațiunile de conservare și restaurare aplicate celor două icoane au asigurat acestora o durabilitate mai îndelungată în timp. Prin intermediul intervențiilor de îndepărtare a depunerilor, regenerarea și uniformizarea verniului și integrarea cromatică a lacunelor, icoanele și-au recuperat unitatea estetică originală. Astăzi, icoanele sunt expuse în muzeele mănăstirilor Sucevița și Dragomirna, spații care oferă condiții optime de păstrare și valorificare.

Prin aceste obiecte, muzeul reînvie trecutul. Obiectele comunică printr-un limbaj unic, cel al cunoașterii. Prin ele pătrundem într-un timp apus. Este uimitor cum aceste piese reușesc să transmită receptorului mesajul trecutului, trecut al valorilor spirituale, care nu lasă istoria să fie uitată. Trecutul devine prezent prin obiectele care sunt rezultatul unor tradiții și meșteșuguri reînviolate de restauratori. Frumusețea și diversitatea temelor, desenul, compoziția și culoarea zugravilor din trecut reflectă însuși traiul pe care l-au dus aceștia. Icoana nu este altceva decât povestea vieții lor, în care au adunat bucurii transpuse în culori vii sau tristeți transpuse în chipuri de o seninătate uluitoare.

Imagine de ansamblu cu starea de conservare a stratului pictural

Imagine de ansamblu cu starea de conservare a suportului

Test de îndepărtarea depunerilor de la nivelul suportului

Îndepărtarea depunerilor aderente și a verniului brunisat

Icoana după restaurare

Suportul după restaurare

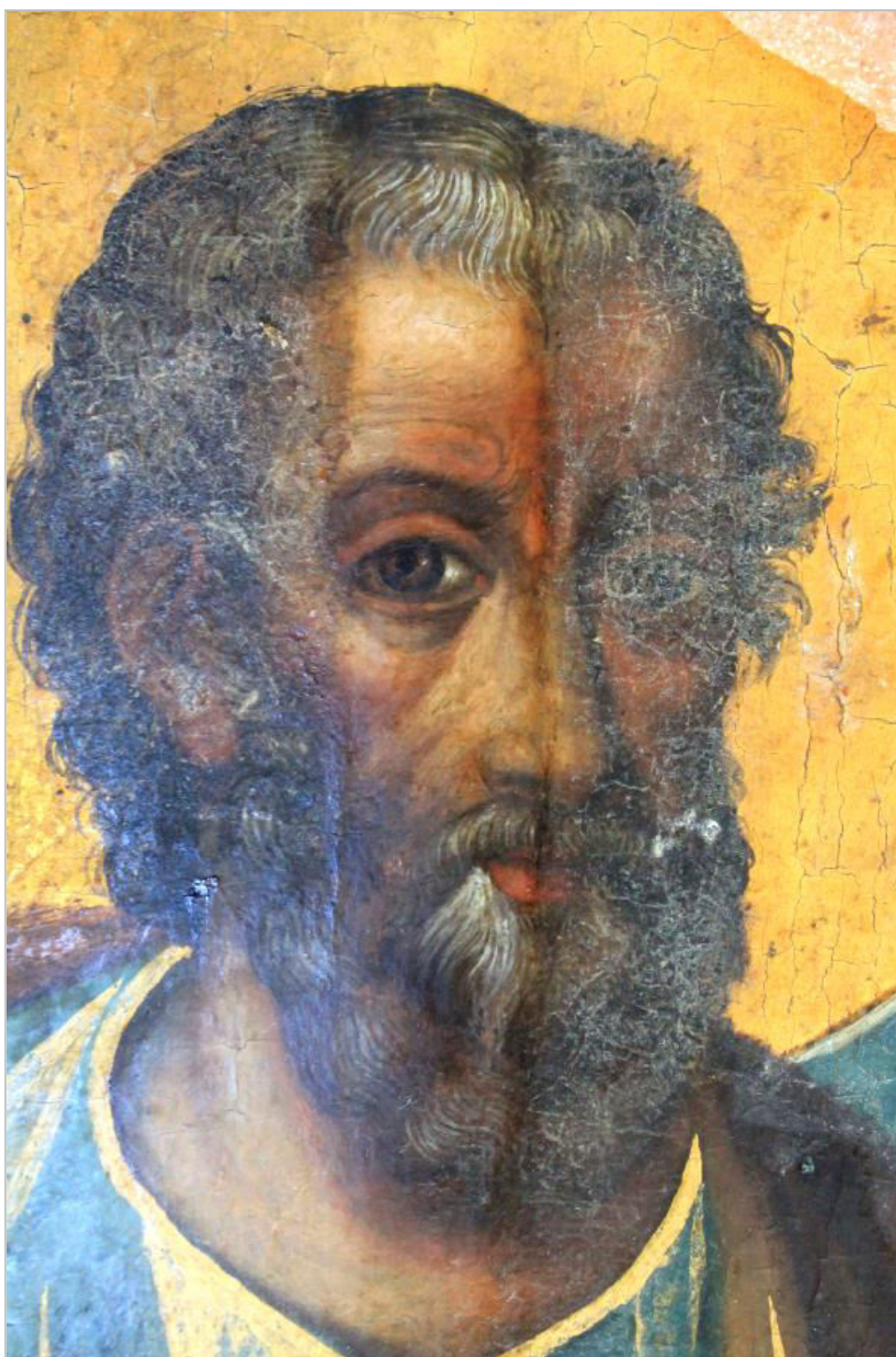
Icoana înainte de restaurare – imagine ansamblu față

Icoana înainte de restaurare – imagine ansamblu verso

În timpul îndepărtării depunerilor și a chiturilor de rumeguș de la nivelul suportului

Test de îndepărtare a verniului

Imagine de ansamblu – completarea cu chit a lacunelor

Icoana după restaurare

Icoana în expunere – Sala „Sfântul Paisie Velicovschi” a muzeului Mănăstirii Dragomirna

Summary

The valorization of an artwork is not only a matter of effect but a complex action whose purpose is to highlight the artistic personality while finding new ways of understanding the historical age and the artistic ambience within which it was created. For artworks, restoration is an effective way put them to use as materials serving art history. Restoration is part of the process of renewal of the works which allows them to serve the museum.

We briefly describe the conservation status as well as the restoration interventions applied in the case of two icons. The aim was to preserve the integrity of objects and to restore the original artistic image throughout operations that ensure the permanence of the values that define the works of art in time.

Keywords:

Valorization, conservation-restoration, icons, integrity, exhibition, museum.

Restaurarea unei icoane „Prăznicar” de secol XIX

Maria-Valentina Dudu

Alexandrina Bădescu

Fișa piesei

Denumirea obiectului: Icoană „Prăznicar”

Număr de inventar: Nu prezintă număr de inventar

Deținător: Colecție privată

Material și tehnică: Pictură realizată în tempera pe panou de lemn

Datare: Secolul al XIX-lea

Dimensiuni: 28,5 x 34,5 x 1,80 cm

Descrierea stilistică și iconografică a icoanei „Prăznicar”

Icoana „Prăznicar” prezintă o suită de 12 scene histologice grupate în jurul unei scene centrale mai mari. Această scenă reunește două teme iconografice, și anume, Învierea Mântuitorului¹ deasupra Pogorârii la Iad. În ambele, Mântuitorul este reprezentat într-o mandorlă trasată cu linii, fie galbene, fie albe. În prima reprezentare Acesta stă deasupra mormântului deschis și are alături un înger, în veșmânt alb, spre care se uită, binecuvântând cu dreapta. În Pogorârea la Iad, Iisus o are la picioare pe Eva îngenunchată și cu mâna întinsă spre Adam, gest ce promite ridicarea la Rai a tuturor celor căzuți înainte de venirea Mântuitorului pe Pământ. Compoziția centrală este încadrată de două linii albe ce au între ele un fond albastru decorat cu inscripții negre erodate.

Cele 12 scene sunt așezate pe patru rânduri, în casete de dimensiuni asemănătoare, fiind despărțite de linii subțiri de culoare albă. Nararea evenimentelor începe din colțul stâng superior unde este reprezentată Sfânta Treime sub forma Cinei din Mamvri, Nașterea Maicii Domnului, Intrarea Maicii Domnului în biserică, Buna Vestire, Nașterea lui Iisus, Prezentarea lui Iisus, Botezul Domnului, Schimbarea la Față, Intrarea în Ierusalim, posibil Răstignirea Domnului (?), Adormirea Maicii Domnului și Înălțarea Sfintei Cruci. Scenele nu au fost pictate în ordine, dar semnificația se păstrează, ele fiind încadrate de o dungă neagră. Întreaga compoziție,

¹ Dionisie din Furna, *Erminia picturii bizantine*, București, 2000, p. 117.

ce grupează în totalitate 14 scene, este încadrată de o bordură de culoare brun roșcat specifică icoanelor lipovenesti. La marginea blatului au mai fost trasate două linii subțiri, prima de culoare albastru deschis și ultima, la canturi, de culoare neagră.

Sfânta Treime reprezentată sub forma Cinei din Mamvri²

Cina de la Stejarul din Mamvri evocă un episod din Vechiul Testament, când Sfânta Treime, sub înfățișarea a trei călători, s-a revelat Dreptului Avraam și soției sale Sara, care și-au manifestat ospetia invitându-i la masă. Cei trei oaspeți sunt reprezentați ca îngeri și stau în jurul unei mese, sub un stejar.

Schema compozițională este redusă la redarea celor trei îngeri, Ipostazele Dumnezeirii, așezați la masă, fără a fi prezenți Avraam și Sara. În fundal se proiectează, pe fondul albastru, stilizată, forma stejarului, trasat cu linii negre. Cea mai reușită realizare a picturii este redarea celor trei îngeri într-o compoziție armonioasă, poziția corpurilor, înclinarea capetelor și mișcarea mâinilor înscriindu-se într-un cerc care evidențiază unitatea celor trei Ipostaze: Dumnezeu Tatăl, Fiul și Duhul Sfânt. Chipurile acestora exprimă frumusețe, seninătate dar și o forță concentrată.

Nașterea Maicii Domnului³

Scena cu Nașterea Maicii Domnului este reprezentată într-un interior de casă unde, în zona centrală, pe un pat cu baldachin stă Sfânta Ana cu mâinile întinse, pentru a o primi pe Fecioara Maria înfășată. Sfânta Ana este îmbrăcată în tunică de culoare roșie, veșmântul fiind decorat cu linii negre. Picioarele îi sunt acoperite cu o pătură albastru închis cu blicuri albe, pe aceasta conturându-se pruncul în scutec alb, ce era întins către Sfânta Ana de o tânără femeie înveșmântată în albastru.

În spatele acesteia, la picioarele patului, este reprezentat Sfântul Ioachim, ce poartă o tunică de culoare albastră și un veșmânt roșu pe care se pot observa diverse contururi realizate cu galben. Atât Sfântul Ioachim cât și Sfânta Ana au aureole conturate cu alb.

Intrarea în Biserică a Maicii Domnului⁴

În scena praznicală cu Intrarea în Biserică a Maicii Domnului ne găsim într-un interior cu baldachin. Fecioara Maria este reprezentată central, mai mică decât celelalte personaje, această reprezentare indicând faptul că ea este un copil. Fecioara este îmbrăcată în maforion roșu și tunică albastră. Mâinile le ține ridicate în jurul pieptului,

² *Ibidem*, p. 71.

³ *Ibidem*, p. 138.

⁴ *Ibidem*.

ca într-o rugăciune. În spatele ei sunt reprezentați Sfânta Ana în veșmânt roșu și tunică albastră și Sfântul Ioachim purtând veșmânt roșu.

În dreapta compoziției, în picioare stă preotul Zaharia, tatăl lui Ioan Botezătorul, care are ambele mâini întinse către Sfânta Fecioară, binecuvântând-o cu dreapta. El este pictat purtând tunică albastră și veșmânt roșu. Toate cele patru personaje au aureole delimitate cu alb.

Buna Vestire⁵

În scena Bunei Vestiri, în partea stângă a compoziției este Arhanghelul Gavriil ce o binecuvântează cu dreapta pe Fecioara Maria. Acesta este înaripat și poartă un veșmânt albastru și o tunică de culoare roșie. Faldurile sunt redată cu ocră și alb. Aripile sunt realizate în nuanțe de ocră pe care detaliile sunt efectuate cu negru. În dreapta este Maica Domnului stând în picioare, purtând un veșmânt albastru. Mâna dreaptă este ridicată, făcând un gest de consimțire după ce primește vestea de la Arhanghelul Gavriil. Între cele două personaje mai este reprezentată o masă albă îngustă, cu picioare lungi. Prezența lui Dumnezeu este realizată în partea superioară a icoanei, sub forma unor raze albe care pică spre Maică.

Nașterea lui Iisus⁶

Reprezentarea Nașterii Domnului este simplificată la trei personaje principale, adică Pruncul Iisus, Maica Domnului și Sfântul Iosif. Maica Domnului este reprezentată în dreapta icoanei, stând în picioare, lângă Pruncul înfășat cu scutec alb și așezat în iesle. Este îmbrăcată în maforion negru și veșmânt albastru. Sfântul Iosif este reprezentat stând jos, pe cealaltă parte a Pruncului, îmbrăcat în veșminte de culoare roșii și albastre.

Întâmpinarea lui Iisus⁷

Scena Întâmpinării lui Hristos sau a Domnului, știută și ca Aducerea la templu a lui Iisus, este scena în care Maica Domnului și Iosif duc pe pruncul Iisus la Templu, conform obiceiului. Aceasta îl are în partea dreaptă pe dreptul Simeon, în picioare, îmbrăcat în tunică albastră și veșmânt roșu, ce îl ține în brațe pe Pruncul Iisus, înfășat în veșmânt alb cu ocră. În stânga este redată Maica Domnului, în picioare, purtând maforion negru și tunică albastră, arătând cu ambele mâini către Pruncul său. În spatele ei este reprezentat Iosif în veșmânt albastru cu o tunică roșie. Sub picioarele Pruncului este redată o masă mică cu picioare lungi de culoare albă.

⁵ *Ibidem*, p. 101, 138.

⁶ *Ibidem*, p. 101-102.

⁷ *Ibidem*, p. 102.

Botezul Domnului⁸

Botezul Domnului se mai numește și Epifanie sau Teofanie, „deoarece Botezul este o descoperire a dumnezeirii lui Hristos, când își începe deschis lucrarea de mântuire a lumii”⁹. Astfel, în centrul icoanei, este reprezentat Mântuitorul coborât în apa Iordanului ce ține ambele mâini în dreptul pieptului, în semn de rugăciune. Acesta poartă un veșmânt alb pe care faldurile sunt redată cu negru. De-o parte și de alta sunt pictate maluri stâncoase înalte, în nuanțe de brun. Sfântul Ioan Botezătorul este pictat pe malul stâng al Iordanului, binecuvântând cu mâna dreaptă pe Mântuitorul, iar pe malul drept este reprezentat un înger în veșmânt albastru ce ține în mâini o pânză albă. Toate cele trei personaje au aureole conturate cu alb.

Schimbarea la față (?)¹⁰

Din ce se știe, Schimbarea la Față a Domnului s-a petrecut pe un munte. Acolo Mântuitorul a fost învăluit de o lumină divină ce a înspăimântat pe cei trei apostoli pe care i-a luat cu sine. Petru, Iacov și Ioan, fratele acestuia, auzind vocea lui Dumnezeu Tatăl proclamându-l pe Iisus Fiul Său ce trebuie ascultat, au căzut la pământ și s-au ridicat doar când Iisus i-a chemat pentru a coborî.

Intrarea în Ierusalim¹¹

Intrarea în Ierusalim este făcută de Iisus după învierea lui Lazăr. Acesta, însoțit de Apostoli, intră în Ierusalim binecuvântând de pe un asin alb. El este primit cu ramuri de măslin și strigăte de slavă, deoarece se auzise de minunea săvârșită.

Scenă necunoscută posibil Răstignirea sau Înălțarea Lui Iisus (?)¹²

Greu de descifrat scena deoarece nu sunt reprezentate decât trei personaje în picioare, greu recognoscibile. Astfel, avem pe Fecioara Maria înveșmântată în negru și albastru, cu mâinile în dreptul pieptului, având, de-o parte și de alta, două persoane. Aceasta pare că se îndreaptă spre sfântul din stânga care întinde mâinile spre Ea și în spate este urmată de Sfântul Apostol Petru (?).

⁸ *Ibidem*, p. 103.

⁹ Leonid Uspensky, Vladimir Lossky, *Călăuziri în lumea icoanei*, București 2006, p. 113.

¹⁰ Dionisie din Furna, *op. cit.*, p. 109.

¹¹ *Ibidem*, p. 112.

¹² *Ibidem*, p. 115, 119.

Adormirea Maicii Domnului¹³

În icoana Adormirii Maicii Domnului, „cunoscută și sub numele de Înălțarea cu trupul la cer a Maicii Domnului”¹⁴, este reprezentat, în prim plan, patul pe care este așezată Maica Domnului, adormită și cu mâinile pe piept. Maica este pictată purtând maforion negru cu margini aurii și tunică de culoare albastră. Central, lângă patul Maicii, este reprezentat Mântuitorul într-o mandorlă realizată în nuanțe de alb, roșu și oranj, stând în picioare și ținând în mâna stângă sufletul Fecioarei sub formă de prunc, înfășată într-un veșmânt alb și purtând aureolă. Mântuitorul este înveșmântat în tunică roșie, sacos albastru, nimb crucifer și cu dreapta arată spre patul pe care stă corpul Fecioarei.

De-o parte și de alta a Maicii Domnului sunt reprezentați apostolii devotați. În partea stângă este Sfântul Apostol Pavel iar în dreapta este Sfântul Apostol Petru, ambii arătând cu mâinile spre Maică. Aceștia poartă veșminte de culoare albastră și roșie.

Înălțarea Sfintei Cruci¹⁵

Sfinții Împărați Constantin și Elena sunt reprezentați în haine împărățești în timp ce stau de-o parte și de alta a crucii pe care a fost răstignit Mântuitorul. Înainte de o bătălie, Sfântul Împărat Constantin a visat o cruce de foc, iar o voce dumnezeiască i-a spus că prin acest semn va birui. Mama lui, Sfânta Elena, a făcut un pelerinaj care a dus la descoperirea rămășițelor crucii.

Starea de conservare a suportului

Panoul icoanei este compus din două planșe secționate tangențial. Acestea au fost ranforsate cu două traverse semi-încastate, în coadă de rândunică. Panoul nu a suferit deformări, chiar dacă una din aceste traverse s-a pierdut la un moment dat. Celelalte forme de degradare vizibile la nivelul panoului și datorate factorilor de microclimat și antropici au fost: resturile biologice, așchieri, eroziuni ale stratului de culoare, fisuri, urme de culoare scursă, atât pe verso, cât și pe canturi, diverse depuneri aderente și slab aderente.

Starea de conservare a stratului pictural

Starea de conservare a stratului pictural a fost una precară datorită intervențiilor de „restaurare” realizate anterior. Acesta prezenta desprinderi „în două ape, sub formă de acoperiș” și o rețea de fisuri și ridicături dispuse de-a lungul fibrei vegetale. Au ieșit

¹³ *Ibidem*, p. 139.

¹⁴ Leonid Uspensky, Vladimir Lossky, *op. cit.*, p. 230.

¹⁵ Dionisie din Furna, *op. cit.*, p. 118, 218.

în evidență lacunele de diferite profunzimi și dimensiuni, unele dintre ele fiind chituite și integrate. Operațiunile de completare a stratului pictural au dus la realizarea unor repictări grosiere, care au acoperit nu numai chituirile ci și o parte din pictura originală. Pe suprafața icoanei s-au mai găsit și picături de vopsea galbenă, găuri de cuie, eroziuni, matizări ale verniului, depuneri aderente și slab aderente. Stratul de verni ancrasat a suferit și el un proces de brunisare, schimbându-și cromatica.

Rezultatul analizelor și diagnosticul

Observarea suprafeței cu ochiul liber, în lumină directă și razantă, a relevat faptul că icoana a prezentat repictări locale, în mare parte datorate unor chituiuri realizate pentru întregirea picturii ce suferise pierderi de materie. Ce a devenit evident a fost faptul că repictarea acoperea o suprafață destul de mare de pictură originală, adică chenarul, ce contura scenele și inscripțiile de pe acesta. Se văd clar zonele lacunare, picăturile de vopsea, integrările empirice, desprinderile, rețeaua craclurilor și depunerile aderente ancrasate.

Metodologia de restaurare a icoanei

Metodologia de restaurare aplicată icoanei „Prăznicar” s-a stabilit în funcție de degradările existente pe suprafața acesteia:

Suportul:

- Îndepărtarea depunerilor aderente existente în zona traversei care lipsea s-a realizat folosind Apă alcoolizată 1:1 (Alcool Izopropilic);
- Completarea traversei lipsă, folosind o esență lemnoasă asemănătoare cu cea originală;
- Îndepărtarea fizico-chimică și mecanică a depunerilor aderente și a resturilor biologice, folosind Contrad 2000 10%, pensetă, vată și bisturiu;
- Integrarea cromatică a eroziunilor și a traversei nou aplicate s-a realizat cu laviuri de culori de apă, urmărindu-se uniformizarea cromatică a întregului suport lemnos.

Stratul pictural:

- Desprinderile stratului pictural s-au asigurat profilactic cu foiță japoneză și clei de pește 4%;
- Consolidarea generală a stratului pictural s-a realizat utilizând toate cele trei metode: consolidarea „la rece” și „la cald”, cu clei de pește 9%; dar și prin metoda cu vapori de abur, acolo unde celelalte două metode nu au fost eficiente. Trebuie

menționat că operațiunea de consolidare a fost reluată local, după îndepărtarea stratului de verni, folosindu-se emulsia de ou cu concentrație de 1:4;

- În urma testelor, pentru îndepărtarea repictărilor și a verniului, s-a recurs la o curățare fizico-chimică și mecanică. Soluțiile utilizate au fost: Dimetilformamidă, Metil Etil Cetonă 5%, Apă amoniacală 10% și Soluția 3 (Alcool, Esențe și Amoniac). A fost nevoie să se folosească soluții diferite pe zone care reacționau diferit în funcție de ceea ce s-a dorit să fie îndepărtat: repictări, verni și depuneri. Cel mai greu a fost îndepărtarea verniului original care avea un alt strat de verni aplicat după realizarea repictărilor.

- După îndepărtarea repictărilor au devenit vizibile chiturile care au fost îndepărtate cu greu deoarece nu se emoliau la compresele cu apă caldă, fiind nevoie de Soluția 3.

- Sub chituri, pe suportul de lemn, s-au descoperit depuneri grase de culoare neagră care nu fuseseră îndepărtate înainte de chituire. Acestea s-au îndepărtat cu Soluția 3 și Alcool Izopropilic.

- Lacunele din stratul pictural s-au completat cu chit din clei de pește 9% și praf de cretă;

- Aducerea la nivel a chiturilor s-a realizat cu un dop de plută umectat;

- Eroziunile și chituirile din stratul pictural s-au integrat în tehnicile *tratteggio* și *ritocco*;

- Vernisarea finală a lucrării s-a realizat cu verni de Damar 8%.

Concluzii

Icoanele „Prăznicar” sunt piese interesante atât din punct de vedere stilistic cât și iconografic, lucru dovedit de lucrarea prezentată. Iconografia acesteia cuprinde 14 scene care au o reprezentare și o îmbinare de o calitate impresionantă. Tot aici se văd și provocările cu care se poate confrunta un restaurator în stabilirea unei metodologii de restaurare pe un obiect care deja a suferit intervenții de restaurare, de o calitate îndoielnică. Deși este o lucrare de dimensiuni mici, aceasta a ridicat numeroase probleme cu o complexitate ridicată, ce merită să fie făcute cunoscute.

Résumé

L'étude met en évidence la restauration d'une icône «Prăznicar», une icône du XIXe siècle, réalisée sur un support en bois, ayant une peinture avec des influences lipovènes et russes. Les facteurs qui ont conduit à la dégradation de l'icône ont été identifiés et on a pu ainsi établir une méthodologie de restauration qui a permis la restitution de l'intégrité de l'objet et la récupération de l'image originale de celle-ci. Nous décrivons ici les problèmes qui sont apparus pendant l'intervention et le mode dont ils ont été résolus. De plus, on décrira du point de vue iconographique les quatorze scènes histologiques représentées.

Mots-clés:

Dégradation, consolidation, restauration, scènes histologiques, «praznic» (repas à caractère commémoratif).

Valori ale patrimoniului folcloric bucovinean: trompetistul Alexandru Havriliuc

Irina Zamfira Dănilă

Ansamblul „Ciprian Porumbescu” din Suceava este renumit, în prezent, atât în țară, cât și străinătate, ca o formație artistică profesionistă, deținătoare și transmițătoare a unui valoros tezaur folcloric bucovinean în plan muzical și coregrafic. Înființat în anul 1953, Ansamblul de cântece și dansuri „Ciprian Porumbescu” a avut o activitate culturală bogată de-a lungul timpului, concretizată, în special, în spectacole muzical folclorice în care s-au afirmate nume sonore de soliști vocali precum Sofia Vicoveanca, Traian Straton, Nicoleta Vasilovici, Alexandru Dumbravă, Laura Lavric, Margareta Clipa și mulți alții, susținuți de ansamblul instrumental la conducerea căruia s-au aflat muzicieni pasionați precum Dragoș Lucan, Grigore Macovei, Dumitru Buta, George Sârbu, Ștefan Pintilie, Emil Havriliuc¹. Un rol important în cadrul ansamblului folcloric l-au avut, în afară de soliștii vocali, și cei instrumentali, care au dat un plus de frumusețe spectacolelor de folclor, prin măiestria lor interpretativă.

Date biografice

Unul dintre interpreții care au contribuit din plin la afirmarea Ansamblului „Ciprian Porumbescu” din Suceava ca o formație vocal-instrumentală de prestigiu, atât în țară cât și în străinătate, este și Alexandru Havriliuc. Născut pe 16 martie 1945 în satul Siminicea din județul Suceava, acesta provine dintr-o familie de țărani gospodari, Gheorghe și Maria, care au avut zece copii, dintre care au supraviețuit doar patru fete și un băiat. De mic copil, Alexandru Havriliuc a manifestat evidente înclinații muzicale și a învățat să cânte, ca autodidact, la mai multe instrumente: fluier, vioară, acordeon și trompetă, fiind susținut de tatăl său, căruia îi plăcea muzica folclorică și cânta la vioară, pentru sine. A urmat ciclul primar și gimnazial în localitatea natală; și-a dorit mult să urmeze studii muzicale, însă timpurile grele de persecuție comunistă i-au stat împotrivă. A urmat cursurile Școlii Populare de Artă din Suceava, după care, din anul 1961, la vârsta de 16 ani, s-a angajat la Combinatul de Prelucrare a Lemnului din Suceava, unde a făcut parte din Ansamblul de Fanfără. În această perioadă – așa cum

¹ Cf. www.orasulsuceava.ro/descopera/arta-si-cultura/ansambluri/ansamblul-ciprian-porumbescu.

mărturisește – a beneficiat de îndrumarea dirijorului formației, Alexandru Tinei și a colegilor mai vârstnici, care, în calitate de foști membri în formații de muzică militară, aveau o bogată experiență. Aceștia l-au susținut și l-au călăuzit, ajutându-l să-și însușească noi cunoștințe muzicale teoretice și să își perfecționeze și deprinderile de a cânta la diverse instrumente de suflat, specifice fanfarei, dar și tradiționale. Dintre toate, însă, trompeta devine instrumentul preferat a lui Alexandru Havriliuc. Prin sânguință și talent, s-a făcut imediat remarcat în cadrul ansamblului, continuând să performeze, în paralel și în formații mici, tip taraf, la nunți și petreceri, devenind, astfel, cunoscut și apreciat „pe toate prispele” din satele din împrejurimile Sucevei².

În 1968 a avut șansa de a intra, prin concurs, pe post de cornist, în Ansamblul vocal-instrumental și de dansatori „Ciprian Porumbescu” – care pe atunci avea două orchestre – cea a teatrului de revistă, considerată „de elită” și cea de instrumente tradiționale. Dirijorul ansamblului de muzică populară, George Sîrbu, l-a auzit întâmplător cântând la trompetă și, apreciindu-i talentul, l-a solicitat să intre în formația pe care o conducea, lucru care s-a și produs în anul 1970, când orchestra teatrului de revistă a fost desființată. În această perioadă și-a completat studiile, urmând liceul și obținând, în urma unor examene serioase, și echivalarea studiilor muzicale.

Anii ce au urmat i-au adus confirmarea talentului de instrumentist-solist al Ansamblului profesionist de muzică populară „Ciprian Porumbescu” din Suceava, dirijat de George Sîrbu, cu care a întreprins turnee în țară și în străinătate și și-a editat primele două albume LP la Casa de Discuri Electrecord (în 1977 și 1984)³. În paralel, din anul 1975 a fost selectat în taraful condus de Pantelimon Stângă, care avea ca membri instrumentiști virtuozii din toate provinciile țării⁴. Cu această formație de profesioniști a cunoscut succesul și peste hotare, ceea ce pentru perioada dinaintea de anul 1989 era o performanță greu accesibilă chiar și interpreților de renume. Astfel, taraful lui Pantelimon Stângă a interpretat, cu mare succes, numeroase concerte în țări precum Franța, Germania, Belgia, Olanda, Luxemburg, obținând contractele turneelor prin intermediul Agenției de impresariat A.R.I.A. În 1996, Alexandru Havriliuc s-a pensionat, părăsind scena și activând, cu succes, în domeniul afacerilor private. Însă, chiar dacă și-a încetat în mod oficial activitatea la Ansamblul „Ciprian

² Informații obținute în urma interviului realizat în data de 28 ianuarie 2016, în Suceava, acasă la trompetistul Alexandru Havriliuc, căruia îi aduc, pe această cale, calde mulțumiri pentru bunăvoința de a-mi răspunde la întrebările solicitate și pentru ospitalitate.

³ Pe parcursul carierei sale, care nu a fost deloc ușoară și a presupus mult efort și energie consumată în pregătirea și susținerea spectacolelor pe diferite scene din țară și din străinătate, a beneficiat de înțelegerea, aprecierea și susținerea familiei sale, formată din soția, Eugenia și fiul, Florin.

⁴ Iată numele colegilor de taraf ai lui Alexandru Havriliuc: Pantelimon Stângă la țambal, Pavel Cepzan la taragot și clarinet (din Timișoara), Constantin Olan la saxofon tenor (din Caransebeș), Ilie Smaranda la nai (din Oltenia), Cintelică la vioară (Pitești), Leonard Zamă la clarinet (din Suceava), Petrică Chiriuc la vioară (din Suceava), Gheorghe Nuțu la clarinet (din Suceava).

Porumbescu”, în realitate, el a rămas legat de această formație și de personalul angajat, fiind adesea consultat în diferite probleme artistice sau de management, ajutând de fiecare dată, cu generozitate. Această legătură cu instituția pe care a reprezentat-o cu cinste timp de trei decenii s-a păstrat deoarece probitatea sa morală, modestia, inteligența și profesionalismul l-au făcut deosebit de apreciat, îndrăgit și respectat de către colegii săi.

Repertoriu și stil de interpretare

Încă din anii de ucenicie în satul natal și apoi la fanfara Combinatului de Prelucrare a Lemnului din Suceava, Alexandru Havriliuc a început să își alcătuiască un repertoriu, la început mai restrâns, format din melodii învățate acasă în Siminicea și din împrejurimi. Cu timpul, din necesitatea practică de a veni în întâmpinare și de a satisface preferințele muzicale ale celor care îl ascultau și care doreau, în mod evident, să asculte folclor din zona lor, Alexandru Havriliuc și-a extins acest repertoriu, învățând melodii din toate genurile instrumentale (în principal de joc neocasional și ocazional, dar și de ascultare – melodii doinite), în toate stilurile locale, specifice diferitelor ținuturi ale Moldovei. De altfel, prin anii '70 a și participat la activități de culegere a folclorului, împreună cu alți interpreți și dirijori de la Ansamblul „Ciprian Porumbescu”. Astfel, în prezent, interpretul este deținătorul a peste 500 de melodii folclorice, pe care le-a cules de-a lungul întregii sale cariere.

Un lucru deosebit pe care l-am descoperit la solistul-trompetist bucovinean, rar întâlnit în cazul interpreților de folclor este faptul că, deși a fost un autodidact, a reușit să acumuleze cunoștințe muzicale solide, nu numai la nivel practic, dar și teoretic, ceea ce i-a permis să își noteze mare parte din repertoriu, pe portativ. Prin bunăvoința distinsului muzicolog, dr. Constanța Cristescu de la Centrul Cultural Bucovina din Suceava, în anul 2013 a fost publicat un prim volum, *Doine, melodii de ascultare și jocuri din nordul Moldovei*. Colecția cuprinde 224 melodii, marea majoritate de joc (cu circulație generală: hore, bătute, sârbe, de doi, rusăști și alte jocuri locale), dar și câteva melodii „de ascultare” în stil doinit (neocasionale: *Doină din Dorna Candrenilor*, *Doină de la Fundu Moldovei* și ocazionale: *Jalea miresei*, *Jalea mirelui*, *Jalea socrilor*)⁵. Notația utilizată reușește să surprindă în mod corect formulele ritmice specifice fiecărui joc moldovenesc, modurile și ornamentica specifică. Interpretul intenționează să publice, anul acesta, în cadrul aceleiași instituții menționate anterior, un al doilea volum de melodii. Am avut șansa de a vedea manuscrisele pe care le are deja pregătite cu minuțiozitate și care conțin, ca și

⁵ Inserăm în Anexa acestui articol, câteva melodii din antologia semnată de Alexandru Havriliuc, *Doine, melodii de ascultare și jocuri din nordul Moldovei*, Suceava, 2013.

prima apariție editorială, un valoros repertoriu, eminate de joc neocazional, specific diferitelor localități din Nordul Moldovei⁶.

Stilul de interpretare al lui Alexandru Havriliuc este caracterizat prin măriestria instrumentală, concretizată în următoarele elemente: acuratețe intonațională, precizie ritmică și agogică, ornamentică suplă și adecvată în funcție de genul piesei (de joc, de ascultare) și o deosebită expresivitate. De asemenea, trebuie să adaug că, pe lângă talentul instrumental nativ pe care și l-a perfecționat permanent printr-o muncă asiduă, interpretul bucovinean mai posedă încă o calitate remarcabilă: simțul psihologic. Îndelungata experiență muzicală a trompetistului Alexandru Havriliuc, care a cântat în cele mai diverse locuri, pe „prispele” caselor vechi țărănești (în tinerețe), în cămine culturale, restaurante obișnuite sau de lux, dar și în renumite săli de concerte din țară și străinătate, a contribuit la dezvoltarea sensibilității sale, reușind să „citească” starea emoțională a auditoriului său. Întotdeauna atent la dorințele publicului, și-a adaptat repertoriul în funcție de acesta, având mereu prezentă în suflet dragostea și respectul față de oamenii care îl ascultau. Crezul său artistic a fost acela de a produce o emoție artistică pozitivă, care să aline, să bucure și să înalțe sufletul omului, indiferent de statutul social al acestuia. Așa cum mărturisea, niciodată nu a cântat „doar ca să cânte” sau ca să își îndeplinească strict obligațiile de serviciu, fără să îl intereseze ce simțea sau își dorea publicul căruia se adresa, ci permanent s-a adaptat acestuia, atât prin repertoriul abordat, cât și prin ținuta scenică, întotdeauna inspirată din costumul tradițional bucovinean al ținuturilor natale. Această calitate a lui Alexandru Havriliuc este una deosebit de importantă, pe care o au doar marii interpreți, cu adevărat pasionați de folclor, de profesia lor și conștienți de misiunea pe care arta folclorică o are – de a-i îmbogăți spiritual pe oameni⁷.

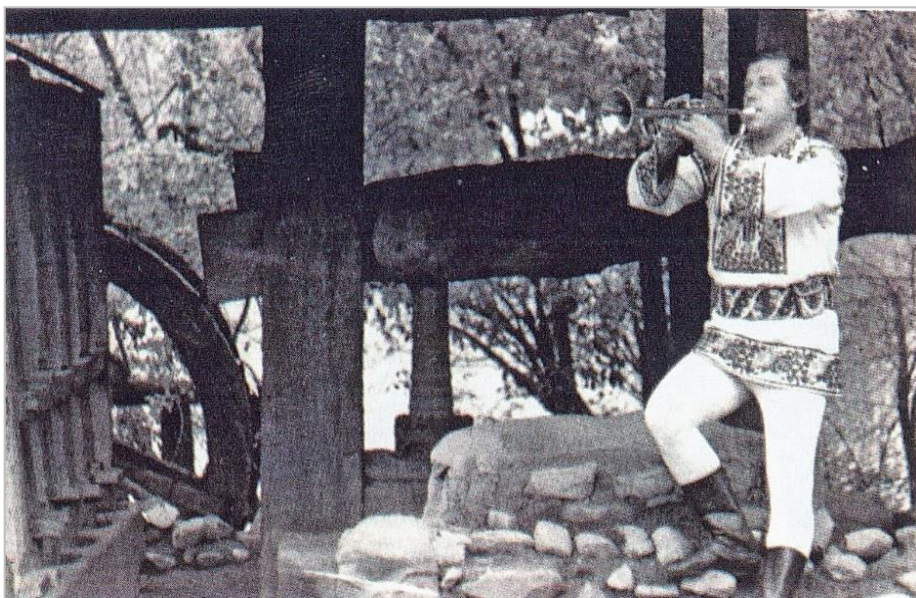
Un alt element de originalitate al virtuozului instrumentist Alexandru Havriliuc este creativitatea. Cunoscând în profunzime stilul muzical al jocurilor specifice diferitelor localități („formele” – așa cum se exprimă acesta), el poate recrea, cu ușurință, pe baza motivelor, formulelor melodice, cadențelor muzicale și formelor

⁶ Vezi, în Anexă, o pagină de manuscris în facsimil conținând două melodii de horă mare „boierească”, notate de Alexandru Havriliuc: *Hora de la Păltinoasa* și *Hora de la Siminicea*.

⁷ Asupra acestei calități a sincerității și empatiei în performarea creației folclorice ar trebui să reflecte și unii dintre interpreții actuali de folclor, poate mai puțin profunzi în modul de abordare a folclorului, care din păcate consideră că cel mai important pentru un cântăreț este succesul de public sau în mass-media (prin numărul de vizualizări al videoclipurilor postate pe canalul youtube), obținut prin orice mijloace, având scopul de a le asigura un câștig material cât mai consistent și mai rapid. De obicei, aceste mijloace sunt facile și constau în promovarea unui repertoriu de cele mai multe ori de o calitate îndoielnică, cu linii melodice simpliste, cu un ambitus extrem de redus care nu implică efort și tehnică vocală și texte nou create, unele „la comandă”, care nu concordă cu linia melodică sau au o tematică vulgară sau exclusiv distractivă, de petrecere. Aceste creații „de tip nou” în nici un caz nu pot fi numite folclorice, prin simplul fapt că nu țin de domeniul artistic, fiind de fapt adevărate surrogate de folclor, de tip „kitsch”.

arhitectonice specifice pe care le posedă în prodigioasa sa memorie muzicală, melodii cu amprenta stilistică a locului. Acesta este și motivul pentru care este căutat, în calitate de creator de folclor și consultant artistic, de tineri soliști, care au nevoie de melodii de bună calitate pe care să le interpreteze. Din „comoara” adunată timp de peste cinci decenii, trompetistul scoate la lumină linii melodice de joc vechi sau noi, inspirate din cele arhaice, dar care respectă întru totul acea „amprentă” a autenticității și expresivității muzicale de înalt nivel artistic⁸. Dintre interpreții care au beneficiat de îndrumările și sfaturile sale generoase îi menționăm pe soliștii Margareta Clipa, Leonard Zamă, Călin Brăteanu, Dana și Alexandra Dăncilă, Alexandru Cozaciuc și mulți alții.

Prin bogata sa activitate, desfășurată cu pasiune și profesionalism întreaga viață, prin repertoriul valoros și generozitatea cu care îi îndrumă și susține pe cei tineri, Alexandru Havriliuc este un reprezentant de înalt nivel al cântecului tradițional bucovinean, și un posibil model, cu certitudine demn de urmat, pentru tinerii interpreți de la noi.

Solist-instrumentist al Ansamblului „Ciprian Porumbescu” (1970)

⁸ Pentru ca piesele vocale folclorice pe ritm de joc să fie de calitate, acestea trebuie să aibă la bază, în afară de linia melodică autentică, și de un text calitativ care să se potrivească perfect cu melodia. De multe ori, însă, textele nou create nu sunt cele mai adecvate. Ideal ar fi ca interpreții să apeleze nu la textieri, ci la culegerile de folclor cu texte autentice, pe care să le preia ca atare sau să le adapteze melodiilor interpretate.

Doină din Dorna Candrenilor

The musical score is written on a single treble clef staff. It begins with a key signature of one sharp (F#) and a 2/4 time signature. The melody is composed of eighth and sixteenth notes, often beamed together. Section A, marked with a box 'A' at measure 1, spans measures 1 through 8. Section B, marked with a box 'B' at measure 9, spans measures 9 through 18. The score includes various musical ornaments: trills (tr) at measures 4, 10, 12, 14, and 16; grace notes (w) at measures 9, 11, 13, and 17; and slurs over groups of notes. The piece ends with a double bar line at the end of measure 18.

⁹ Melodii preluate din colecția lui Alexandru Havriliuc, *Doine, melodii de ascultare și jocuri din nordul Moldovei*, Suceava, 2013.

Horă de la Cajvana

The musical score for "Horă de la Cajvana" is written in 6/8 time and consists of 20 measures. The notation includes various musical symbols such as trills (tr), ornaments (wavy lines), and trills (tr). The score is divided into sections A, B, and C, which are marked with letters in boxes. Section A starts at measure 1 and ends at measure 4. Section B starts at measure 8 and ends at measure 11. Section C starts at measure 14 and ends at measure 17. The score also includes measure numbers 4, 8, 11, 14, 17, and 20, which are placed at the beginning of their respective lines. The key signature is one sharp (F#), and the time signature is 6/8.

1. **A**

4

8

11

14

17

20

B

C

Sârbă din Liteni

A

5

10

14

19

25

B

30

35

40

Ursăreasca de la Dolhasca

The musical score is written in 2/4 time and consists of six staves of music. The key signature has one flat (B-flat). The score includes various musical notations such as trills (tr), ornaments (wavy lines), and repeat signs with first and second endings.

Staff 1: Starts with a boxed section labeled 'A'. It contains a trill (tr) and several ornaments (wavy lines).

Staff 2: Starts with a measure number '5'. It includes a trill (tr) and a first ending bracket labeled '1.'.

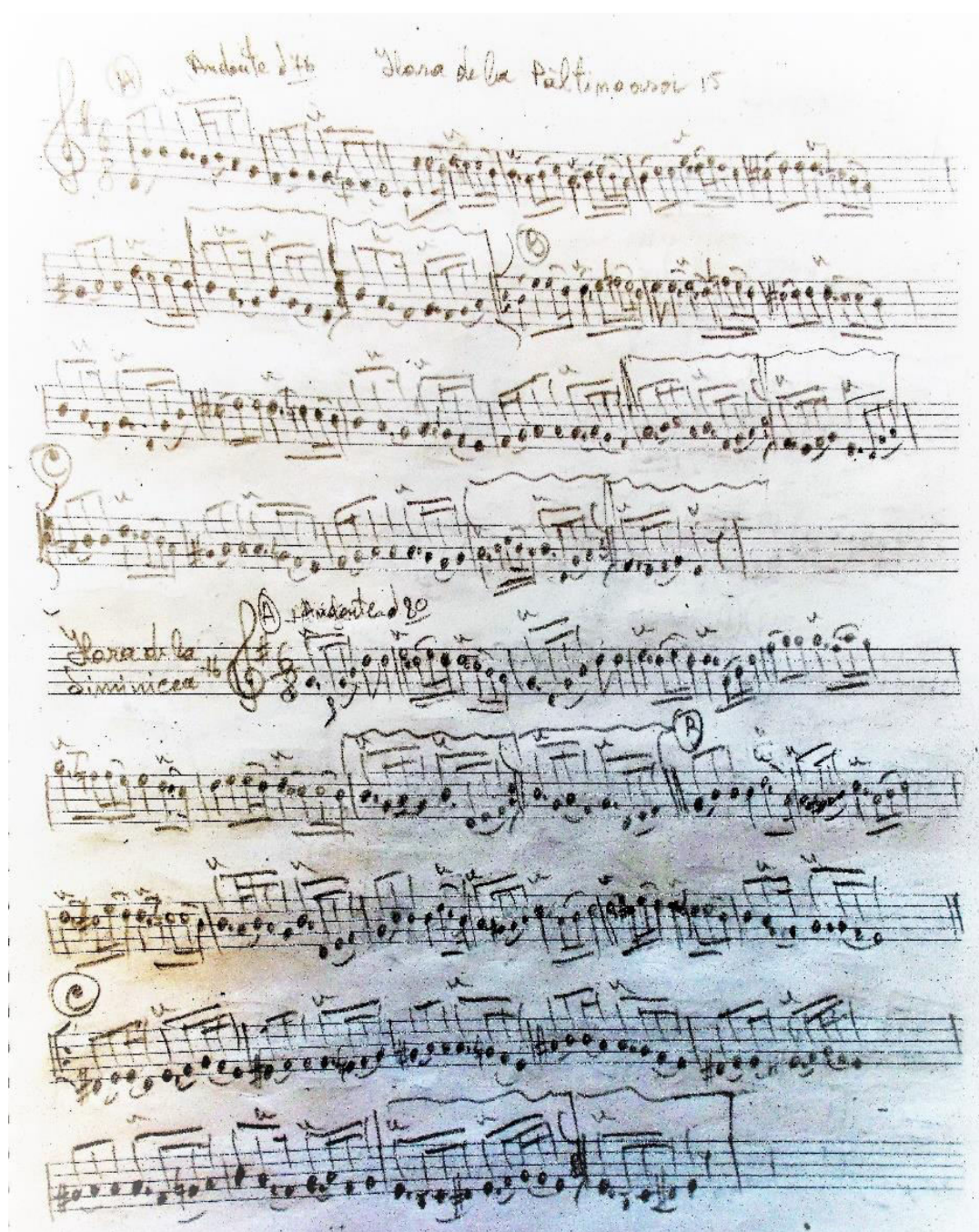
Staff 3: Starts with a measure number '9'. It includes a second ending bracket labeled '2.' and a boxed section labeled 'B'.

Staff 4: Starts with a measure number '14'. It includes a trill (tr) and several ornaments (wavy lines).

Staff 5: Starts with a measure number '18'. It includes first and second ending brackets labeled '1.' and '2.', a boxed section labeled 'C', and a trill (tr).

Staff 6: Starts with a measure number '22'. It includes several ornaments (wavy lines).

Staff 7: Starts with a measure number '26'. It includes a trill (tr) and first and second ending brackets labeled '1.' and '2.'.

Pagină manuscrisă din Colecția lui Alexandru Havriliuc, care urmează să fie publicată

Summary

The present paper focuses on the musical activity of the trumpet player Alexandru Havriliuc, one of the interpreters with a great contribution to the fame of the “Ciprian Porumbescu” vocal and instrumental ensemble of Suceava in Romania and abroad.

Alexandru Havriliuc’s repertoire contains more than 500 instrumental folk melodies (mainly dancing melodies to be performed on special occasions as well as some that were not created for any particular occasion, but also songs to be listened to – doinas) in all the styles specific of the various (sub)regions of Moldavia. Around 200 songs have been recently published in a volume, Doine, melodii de ascultare și jocuri din nordul Moldovei/ Doinas, songs to listen, and dancing melodies of Northern Moldavia (Suceava, 2013). His interpreting style is characterised by masterful instrumental abilities, intonation accuracy, rhythmic and agogic precision, supple ornamental elements which are adequate to each genre, and outstanding expressiveness.

Keywords:

Genuine folklore, Bukovina, 20th century, repertoire, trumpet.

Hrana rituală și ceremonială la rușii-lipoveni din nordul Dobrogei

Alexandru Chiselev

Considerații preliminare

Hrana și actul alimentar caracteristice unei populații la un moment dat trebuie corelate cu elemente precum mediul geografic¹, configurația etno-culturală (religie, cutume, deprinderi, tabuuri, influențe exogene² etc.) sau contextul istoric.

Înainte de a discuta despre alimentația și comportamentul alimentar al rușilor-lipoveni³ trebuie să avem în vedere următoarele coordonate care au influențat, în timp, formarea acestui grup:

- **rezistența** la transformările ritualului bisericesc și **atașamentul** față de moștenirea culturală a străbunilor;
- **revolta** diferitelor pături ale societății ruse împotriva situației socio-economice;
- **refuzul** acceptării autorității, considerate ilegitime, și a noului⁴, potențiale semne antihristice, destructive, chiar cu prețul vieții sau a integrității corporale;
- **cooperarea** în vederea supraviețuirii, între grupuri cu convingeri și motivații diferite, urmată sau nu de fracturi inter-grupale și reconfigurări identitare din perspectivă confesională;

¹ Localitățile din județul Tulcea cu populație lipovenească sunt: Carcaliu, Sarichioi, Jurilovca, Slava Cercheză, Slava Rusă, Mila 23, Gorgova, Sfiștofca, Periprava, Pătlăgeanca și Tulcea. Cu excepția Slavelor, situate în zonă de pădure, toate așezările au deschidere la apă.

² Ex: preluarea și adaptarea unor preparate de la populații cu care au intrat în contact de-a lungul timpului; utilizarea unor ingrediente noi sau exotice în urma dezvoltării comerțului de nișă; inovații în urma inspirațiilor oferite de cărțile de bucate sau mediul online (bloguri culinare, forumuri).

³ Astăzi, prin termenul de „lipoveni” desemnăm generic un grup etno-confesional de origine slavă, apărut în urma schismei din sânul ortodoxiei ruse de la mijlocul secolului al XVII-lea, prin refuzul unei părți a populației de a recunoaște și accepta reforma bisericească nikoniană.

⁴ Din lucrarea lui Smith și David aflăm că staroverii ruși au respins inițial consumul cartofului, argumentând că acesta a fost „fructul interzis pe care l-au mâncat primii doi oameni; de aceea, oricine îl mănâncă nu-l respectă pe Dumnezeu, încalcă testamentul sfânt și nu va moșteni niciodată Împărăția Cerurilor.” R.E.F. Smith, Christian David, *Bread and Salt: A Social and Economic History of Food and Drink in Russia*, Cambridge, 1984, p. 200.

- **enclavarea** în scopul păstrării identității, manifestată prin auto-izolare culturală și respingere a contactului cu Celălalt, sau cel puțin de minimalizare a interacțiunii cu acesta.

Toate aceste elemente au condus într-un context istoric deosebit de zbuciumat la conturarea unei mentalități având drept coordonate negarea, respingerea statului feudal și a bisericii conduse de *antihriști*, renunțarea la orice fel de comunicare cu mirenii, în timpul mâncării, al băutului, al rugăciunii ș.a., credința într-un apropiat sfârșit al lumii, ascetismul sever și atașamentul față de tradițiile și ritualurile vechi.⁵

Raportat la scindările produse în timp, lipovenismul⁶ se constituie drept un sistem de subgrupuri, delimitate în general pe baza nuanțelor convingerilor religioase sau rituale, cu granițele mai mult sau mai puțin permeabile, aflate în relații de acceptare, conflict sau competiție. În prezent, în Dobrogea există subgrupurile lipovenilor popovți, bespopovți, hatnici, nemoleți. De-a lungul timpului, proprietatea de re-evaluare a macro-grupului a dus la reconfigurarea raporturilor dintre subcomponente, având drept tendințe negarea sau delimitarea față de unele *tolcuri* (ex: scopiți), dar și recursul la rolul altor grupări în formarea comunității (ex: cazacii nekrasovi sau ignat-cazacii).

În acest context, este dificil să vorbim despre o identitate alimentară comună tuturor subgrupurilor de staroveri, însă putem decodifica unele elemente identitare în alimentația acestora, marcate de-a lungul istoriei de următoarele coordonate: norma morală/strictețea religioasă – resursa oferită de mediu – eficiența temporală a pregătirii hranei, în situații de migrații, pribegiri etc.⁷.

În acest demers științific vom prezenta câteva aspecte esențiale ale alimentației, punctând anumite cutume privind alegerea produselor pentru gătit, importanța pâinii în context religios sau hrana de sărbătoare.

Alimentația și atitudinea față de hrană

În contrast cu lumea exterioară, pângărită, interiorul locuinței și masa reprezentau pentru lipoveni spații în care trebuia păstrată curățenia ritualică, chiar dacă acest deziderat putea genera izolarea și refuzul violent al contactului cu Celuilalt.

⁵ Andrei Ivanov, *Dicționar religios rus-român*, București, 2003, p. 337.

⁶ În literatura de specialitate de inspirație slavă sunt utilizați termeni mai cuprinzători, precum *staroobryadchestvo*, „старообрядчество” sau staroverism, pentru a desemna totalitatea celor mai diverse formațiuni religioase apărute ca urmare a acestei revolte împotriva reformării religioase.

⁷ Iuliana Titov, *Relația majoritari-minoritari etnici în Dobrogea de Nord*, Constanța, 2015, p. 200.

Facțiunile conservatoare nu acceptau să stea la aceeași masă cu adepții altor curente religioase, fie ei și staroveri cu opinii diferite, nici să folosească aceeași veselă⁸.

Și astăzi nemoliecii/nemoliacii, cunoscuți în Mahmudia și sub numele de „lipoveni care beau dintr-un singur pahar”, nu beau apă și nu mănâncă după altă persoană din același vas, nu mănâncă zahăr și nu primesc pomană.⁹

Servitul mesei constituie un moment ritualizat, la care este necesară participarea întregii familii. Se mănâncă în tăcere, nu înainte de a fi spusă rugăciunea și de a se închina în fața icoanei sau de a efectua semnul crucii.¹⁰ În general, cel mai vârstnic participant la masă rostește rugăciunea lui Isus, celelalte persoane răspunzând „Amin!”. Finalul mesei este marcat din nou de o rugăciune.

Mesele principale ale zilei sunt *zavtrak* (masa de dimineață), *obed/abed* (prânz) și *vecera* (cina). Luarea prânzului (*poludnovati/paludnîvîti*) este legată semantic de termenul полуденный/*poludeni* – jumătatea zilei, iar luarea cinei (*veceriti* sau *viciriti*) este legată de termenii *vecera* – seară și *vecernia* – slujba de seară.

Bucătăria lipovenească folosește un număr limitat de ingrediente. Se remarcă produsele din grâu sau făină de grâu (pâine, plăcinte fierte, prăjite sau coapte, *kutea*-ua, diferite forme de pâine liturgică), legumele și leguminoasele, preparate în special sub formă de ciorbe. Carnea se gătea de obicei de sărbători sau la evenimente importante din ciclul vieții. Peștele se bucură de o mai mare căutare, multe zile de miercuri și vineri din an având dezlegare la preparate din pește proaspăt sau uscat.

La nivelul alimentației acestui grup, se pot decodifica structuri dihotomice de tipul pur (чистый/*cistâi*) – impur (нечистый/*necistâi*), pretabil a fi gătit – nepretabil de a fi gătit. Din această perspectivă, David Scheffel analizează criteriile de selecție a produselor de origine animală folosite în bucătăria staroveră. Aceștia nu mănâncă păsări cu picioarele goale deasupra genunchilor sau care trăiesc în cupluri (lebede, porumbei), animalele prădătoare, cele nerumegătoare, cele cu copite nedespicate sau fără copite și peștii răpitori. Sunt bune de consum păsările cu picioare roșii sau cu degetele unite de o membrană, animalele rumegătoare sau cu copite despicate, peștii cu solzi și opt înotătoare¹¹.

Și în spațiul dobrogean au existat astfel de interdicții, păstrate încă de bătrâni sau de staroverii conservatori, explicate la nivel popular prin corelarea cu preceptele religioase¹² sau cu legile magiei prin contagiune. Nu se mănâncă iepurele, deoarece se crede că „femeile ar naște copii fără pleoape”, porumbelul,

⁸ Alexandra Fenoghen, *Staroverii: istorie, mitologie, literatură*, București, 2009, p. 198.

⁹ Iuliana Titov, *op. cit.*, p. 80.

¹⁰ Alexandra Fenoghen, *op. cit.*, p. 199.

¹¹ David Scheffel, *The Old Believers of Berezovka*, McMaster University, 1988, p. 157-161.

¹² Consumul acestor alimente este considerat păcat (rpex / *greh*).

„că sufletu’ nostru este”, crapul, „căci are forma porumbelului”, anghila, „că are formă de șarpe”, somnul, „că nu are solzi și mănâncă mortăciuni”, rechinul, „că nu are solzi”, broasca și racul, „deoarece sunt sfinte”¹³. „Tot ce-i cu gheare nu se mănâncă. E păcat! Nu se mănâncă calul”¹⁴.

„Și racul, la rândul lui este sfânt, fiindcă pe Isus, când L-a răstignit și i-a bătut cuiele în mâini și-n picioare, racul a venit și a furat ultimul cui, care trebuia să i-L bată-n cap. Și de-atuncea racu’ a rămas sfânt și de câte ori i se rupe picioru’, se regenerează, crește picioru-napoi”¹⁵.

O altă dihotomie este cea dintre perioadele de post (пост/*post*) și câșlegi (мясоёд/*miasoed* – mîncatul cărnii), ce duce teoretic la structurarea într-un an a opt perioade în care se poate sau nu se poate mânca de dulce. Însă, în realitate, în ciclul calendaristic apar și derogări de la regulă. De exemplu, dacă o sărbătoare mare din post cade miercuri sau vineri, postul este îmbunat prin permisiunea de a mânca pește. Pe de altă parte, în perioada de dulce, unele miercuri și vineri sunt marcate de interzicerea categorică a produselor de origine animală¹⁶.

Alte dihotomii aplicate în perioada de post apar la nivelul modului de pregătire și servire a alimentelor: hrană caldă – hrană rece, hrană uleioasă – hrană uscată, hrană gătită – hrană crudă.

Uneori se aplică tabuuri privind pregătirea unor alimente în anumite perioade. De exemplu, „nu se face pâine în ziua sărbătorilor, mai ales la cele importante, chiar dacă sunt în cursul săptămânii și nu se coace pâine în zilele de Duminică”¹⁷.

Pe de altă parte, normele tradiționale interzic consumul unor alimente până la o anumită sărbătoare.

„Atât femeile cât și bărbații nu au voie să consume în anul curent struguri, până nu sunt sfințiți de *Preobrajanie* și apoi împărțiți”¹⁸. Unele persoane nu consumă nici mere, pere, sau caise până în această zi, când le duc la biserică și le sfințesc”¹⁹. „De *Preobrajanie* se binecuvântează strugurii, merele și alte fructe care s-au copt cu mențiunea să nu fi mâncat acele fructe în anul acela. Toți, nu doar femeile”²⁰.

¹³ Informații de teren din Slava Cercheză, Tulcea și Mila 23. Vezi și Ofelia Văduva, *op. cit.*, p. 218-219.

¹⁴ Sursă orală: Natalia Neumann (n. 1945, Jurilovca), a consemnat Alexandru Chiselev (2017, Tulcea).

¹⁵ Ofelia Văduva, *op. cit.*, p. 219.

¹⁶ David Scheffel, *op. cit.*, p. 164.

¹⁷ Sursă orală: Paula Cornei (n. 1992, Slava Cercheză), a consemnat Alexandru Chiselev (2017).

¹⁸ Schimbarea la Față, sărbătorită de lipoveni pe 19 august.

¹⁹ Sursă orală: Paula Cornei (n. 1992, Slava Cercheză), a consemnat Alexandru Chiselev (2017).

²⁰ Sursă orală: Galina Teleucă (n. 1980, Jurilovca), a consemnat Alexandru Chiselev (2017).

Această cutumă este legată de conceptul „primului”, dedicat întotdeauna strămoșilor. De aceea, primele fructe, primele spice de la secerat erau utilizate aproape în mod exclusiv în calitate de ofrandă rituală²¹. Un concept cu exigențe rituale similare este cel de „nou”. Termenul *nov* (noutate) constituia în Rusia cantitatea de produse agrare din nouă recoltă, care era distribuită orbilor, victimelor incendiilor, nevestelor cu bărbați pe front²².

Având în vedere aceste cutume restrictive în alimentație, în mentalitatea rușilor-lipoveni o nevestă bună trebuie să știe să prepare o varietate de alimente tradiționale, din ingrediente limitate sau pretabile unei anumite perioade (de post, de dulce, în funcție de anotimp, de moment din ciclul vieții). De altfel, standardul de frumusețe întâlnit în special la generațiile în vârstă presupune că o femeie frumoasă este corpulentă și rotundă în obraji, capabilă a munci mult și a naște fără mari probleme²³.

Posturi și dezlegări

Credincioșii țin postul săptămânal în zilele de miercuri și vineri, cu excepția perioadelor dezlegate. Pe lângă călugări și măicuțe, unii staroveri postesc și în ziua de luni (cutumă numită «понеделничат»/*ponedelniceat*), pentru a se vindeca de boală sau pentru a primi ajutorul divinității în anumite situații grave²⁴.

Consumul alimentar este strict reglementat, fiecare perioadă de post având zile cu anumite reguli de gătire (cu sau fără ulei), de servire a hranei calde sau reci, cu sau fără dezlegare la pește, astfel încât, deși redusă din perspectiva numărului de ingrediente, bucătăria lipovenilor prezintă un anumit grad de diversificare²⁵:

- În Postul Nașterii Domnului (28 noiembrie – 6 ianuarie), până la Sfântul Nicolae (19 decembrie) este dezlegare la pește în zilele de marți, joi, sâmbătă și duminică. După această zi este interzis peștele marțea și joia, dar se poate mânca cu ulei.

- În Postul Mare, în afara zilelor de sâmbătă, duminică și a celor de sărbătoare, este permisă numai mîncarea fără ulei: luni, miercuri și vineri – hrană uscată, marți și joi – hrană caldă. În prima și ultima săptămână se ține post mai sever. În luna și marțea primei săptămâni se poate mânca doar pâine și apă iar de miercuri până vineri fără ulei, sâmbătă și duminică cu ulei. În ultima săptămână, de luni până joi este

²¹ Albert K. Baïbourine, Martine Roty, „Le rituel et l'événement. La construction du temps dans la culture traditionnelle russe”, în „Ethnologie française”, Nouvelle serie, t. 30, no. 1 Pliures, Césures du temps (Janvier-Mars 2000), Paris, p. 47.

²² *Ibidem*, p. 48.

²³ David Scheffel, *op. cit.*, p. 163.

²⁴ Alexandra Fenoghen, *op. cit.*, p. 199.

²⁵ Această diversificare nu se referă strict la numărul de preparate rezultate, ci la alternanța acestora de-a lungul acestor perioade.

permisă mâncarea fără ulei, iar vineri și sâmbătă doar pâine și apă. Este dezlegare la pește de Buna Vestire și Florii și la icre în Sâmbăta lui Lazăr.

- În Postul Apostolilor²⁶, marți, joi, sâmbătă și duminică este dezlegare la pește. Dacă în zilele de luni, miercuri și vineri cade o sărbătoare, se dezleagă la ulei.

- În Postul Adormirii Maicii Domnului (14-27 august), luni, miercuri și vineri se mănâncă hrană uscată, fără ulei, iar marți și joi hrană caldă, sâmbăta și duminică fiind dezlegare la ulei. De Schimbarea la Față este dezlegare la pește.

În afara acestor perioade cu restricții alimentare există în cursul anului și postul de o zi, care se ține de Ajunul Bobotezei (18 ianuarie)²⁷, de Tăierea capului Sf. Ioan Botezătorul (11 septembrie)²⁸ și de Înălțarea Sfintei Cruci (27 septembrie).

Perioadele de dezlegare sau de harți sunt următoarele: între Crăciun și până în Ajunul Bobotezei (7-17 ianuarie), Săptămâna Vameșului și a Fariseului sau Săptămână cu Harț (*Vseiadnaia Nedelia*, care prefătează Săptămâna Morților), Săptămâna Brânzei (dinaintea Postului Mare), Săptămâna Luminată (prima săptămână după Paști), Săptămâna Rusaliilor, zilele de lăsat de sec dinaintea posturilor. În lunile septembrie și octombrie, în miercurile sau vinerile dezlegate se poate consuma peștele uscat.

În funcție de consumul alimentar, perioadele care urmează cele patru mari sărbători pot fi încadrate în două tipuri:

- de dezlegare la pește în zilele de luni, miercuri și vineri, după Nașterea Domnului²⁹ și Paști;

- de comportament alimentar precum în Postul Mare, fără dezlegare la pește, ulei și vin în zilele de luni, miercuri și vineri³⁰, după Sfinții Apostoli și Adormirea Maicii Domnului.

Pâinea în ceremonialul bisericesc

Pâinea liturgică prezintă mai multe variante, în funcție de contextul și modul oferirii acesteia. Indiferent de denumire și formă, această pâine trebuie să fie preparată de o persoană cu viață curată, care se roagă și ține rânduiala posturilor. Această persoană, de obicei o bătrână văduvă, se numește просвирня/*prosvirnya* – prescurăreasă.

- *artos*³¹, pâine dospită binecuvântată de preot de Paște, fărâmițată și împărțită credincioșilor în sâmbăta din săptămâna pascală³²;

²⁶ Post variabil, din luna de după Duminica Tuturor Sfinților (prima duminică după Rusalii) până pe 11 iulie.

²⁷ Este post negru până la vecernie, după care se poate mânca cu ulei.

²⁸ Se mănâncă cu ulei.

²⁹ Cu excepția Săptămânii Morților, când miercurea, vinerea sau luna este post mai sever, interzicându-se mâncarea cu ulei.

³⁰ Conform pravilei 69 a Sfinților Apostoli.

³¹ Ἀρτος (din gr. ἄρτος – pâine) sau всецелая просфора / *vsetselaya prosfora*.

- *avseonușnăi hleb*³³, pâine tăiată în bucățele, înmuiată în vin și ulei, care este luată de credincioși când sărută crucea, după oficierea slujbei;

- *prosfira, prasfirca*³⁴ (prescură), luată de credincioși când se umblă prin biserică cu ligheanul;

- *darî*³⁵ (fragmente de prescură), oferite de preot cu mâna lui³⁶.

„Pentru *prascamedia*, cine vrea să dea la biserică 5 kilograme de făină și plătește 10 lei, putând lua ulterior *prasfirca* fără să plătească. Se spune *zakolnăi*, adică ai dat și poți lua *prasfirca* fără să plătești și *nezakolnăi*, când trebuie să plătești pentru a lua *prasfirca*”³⁷.

„*Prasfirchi* sunt luate în general de persoanele care iau și *darî*, care vin la vecernie și utrenie. Persoanele care iau *darî* și *prasfirchi* nu trebuie să consume nimic până să le mănânce. *Avsionușna hlebușca* se poate lua și de persoanele care au băut sau au mâncat înainte”³⁸.

„*Vvenoșnîi hleb* reprezintă cele cinci pâini binecuvântate în slujba de noapte, cu ulei și cu vin. *Darî*, primite din mâna preotului, și *prosfirî* mănâncă doar cei care au fost la slujba de seară, noapte, iar *vvenoșnîi hleb* totii participanții la slujbă”³⁹.

„Dacă n-ai fost de cu seară la slujbă n-ai voie să mergi să te servească cu *darî*. Deci numai dacă mergi seara. Sunt niște reguli pe care noi trebuie să le respectăm... dacă nu te-ai dus și te duci... este un păcat”⁴⁰.

Hrana în contexte sărbătorești

Sărbătorile de iarnă: În preajma Crăciunului se sacrifică porcul. Din carnea acestuia se prepară *haladeț* (răcituri), *halupți* (sarmale) sau friptură.

În Ajun de Crăciun se ține post negru, până se iese de la slujbă, în jurul orelor 3-4 după-amiază, după care se servește mâncare fără ulei.

³² Andrei Ivanov, *op. cit.*, p. 46.

³³ *Vvenoșnîi hleb* sau *hlebușik* la Jurilovca, *avseonușna hlebușca* la Slava Cercheză

³⁴ *Προσφύρα* / *prosviră* (gr. προσφορά – aducere, ofrandă) este o pâine de forma unei chifle, având amprentate semnul crucii și literele IC, XC, NI, KA. Este utilizată la împărțășanie.

³⁵ *Святые дары* / *svyatyie dary* (sfintele daruri) reprezintă bucățelele de prescură, după scoaterea agnețului (agneț). (Andrei Ivanov, *op. cit.*, p. 104). *Darî* se consideră a fi a doua împărțășanie. Persoana care ia *darî* trebuie să țină toate posturile din an, să vină constant la biserică și să nu facă păcate (Slava Cercheză).

³⁶ În acest context apare și expresia *paidiom pad darî* / să mergem [să primim] darurile. Sursă orală: Natalia Foca (n. 1967, Slava Cercheză), a consemnat Alexandru Chiselev (2017).

³⁷ Sursă orală: Anastasia Leonov (n. 1947, Gorgova), a consemnat Alexandru Chiselev (2017, Tulcea).

³⁸ Sursă orală: Paula Cornei (n. 1992, Slava Cercheză), a consemnat Alexandru Chiselev (2017).

³⁹ Sursă orală: Galina Teleucă (n. 1980, Jurilovca), a consemnat Alexandru Chiselev (2017).

⁴⁰ Sursă orală: Natalia Neumann (n. 1945, Jurilovca), a consemnat Alexandru Chiselev (2017, Tulcea).

„Niciodată la rușii-lipoveni în Ajun de Crăciun nu se făceau anumite specialități culinare sau întâlniri. Nimic! La noi e sfânt... în ajun de sărbătoare mergem la biserică. Post! Post! Post! De obicei în ajunul acestor sărbători... Crăciunul, Paștele, Boboteaza la noi nici măcar nu se mănâncă. *Sacelnik* se numește și nici măcar nu mâncăm... bem apă și mergem la biserică. A doua zi după slujba de dimineață stăm la masă”⁴¹.

Ciclul pascal: Săptămâna care precedă Maslenița se numește Săptămâna Morților (*Raditilscăia*) și este marcată de strictete alimentară, miercuri și vineri existând interdicție la ulei.

De Sâmbăta Morților (*Vselenscaia raditeliscaia subota*) este interzis consumul alcoolului. Cu o zi înainte, pe la orele 12, și sâmbătă dimineață au loc slujbe la biserică, unde se împart diferite produse alimentare pentru sufletul celor decedați.

„În Sâmbăta Morților acum oamenii cumpără diverse de la magazin (prăjituri, franzelă, bomboane, cornuri) și le împart. Unii dintre ei preferă să dea câte un leu fiecăruia. Se servește *kutea* (grâu fiert amestecat apoi cu miere), care este adusă la biserică la slujbă și este luată apoi acasă pentru a-i pomeni pe morți”⁴².

Săptămâna se termină cu Duminica Lăsatului de Sec de Carne (*Miasopustnaia Vascresenia*), ultima zi când sunt permise preparatele pe bază de carne, până de Paști, cu excepția momentelor cu dezlegare la pește.

Săptămâna care precede Postul Mare se numește Săptămâna Untului (*Maslina, Maslenița*⁴³ de la *maslo* – unt, ulei) sau a Brânzei (*Sârnaia*, de la *sâr* – brânză).

În această perioadă se pregătesc bucate având la bază oul și lactatele, de aici rezultând o serie de produse precum: *ladâcichi*⁴⁴, *blinî*⁴⁵, *vareniki*⁴⁶, *pampușki*⁴⁷, *cașnik/(p)șovnik*⁴⁸, *zacherka*⁴⁹, *bulâșnik*⁵⁰, *pirașki*⁵¹, *pirahi*⁵². Se mai pot consuma icre și pește marinat, sărat, uscat sau afumat.

⁴¹ Sursă orală: Natalia Neumann (n. 1945, Jurilovca), a consemnat Alexandru Chiselev (2017, Tulcea).

⁴² Sursă orală: Paula Cornei (n. 1992, Slava Cercheză), a consemnat Alexandru Chiselev (2017).

⁴³ *Blinî* apar în cultura rușilor în ritualul realizării Maslenicăi, o efigie din paie, în, cânepă, bumbac, pânze, panglici provenite de la mai multe case. La terminarea asamblării păpușii de către tinerele neveste avea loc următorul dialog: „– Ea este îndopată cu blini, ea s-a lăcomit!” „– Când va muri?” „– Vineri sau duminică la miezul nopții.” Albert k. Baïbourine, Martine Roty, *op.cit.*, p. 43. Apud. M.E. Seremeteva, „Masljanica v Kaluzskom krae”, în „Sovetskaja Etnografija”, 2, 1936, p. 108.

⁴⁴ Nalangâte, cu mere rase.

⁴⁵ Clătite mai groase, realizate din făină, apă și ouă, prăjite în tigaie, presărate ulterior cu brânză rasă și servite cu smântână.

⁴⁶ Plăcintuțe cu umplutură din brânză, fierte și servite cu iaurt sau smântână.

⁴⁷ Un tip de brânzoaice din cocă dospită.

⁴⁸ Budincă din orez sau fidea, cu ouă și zahăr.

Urmează perioada postului pascal, când se consumă *suhari*⁵³, *pahliobca*⁵⁴, *ști* sau *șci*⁵⁵, *blinî* din aluat fără ouă, *pirahi* umpluți cu năut sau cu fasole fiertă și bătută, ulterior îndulcită.

În această perioadă, în zilele când nu se mănâncă cu ulei, se fac turte nedospite, coapte pe tuci, care se înmoaie în ceai îndulcit cu miere și se presară cu nucă.⁵⁶

Deși nu este în mod explicit considerat un animal impur, mielul nu constituie un ingredient utilizat în mod tradițional pentru masa de Paști. Dintre preparatele nelipsite amintim ouăle roșii și cozonacul (*paska*), iar în localitățile limitrofe suprafețelor acvatică se poate servi și *lacherda* din scrumbie⁵⁷.

„Eu n-am crescut neapărat de Paște să fie miel. Am venit în Tulcea și-am aflat. Cred că mai degrabă a fost un curent așa din partea românilor, dar ne-am luat și noi după ei”⁵⁸.

Rușii-lipoveni sfințesc bucatele pascale duminică dimineată, în jurul orei 10. Ouăle destinate consumului familial sunt sfințite fără coajă, pentru a nu se arunca resturile care ar poseda și ele la rândul lor aceleași proprietăți. Pentru ajutorarea bătrânilor, a sărmanilor sau a măicuțelor, în momentul sfințirii, sunt oferite de către credincioși ouă vopsite nedecojite și o jumătate de cozonac⁵⁹.

Masa pascală are o însemnătate deosebită. Întâlnirea membrilor familiei extinse este pecetluită de sărutul întreit, urmată de ritualurile de rugăciune și închinare.

De *Jina Miranosîta*, din Duminica Mironisișelor (a treia după Paști), considerată sărbătoare a femeilor, se fierb ouă și sunt sacrificate găini.

După unele surse, în a douăzeci și cincea zi după Paște, de *Prepolovenie*⁶⁰ se pot înroși iarăși ouă. Această cutumă este legată de legenda conform căreia în această

⁴⁹ Făină amestecată cu puțină apă și frământată astfel încât să formeze mici bucățele. Apoi acestea se fierb în lapte și se îndulcesc după gust.

⁵⁰ Felii de pâine muiate în lapte, ouă, ulterior prăjite și servite cu brânză sau zahăr.

⁵¹ Brânzoaice din cocă dospită, prăjite în ulei.

⁵² *Piraški* mai mari.

⁵³ Pesmeți.

⁵⁴ Ciorbă din legume, făcută în Postul Mare doar din cartofi și ceapă „de te poți vedea în ea ca în oglindă”.

⁵⁵ Ciorbă de varză.

⁵⁶ Sursă orală: Volumia Grigore (n. 1952), a consemnat Alexandru Chiselev (2017, Sarichioi).

⁵⁷ Sursă orală: Galina Teleucă (n. 1980, Jurilovca), a consemnat Alexandru Chiselev (2017).

⁵⁸ Sursă orală: Natalia Neumann (n. 1945, Jurilovca), a consemnat Alexandru Chiselev (2017, Tulcea).

⁵⁹ Sursă orală: Anastasia Leonov (n. 1947, Gorgova), a consemnat Alexandru Chiselev (2017, Tulcea).

⁶⁰ Înjumătățirea Praznicului Cincizecimii

zi a fost găsit un ou roșu plutind pe apă, amintind de marea sărbătoare⁶¹. Ouăle mai pot fi vopsite cu ocazia Înălțării (*Voznesenie*).

Hramul satului: Cu această ocazie, pe lângă diverse sortimente realizate din pește⁶², se prepară *lapșa* și cocături de tipul biscuiților, numite *bentite*⁶³.

Nașterea: Se aplicau interdicții rituale legate de perioada de lăuzie. În acest context cutumiar, se remarcă vizita femeilor, care aduceau tinerei mame daruri precum zahăr, orez, săpun de casă.

Nu se punea masă la botez, acesta având loc în general în a opta zi după naștere, uneori și mai devreme dacă nou-născutul era bolnăvicios.

Nunta: În contextul nunții, o secvență importantă este cea a iertăciunii. *Blahaslavenia prosiuti* are loc la casa mirelui, un rol important avându-l pâinea și sarea, oferite în dar de părinți.

Pâinea, colacul și sarea au un rol important în diferitele secvențe ceremoniale ale nunții, fiind dăruite nașilor sau mirilor.

„Se pregătesc *calaci* pentru nași. Făceau și un colac, dar fără gaură la mijloc, așa de-antregul... ca o pâine mare împletită. Întâmpină când vin de la biserică de la cununie. Stau *mati i ateț*, părinții lui”⁶⁴.

Înainte de ceremonia religioasă de duminică dimineata, când se puneau buchetele participanților, tinerii erau serviți mai întâi cu dulceață. Seara avea loc petrecerea și masa la mire.

A doua zi puneau masa socrii mari, apoi părinții miresei duceau nuntașii la *pirizva*. Cu această ocazie, se serveau mai ales preparate dulci. În localitatea Slava Rusă, invitații erau serviți cu miere cu nuci măcinate.

Cine dorea, făcea pentru a treia zi *lapșa* cu măruntaie de găină⁶⁵.

Înmormântarea și pomenile: Etnograful Dmitry Zelenin afirmă în lucrarea sa, dedicată etnografiei slavilor răsăriteni, că în mentalitatea tradițională a acestora, dar

⁶¹ Sursă orală: Anastasia Leonov (n. 1947, Gorgova), a consemnat Alexandru Chiselev (2017, Tulcea). Există evidente conexiuni cu credințele populare ale ucrainenilor legate de aceeași zi, numită «Рахманський великдень»/ *Rahmanskiy Velikden*.

⁶² La Jurilovca se pregătește: *uha* (borș de pește), proțap (pește la cuptor cu sos), *spadlivka* sau *spadlivčika* (pește prăjit, amestecat apoi cu sos de roșii și mâncat cu mămăligă), *malasol* (pește sărat fiert cu cartofi și servit cu mujdei sau oțet cu sare și ulei), marinata, *lacherda*, *catletiki* (chifteluțe) etc.

⁶³ Sursă orală: Paula Cornei (n. 1992, Slava Cercheză), a consemnat Alexandru Chiselev (2017).

⁶⁴ Sursă orală: Natalia Neumann (n. 1945, Jurilovca), a consemnat Alexandru Chiselev (2017).

⁶⁵ Sursă orală: Anastasia Leonov (n. 1947, Gorgova), a consemnat Alexandru Chiselev (2017).

nu numai, există credința că mortul are aceleași nevoi exact precum le are și omul viu, în special nevoia de a se hrăni⁶⁶.

Din acest motiv este necesară oferirea de ofrande, pentru îndestularea și liniștirea sufletului celui trecut în lumea de dincolo. Preparatul standard pentru înmormântare și slujbele de pomenire este *kutea*-ua («кутья»/kut'yá, «кутія»/kutíya), reprezentând o fiertură de grâu în amestec cu sirop de miere.

Lingvistul german de origine rusă Max Vasmer explică etimologia termenului, legându-l de cuvintele gr. κουκκί(ον), κουκκιά «boabe», provenite din gr. veche κόκκος «sămânță, cereală»⁶⁷.

Se poate deduce o legătură semantică între termenii «кутія»/kutíya, «поку́т»/pokut – cimitir, loc ascuns și «кут»/kut – colț, dar și locul unde stă *kutea*-ua înainte de a fi consumată. Locul din biserică unde este așezată *kutea*-ua, înainte de a fi citită și împărțită, se numește «кутѣйник»/kutéynik⁶⁸.

În drum spre cimitir, alaiul funerar este rânduie în câteva registre, cu variații locale sau contextuale în ceea ce privește recuzita bisericească și ordinea acesteia⁶⁹. Întotdeauna însă *kutea*-ua, dusă de o femeie mai în vârstă, merge în rând cu *crestic*-ul, dus de un copil. Normele tradiționale cereau ca aceste două elemente rituale să fie purtate de persoane pure sau purificate, exponenți ai inocenței copilăriei și respectiv a senectuții.

⁶⁶ Д.К. Зеленин, *Восточнославянская этнография* (Vostochnoslavjanskaya etnografiya), Москва, Наука, Главная редакция восточной литературы, 1991, p. 356.

⁶⁷ <https://vasmer.lexicography.online/к/кутья>, accesat în data de 25.04.2017, ora 22:00.

⁶⁸ <https://vasmer.lexicography.online/к/кутейник>, accesat în data de 27.04.2017, ora 19:21.

⁶⁹ La o înmormântare din Tulcea, din 2008, am regăsit următoarea organizare a alaiului funerar: crucea mare sau a mortului/*crest balșoi* → crucea mică/*crestic* + *kutea*-ua → două *firuhi*/steaguri → mașina cu mortul → preotul → restul participanților.

La Mahmudia, alaiul funerar observat de 1 martie 2009 era alcătuit din: *crest balșoi* → două felinare / *fenare* → două *firuhi* → *crestic* + *kutea* + scaunul pe care se așează *kutea*-ua la opriri → mortul purtat pe *nasilka* de șase persoane → preotul și dascălul → capacul sicriului → restul participanților.

Summary

The Russian-Lipovan cuisine uses a limited number of ingredients. The main cooking items are the products of wheat or wheat flour (bread, cooked, roasted or baked pies, kutea, Liturgical bread), vegetables, especially prepared in the form of soups. The meat is prepared for celebrations or important events in the life cycle. The fish is more consumed, many days of Wednesday and Friday having permission to eat fresh or dry fish.

Various dichotomous structures can be decoded in their alimentation like pure-impure, edible-inedible, with oil-without oil, hot dish-cold dish that varies the menus, the ways of cooking and nourishing.

Keywords:

Feast, dispensation, tradition, sacramental bread.

abrevieri / abbreviations

ANIC	Arhivele Naționale Istorice Centrale, București / Central National Historical Archives, București
ANRM	Arhiva Națională a Republicii Moldova, Chișinău / National Archives of the Republic of Moldova, Chișinău
BCU Iași	Biblioteca Centrală Universitară „Mihai Eminescu” Iași / “Mihai Eminescu” Central University Library Iași
SJANI	Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Iași / Iași County Department of the National Archives
SJANN	Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Neamț / Neamț County Department of the National Archives

Anton Adămuț

Prof. dr., Facultatea de Filosofie și Științe Social-Politice, Departamentul de Filosofie,
Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, România /

PhD. Lecturer, Faculty of Philosophy and Social-Political Sciences, Department of Philosophy,
“Alexandru Ioan Cuza” University of Iași, Romania

E-mail: antonadamut@yahoo.com

Alexandrina Bădescu

Lect. dr., Facultatea de Teologie Ortodoxă, Departamentul Arte Vizuale, Secția Artă Sacră,
Universitatea din Craiova, România /

PhD. Lecturer, Faculty of Orthodox Theology, Department of Visual Arts, Sacred Arts Sector,
University of Craiova, Romania

E-mail: alexandrina_badescu@yahoo.com

Alina Ștefania Buterez

Restaurator pictură pe lemn, Atelierul de restaurări „Artia Restaurare”, București, România /
Painted Wood Restorer, “Artia Restaurare” Company, București, Romania

E-mail: alina.buterez@yahoo.ro

Alexandru Chiselev

Drd., Facultatea de Litere, Universitatea din București, România /
Muzeograf, Muzeul de Etnografie și Artă Populară Tulcea, România /

PhD Student, Faculty of Letter, University of Bucharest, Romania
Museographer, Museum of Ethnography and Folk Art, Tulcea, Romania

E-mail: chiselevalexandru@yahoo.com

Mihai Anatolii Ciobanu

Drd., Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, România /

PhD Student, Faculty of History, “Alexandru Ioan Cuza” University of Iași, Romania

E-mail: ciobanumihaianatolii@gmail.com

Maria Danilov

Cercetător științific, dr., Institutul de Istorie al Academiei de Științe a Moldovei
Chișinău, Republica Moldova /
Scientific researcher, PhD., Institute of History at the Academy of Sciences of Moldova
Chișinău, Republic of Moldova
E-mail: danilovmaria@yahoo.com

Irina Zamfira Dănilă

Conf. dr., Universitatea Națională de Arte „George Enescu”, Iași, România/
PhD. Lecturer, National University of Arts “George Enescu”, Iași, Romania
E-mail: dzamfira@yahoo.com

Maria-Valentina Dudu

Restaurator pictură pe lemn, lemn policrom, Atelierul de restaurări opere de artă DANART
București, România /
Painted Wood and Polychrome Wood Restorer, DANART Restoration Arts Company,
București, Romania
E-mail: dudvali@yahoo.com

Mircea-Cristian Ghenghea

Cercetător științific III, dr., Facultatea de Istorie, Departamentul de Cercetare,
Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” Iași, România /
Scientific researcher III, PhD., Faculty of History, Research Department
“Alexandru Ioan Cuza” University of Iași, Romania
E-mail: mcghenghea2010@yahoo.com

Andrei Melinte

Drd., Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, România /
PhD Student, Faculty of History, “Alexandru Ioan Cuza” University of Iași, Romania
E-mail: andrei.melinte@umfiasi.ro

Diana Mirea

Conservator, Muzeul Județean „Aurelian Sacerdoțeanu” Vâlcea, România /
Conservator, “Aurelian Sacerdoțeanu” Vâlcea County Museum, Romania
E-mail: scrocio_b_diana@yahoo.com

Daniela Moraru

Restaurator pictură pe lemn, lemn policrom, Mănăstirea Dragomirna, Suceava, România /
Painted Wood and Polychrome Wood Restorer, Dragomirna Monastery, Suceava, Romania
E-mail: icoaneatelier@yahoo.ro

Daniel Pavăl

Dr., Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Neamț, Piatra Neamț, România /

PhD, Neamț County Department of the National Archives, Piatra Neamț, Romania

E-mail: danielmonah@yahoo.com

Adrian Tătăran

Drd., Școala Doctorală de Studii Lingvistice și Literare, Universitatea „Babeș-Bolyai”,

Cluj-Napoca, România /

PhD Student, Doctoral School in Linguistics and Literary Studies, “Babeș-Bolyai” University,

Cluj-Napoca, Romania

E-mail: aditataran@yahoo.fr

Tipărit în România la Editura Muzeelor Literare
Iași, str. Vasile Pogor, nr. 4, 700110
Tel.: 0747.499.400; fax: 0232.213.210
E-mail: muzeul.literaturii@gmail.com
www.emliasi.ro

Printed in Romania by Literary Museums Publishing House
4 Vasile Pogor Street, 700110, Iași
Phone: 0747.499.400; fax: 0232.213.210
E-mail: muzeul.literaturii@gmail.com
www.emliasi.ro